

I t K

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1994

- Nagy Péter: Bethlen Miklós és Önéletírása*
- Wéber Antal: Petőfi gyász- és emlékdalai (Cipruslombok Etelke sírjáról)*
- Szajbély Mihály: Kép és árnykép: Vajda János és az utókor*
- *
- Lukácsy Sándor: Egy toposz történetéhez (Sodomától Sidonig)*
- Botka Ferenc: Konkordanciák József Attila és Déry Tibor munkásságában*
- *
- Szemle**
- *
- Keresztury Dezső kilencvenedik születésnapjára (Bodnár György)*

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1994. XCVIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

<i>Nagy Péter: Bethlen Miklós és Önéletírása</i>	445
<i>Wéber Antal: Petőfi gyász- és emlékdalai (Cipruslombok Etelke sírjáról)</i>	479
<i>Szajbély Mihály: Kép és árnykép: Vajda János és az utókor</i>	492

Kisebb közlemények

<i>Pantóné Naszályi Dóra: Jegyzetek Balassi egy költői képehez</i>	507
<i>Németh S. Katalin: Ájtatos volt-e Batthyány Ádám?</i>	510
<i>Lukácsy Sándor: Egy toposz történetéhez (Sodomától Sidonig)</i>	512
<i>Sánta Gábor: Cholnoky Viktor és a magyar Shakespeare-kultusz</i>	521
<i>Botka Ferenc: Konkordanciák József Attila és Déry Tibor munkásságában</i>	538

Műhely

<i>Bartók István: Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében</i>	548
<i>Varga Gyula: Arthur Schopenhauer filozófiája Reviczky Gyula elméleti munkáiban</i>	558

Szemle

<i>Szörényi László: Hunok és jezsuiták (Tarnai Andor)</i>	570
<i>Attila. The Man and His Image (Veszprémy László)</i>	572
<i>Felsőnyéki halotti búcsúztatók (Tüskés Gábor)</i>	574
<i>Iskoladráma és folklór – Az iskolai színjáték és a népi dramatikusan hagyományok (Monok István)</i>	576
<i>Batsányi János összes költeményei (Wéber Antal)</i>	579
<i>Taxner-Tóth Ernő: Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései (Borbély Szilárd)</i>	580
<i>Fónod Zoltán: Üzenet. A Csehszlovákiai magyar irodalom 1918-1945 (Berkes Tamás)</i>	582
<i>Fotográfiai Kassák Lajosról 1915–1967 (Kincses Károly)</i>	584

Krónika

<i>Keresztury Dezső kilencvenedik születésnapjára (Bodnár György)</i>	586
<i>Az irodalomértés horizontjai. Tudományos konferencia, Pécs 1994. április 21–22. (Katoná Gergely)</i>	587
<i>A kegyelet az irodalmi életben. Tudományos ülésszak. Veszprém, 1994. május 13–14. (Ratzky Rita)</i>	589
<i>Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. május 9-i üléséről (Kelevész Ágnes)</i>	590

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménési út 11–13.

Kell-e, érdemes-e visszatérni Bethlen Miklós életére és tevékenységére? Hiszen felfedezést itt aligha tehetni; ő maga mindent elmondott magáról elragadó *Önéletírásában*, mely ha szűk körben is, de szinte halála órája óta ismert volt, s amely a 19. század közepe, Szalay László kiadása óta¹ szélesebb körben is elismert; a mi századunkban meg, nem utolsó sorban V. Windisch Éva munkássága következtében,² mondhatni, mindnyájunk számára hozzáférhető. Történelemkönyvek, irodalomtörténetek többé-kevésbé méltóképpen tárgyalják az embert, a kortitikust s a művészt; aligha van mit felfedezni rajta.

Nem is felfedezni próbálok én hát Bethlen Miklós kapcsán, inkább csak újra végiggondolni a magam eszközeivel s a magam tapasztalatai szerint ezt a jólismert életutat – újra végiggondolni, mert be kell vallanom, *Önéletírása* lenyűgözött, magával ragadott és foglyul ejtett; ma is változatlanul varázsában tart. S van mit újragondolni rajta: tele van olyan kérdésekkel, amelyek talán a kortársaknak természetesebbek voltak, tehát kérdéssé sem tették, az utókor meg nagyrészt elfogadta a kortársak ítéletét, véleményét, netán pletykáit, anélkül, hogy megpróbálta volna újragondolni őket.

Mindenesetre nagy a szakadék Bethlennek önmagáról alkotott képe s a kortársainak róla alkotott képe között. Abban szinte teljes az egyetértés, hogy kora és társadalmi miliője legműveltebb férfiak volt, vitában verhetetlen, minden új helyzetre új ötletekkel, új projektumokkal előáll; de motivációi már sokkal megosztottabb véleményeket hívnak elő. Ő maga *Önéletírásában* meggyőzi az olvasót afelől, hogy szándékai tiszták, nemesek voltak, hogy igazán sosem szolgált mást, mint hazája – Erdély – és egyháza – a kálvinista egyház – érdekeit. De miért hát akkor az a rengeteg ellenszenv, ellenségeskedés, amelyet kihív pályája során maga ellen – éppen saját osztályában és saját egyházában is? Hogy fér ez össze? S hogy fér össze az, hogy aki Lipót császártól aranyláncot, grófságot kap, másfél évtized múlva haláláig Bécs rabjává válik, s kis híja, hogy el nem ütik a fejét? Hogy aki Erdélyben egyedül tud a főurak közül a vezénylő tábornokkal, Jean-Louis Rabutin-nél a saját nyelvén beszélni, ugyanennek a Rabutin-nek kihívja az állandóan gyanakvó ellenszenvét, olyannyira, hogy a tábornok alig várja az alkalmat, amikor lecsaphat rá? A pálya és az élet minden nyitottsága, ismertsége ellenére van itt valami, amit az idők múlása nem hogy tisztázott volna, hanem még homályosabbá, rejtélyesebbé tett. Ezekre, s az ezekből következő kérdésekre nem ígerek mindent eldöntő választ; de talán a problémák némi

* Itt mondok köszönetet Benda Kálmán, Jankovics József és R. Várkonyi Ágnes baráti kritikájáért, segítő észrevételeiért.

¹ SZALAY, 1858.

² BETHLEN, 1955 és BETHLEN, 1980. – A továbbiakban ez utóbbi kiadást használom, hivatkozásaim is erre vonatkoznak.

körüljárásával közelebb jutunk ahhoz, hogy ha nem mi, akkor a következő nemzedékek majd megtalálják a megnyugtató megoldásokat.

Önmagában már az figyelemreméltó, hogy Bethlen Miklós szinte az egyetlen jelentős főúr a 17. század végén, akiről – tudtommal – nem maradt fenn arckép. Kor- és osztályostársai valamennyien megörökítették magukat; valójában ő is, hiszen maga mondja, hogy fiatalon, bécsi tartózkodása idején 23 éves korában „Itt az Isten több pénzt adván, vásárlék holmit, képeimet leíratám nagy és kicsiny mértékben”.³ Ezek közül egyik sem ismeretes; mint ahogy nem maradt fenn tudtommal sem könyvtára, sem könyveinek jegyzéke, pedig állítólag igen jeles gyűjtemény volt,⁴ s mindenesetre sokkal többet tudnánk róla, ha azt is jobban ismerhetnénk, mit olvasott. Így minden tekintetben az *Önéletírásra* vagyunk utalva; mintha csak Bethlen úgyszólván szándékosan a tolla mögé bújt volna, nem akarva életének mást nyomát hagyni, csak a saját fogalmazását.

Nem vitás, hogy önmaga fizikai megjelenésének, tulajdonságainak is sokkal jobb képét hagyta, mint egy korabeli e tájra vetődött közepes képíró erre képes lett volna; az önmagáról rajzolt kép, mind testi, mind lelki tulajdonságairól máig lenyűgöző, a kor legjobb festőivel fölérő. De ugyanakkor az önarckép félrevezető is; nincs ember, aki ne lenne elnéző önmaga iránt. Arról nem is beszélve, hogy Bethlen önarcképét s pályaképét igen sajátos körülmények között írja meg: amikor nekikezd – s erre még később vissza fogunk térni – már nincs közvetlen életveszélyben, de letartóztatásban, elég szoros őrizet alatt: joggal föltételezhet, hogy amit ír, arról az osztrák hivatalosság is nyomban tudomást szerez. Már ez is befolyásolja a fogalmazás áttetszőségét; s befolyásolja azt a pedagógiai szándék is: hiszen saját vallomása szerint a célja elsősorban fia tanítása volt élete leírásával. Mindezt nem lehet figyelmen kívül hagyni, amikor az *Önéletírás* erényeiről és hibáiról beszélünk: s csak mindezt tudomásul véve – és nem kritikátlanul – lehet az *Önéletírást* Bethlen Miklós élete hű képének tekintenünk.

Egyáltalán, Bethlen élete nincs ellentmondások nélkül. A legjobb erdélyi arisztokrata-család fia, apja nemcsak kancellár, de átmenetileg a fejedelemség aspiránsa,⁵ aki azért sosem felejtette el – fia a tanúság erre –, hogy Apafi helyett ő is lehetett volna fejedelem, ha a szerencse kicsit jobban rámosolyog. Ez természetesen megmagyarázza Bethlen és Apafi viszonyát is – és sok mindent a különböző Bethlen-ágak egymáshoz való, ideálisnak egyáltalán nem nevezhető viszonyából. De ha közelebb hajlunk Bethlen Miklós felnőtt életéhez, az is tele van ellentmondással. Végeredményben mindenki egyetért abban, hogy korának egyik legműveltebb és legtevékenyebb államférfia volt; ugyanakkor mindaz, amibe belekezd – kivéve a „Diploma Leopoldinum” kiharcolását – kudarccá lesz. S mivel a politikusnak alig van más mércéje, mint a siker, nem véletlen, hogy Horváth Mihály⁶ többször emlegeti az emlékirót, mint a politikust, Eckhardt Ferenc a nevét sem írja le,⁷ Marczali meg ha futólag említi is, de összekeveri másodunokaöccsével.⁸

³ BETHLEN, 1980. 610.

⁴ Vö. VÁRKONYI, 1989. 304.

⁵ LUKINICH, 1927. 220.

⁶ HORVÁTH, 1862. IV.

⁷ ECKHARDT, 1933.

⁸ MARCZALI, 1935.

Nem most, s nem mi állapítjuk meg először, hogy az *Önéletírás* legszebb, legkiegyensúlyozottabb része az, amely Bethlen Miklós fiatalágáról szól. A kényelmes és ugyanakkor céltudatos előadásmód, az élőbeszéd változatos színességével visszaadott értekezőpróza nemcsak egy kor nyelvéről: egy művész képességéről is beszél. Ám arról is, hogy ezek megírása során nyilvánvalóan rendelkezésére állottak diáriumai.⁹ Pótolhatatlan veszteség, hogy ezekből ismereteink szerint egy se maradt ránk; Bethlenről is, koráról is, alkotó módszeréről és annak valódi céljáról is nyilvánvalóan sokkal többet tudnánk, ha a végső redakciót összevethetnők az egyidejűleg keletkezett feljegyzésekkel.

Csak ezek a diáriumok, egykorú naplófeljegyzések teszik érthetővé, hogy félszázad múltán olyan pontosan emlékezik tanulmányai különböző fázisaira. Nem a magyarországiakra: Apáczai Cserére s különösen Kereszturi Pálra, Bethlen előadása szerint a kor egyik pedagógiai zsenijére természetes, hogy emlékezik. De utrechti és leideni professzoraira: az egykori iratokkal összevetve¹⁰ kiderül, hogy mindent pontosan idéz; mint ahogy saját ott-tartózkodását is. Ez a diáriumok nélkül aligha elképzelhető; mint ahogy a kor emlékirat-irodalmából tudjuk, hogy ez a „szabályos” fejlődés ebben az időben: először csak diáriumok, napi feljegyzések, amelyek később nőnek önéletrajzzá – Nyugat-Európában általában a pietizmus érintésére, s az interioritásnak abban kifejeződő igényére.¹¹ Bethlen ebben is, ezáltal is bebizonyítja, hogy kora szellemi élvonalához tartozik: fejlődése, irodalmi igénye teljesen korszerű.

Ha rendkívüli műveltségű és szellemi igényességű emberré lett Bethlen Miklós, abban, hogy úgy mondjam, nincsen semmi rendkívüli: a gondos nevelés és a szerencse hozta magával. Apja, Bethlen János is kiemelkedő műveltségű ember volt, aki számára a toll már ugyanúgy az önkifejezés és az önvédelem eszköze, mint majd fiának lesz: *Rerum Transylvanicarum Libri Quatuor* (1663) c. történeti műve könyvsiker (több kiadást is megér néhány év alatt¹²) és kivívja az utókor csodálatát, akik az „Erdély Tacitusa” epitheton ornansával ruházzák fel. A műveltség az atyai ház természetes légköre volt; s anyai nagyapja, gazdag kolozsvári kalmár (amit majd annyit hánynak a szemére felnőtt korában osztálytársai), a cseperedő Miklóst föld- és éggömbbel lepi meg,¹³ ami abban az időben rendkívül ritka és költséges ajándék lehetett. De az már egyéni képességén, hajlamán múltott, hogy azok között a zavaros és viharos körülmények között, amelyek között felnőtt, nem süllt el a nemes ifjak többségének színvonalára, hanem megmaradt benne a művelődés, a szellemi élet igénye. Ez nem pusztán

⁹ Szelepcsényi érsek „Énnékem passu”-is irata szépet a császár nevével mely, úgy tudom, ma is megvagon az akkori diariummal együ. a Fortunatus erszényével a régi nagy tolyóka iskatulyás leveles ládában.” BETHLEN, 1980. 571. – Ilyen utalás több is van *Önéletírásában* (Pl. uo. 577.) Legnyíltabb kifejezése: „Mindazon nagyfontosságú ügyeket, melyekben részt vettem, oly nagy serénységgel jegyeztem fel, hogy mind a naptárak, mir a célra készített naplók eféle jegyzésekkel betöltve ez ideig nálam folyvást megvannak...” *Epistola ad Bethlen... ad Ministros Exules...* FORD. JANKOVICS, 1957. 165.

¹⁰ Vö. C. A. Siegenbeek–Van Henkelom–Lamme, ed.: *Album Scholasticum Academiae Lugduno–Batavae*. Leiden, 1941. passim, valamint *Album Studiorum Academiae Lugduno Batavae*. Hagae, 1875. 506. – Ezt s még néhány további információt H. J. de Jonghe professzornak (Faculteit der Godgeleerdheid, Rijksuniversiteit te Leiden) köszönhetem és hálásan köszönöm ehelyt is.

¹¹ Vö. A. REIN, *Über die Entwicklung der Selbstbiographie im ausgehenden Deutschen Mittelalter*. In NIGGL, 1989. 325.

¹² LUKINICH, 1927. 221., 223.

¹³ VÁRKONYI, 1985. 1423.

valóban zseniális nevelőin múltott: a lelki anyag, amelyet a kezükbe kaptak, volt nemes és alakítható, s kevés formálással is a jó irányba terelhető.

Zaklatott és szaggatott itthoni tanulása után még húsz éves kora előtt indul Nyugatra, peregrinációba. Ez akkor már korántsem volt annyira természetes gesztus, mint akár egy félszázaddal korábban vagy a következő század során: komoly elszánás kellett hozzá szülő és gyermek részéről egyaránt, mint ahogy nyugati esztendei alatt nem ritkán szenvedet szűkséget, hiszen apja csak nagy nehézségek árán tudja anyagiakkal ellátni otthonról. Nagy elszánás és heves vágy kellett hozzá, hogy erre elhatározza magát, megnyerje szülei hozzájárulását, támogatását is.

Nincs értelme annak, hogy utánamondjuk Bethlen Miklósnak vándorlása útvenalát: *Önéletírásában* tüzetesen beszámol erről, mint ahogy arról is, hol, mit tanult útja során. Kétségtelen, hogy nyughatatlan tudásvágy feszült benne s nem utolsó sorban a praktikus ismeretek vonzották,¹⁴ így képzi magát kora színvonalán álló építésszé útja során, aminek majd diadalmas bizonyítéka lesz az általa tervezett, szinte két kezével kivitelezett bethlenszentmiklósi kastély. De egy kérdésre külön is érdemes kitérni: nyelvtudására. Ennek gyökerét is Kereszturi kitűnő módszerében gyanítja, s lehet, hogy igaza van; szinte bizonyos, hogy Kereszturi nyitotta ki a fülét, szellemét az idegen nyelvek iránti fogékonyságra. De a rendkívüli egyéni tehetség is jelen volt: erről tanúskodnak egyfelől írásai – röpiratai, levelei, tervezetei, amelyek a kor legjobb színvonalán álló barokk latin próza mintadarabjai –, másfelől egyéb dokumentumok. Hogy latinul tud, természetes; de már gyerekkorában tanul Kereszturitól „oláhul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, franciául”,¹⁵ mint mondja, nem valami jól, de használható módon. Erre épül nyugati útja során szerzett további nyelvismerete: a franciában, németben tökéletesedik, megtanul angolul, tanul egy ideig arabul is, később pedig olaszul, s könnyedén konverzáció-képes ezeken a nyelveken,¹⁶ ma se sokan volnának, akik ebben vele vetekedni képesek lennének, hát még akkor. Nem csoda hát, ha könnyedén és természetesen mozog idegen közegben fiatalságában is, később is, s hogy nem tudunk arról, valaha is lett volna nyelvi nehézsége, bárhová, bármilyen közegbe került.

A nyelvtelenség, lehet mondani, örökölt tulajdonság és szerencse kérdése; nem úgy az, hogy kora egyik legjobb, ha nem a legjobb locistája volt.¹⁷ Valóban elkápráztató minden írásában, de leginkább *Önéletírásában*, milyen könnyedén esik kezére minden oda vonatkoztatható vagy azzal párhuzamba hozható bibliai passzus. Nem csoda: a maga vallomása szerint¹⁸ huszonhárom esztendőn át minden évben elejétől végéig elolvasta a Bibliát; de ezen kívül is valamilyen akkoriban ismeretes mnemotechnikai módszerrel kellett rögzítenie a tudását, különben ez az idézési biztonság elképzelhetetlen.

¹⁴ „A tudományok dolgában kivált a theologicum, mathesis és historicum studiumra és az olvasásra nagy inclinatióm volt...” BETHLEN, 1980. 505.

¹⁵ BETHLEN, 1980. 541.

¹⁶ Uo. 563., 565., 572–575., 579., 580., 792.; JANKOVICS, 1987. 375., 418., 422. és több más helyen is.

¹⁷ BETHLEN, 1980. 542–543; NÉMETH, 1934. 131.

¹⁸ BETHLEN, 1980. 505.

Ő maga igen sajnálja, hogy fiatalsága, kamaszkora valójában rendszeres tanulás nélkül zajlott, nagy kihagyásokkal;¹⁹ ugyanakkor aligha elgondolható, hogy húsz éves kora előtt annál többet és jobbat szedhetett volna össze tanulmányai során, mint így. De távolról sem kétséges, hogy igazi iskolája az 1661 és 1664 közötti nyugat-európai peregrinációja. Amikor innen visszatér, XIV. Lajos levelét hozva Apafi Mihálynak, kész arszlán és világhi: kiművelt emberfő és társasági modorhoz szoktatott ember, aki meglehetősen feltűnést kelt a fejedelmi udvarban és környékén.²⁰

Mielőtt azonban peregrinációjával, ha röviden is, foglalkoznánk, ki kell térnünk egy korábbi, meglehetősen rejtelmes ügyre. Ez ugyanis elutazása előtti szerelme kérdése. Révérend abbé, XIV. Lajos egyik erdélyi ágense, aki kétségtelenül közeli kapcsolatban, valószínűleg jó barátságban volt Bethlennel, fiktív Bethlen-vallo-másában²¹ ez időre egy Bánffy-lány iránti szerelmét teszi, aki Barcsai fejedelem felesége lesz s ezzel minden előfeltételét biztosítja egy barokk-précieux érzelmes regénynek. Ezt aztán az abbé a maga szerény irodalmi eszközeivel ki is használja. Az eddigi Bethlen-irodalom kivétel nélkül úgy döntött, hogy ez légből kapott mese, melyre a derék abbénak csak a maga könyve érdekessé tételéhez volt szüksége. De vajon igaz-e ez a mára biztonsággá gyökeresedett feltételezés? Révérend jóval Bethlen halála után írja könyvét, s a mű csak Révérend halála után jelenik meg; ilyen körülmények között maga a címadás („Mémoires du comte Betlem Niklos”) is eléggé rejtélyes. Miért vélte a szerző, hogy Bethlen neve a francia olvasó számára vonzó lehet? Vagy pusztán az egzotikum vonzását látta benne?

Amellett kétségtelen, hogy Révérend és Bethlen közeli kapcsolatban állottak egymással. Nyilvánvaló az is, hogy mindaz, amit életéről (különösen a második részben) megír, valóban Bethlentől származhatott. Nem valószínű tehát, hogy az első részben teljesen kitalált történettel kívánta volna olvasóit szórakoztatni²² – bár természetesen azt sem háríthatjuk el, hogy a Bethlentől régen hallottakat a maga ízlése szerint kicifrázta. Mindenesetre Bethlen *Önéletírásában* van egy-két olyan mozzanat, amely arra utal: nem lehetett ez teljes egészében a költői fantázia terméke (amellyel egyébként a jó abbé egy csöppet sem volt megáldva – azt hiszem, maga sem tulajdonított sajátmagának ilyet.) Így Huszton tartózkodva 1660-ban „egy nagy nagyságos úr” fiatal és szép feleségével keveredik szerelembe Bethlen,²² s kis híján feleségül is kéri neki a férj halála után. Ha mindezekben az ügyekben rendkívül szemérmes és szófukar, teljesen érthető: hiszen életírása – legalábbis elméletben – pedagógiai célt szolgál, fia nevelését. Amellett az a puritán kálvinista erkölcsiség, amelyet az egész *Önéletírás* kifejez és Bethlen saját életében is igyekszik megvalósítani, sem férne össze ilyen szerelmi históriák kitergetésével. De valaminek itt lennie kellett, amit tán fehér asztal mellett Bethlen Révérend-

¹⁹ „Ha azért az ember felveszi ab anno 1655 decembertől fogva usque and annum 1661 augusztusig, mikor Hejdelbergában tanulni kezdettem, ismét az én lézengésem: Isten kegyelmes csodáját találja benne; harmadfél esztendő alatt a tanulásnak üdején, minden tanulásom Basirius és Apácza alatt nem teszen többet huszonkét holnapnál, ez is dirib-darabban, kivált Apácza alatt, egyszer öt, máskor hét holnap a gyermekségemnek s ifjúságomnak 14, 15, 16, 17, 18, 19-dik esztendejében.” BETHLEN, 1980. 566.

²⁰ LUKINICH, 1927. 286.

²¹ REVEREND, 1736 és REVEREND, 1984.

²² BETHLEN, 1980. 618–619. Valószínűleg ugyanennek a szerelemnek az emléke már korábban: uo. 566. Egy Barcsai-lánnyal is hírbe hozzák: uo. 615.

nak elmesélt, s amelyet az – esetleg szándékosan megváltoztatott nevekkel – tovább hímezett.

Ismétlem: nem kívánom Bethlennek utánamondani németországi, hollandiai és angliai peregrinációs útját. Nem tudnám jobban elmesélni, mint ő tette volt. Egyetlen mozzanatra akarom csak felhívni a figyelmet, amelynek még tartós következményei lesznek Bethlen életében és pályafutásában: franciaországi tartózkodására és ott nyert megbízására.

Amint mondtam, Bethlen Miklós rendkívüli nyelvtelhetség volt, franciául már gyermekkorában elkezdett tanulni, Utrechtben elég intenzíven folytatta ezt, így amikor Párizsba ér, már feltehetőleg könnyedén beszél franciául. Párizs bámulatba ejti,²³ de nem éri be a látványosságokkal, a korabeli turizmussal: azonnal aktivitásba kezd. Elég részletesen elmondja, hogy Vilhelmus Curtius (Angliába emigrált cseh tanácsos) levelével keresi fel Turenne marsallt, aki beszámol róla a királynak, aminek következtében de Lionne-nél és Colbert-nél – a külügyi titkárnál és a gazdasági miniszternél – kell látogatást tennie. De Lionne átadja neki XIV. Lajos levelét Apafi Mihályhoz, Colbert pedig tisztos összeget ad át neki „az útra”.²⁴

Itt álljunk meg egy pillanatra. Mit tartalmazhatott Curtius levele, miről beszélgethetett Turenne marsall Bethlen Miklóssal, hogy egyszeriben titkos királyi levél vivőjévé szemelik ki és ezért igen tisztességesen megfizetik? Mert bár akkor az arisztokrata életmód költekező volt, de azért egy peregrinus erdélyi diáknak száz arany nem éppen megvetendő összeg. S a különös az, hogy valóban lóhalálában siet Erdélybe, ott nagy feltűnést kelt, de a fejedelmi udvar inkább igyekszik elzárni az emberekkel való érintkezéstől s hamarosan újabb misszióba küldi, Magyarországra.

XIV. Lajos Apafinak írott első levelét tudtommal nem ismerjük. De az akkori helyzet s a későbbi események ismeretében kevés kétségünk lehet afelől, hogy az valami közös akció tervét, szándékát fogalmazta meg. Mert Bethlen látszólag nyíltan beszél az ügyben vitt szerepéről, azonban annak csak külsejét, hogy úgy mondjam a héját írja le, a lényegéről szót sem ejt. Elmondja azt is, hogy a levelet ő fordította le a fejedelemnek – de hogy mit fordított, tőle sose tudjuk meg.

Az elmondás és az elhallgatás – amire emlékezik s amire „nem” – egyaránt arra hívja fel a figyelmet, hogy Bethlen itt nem pusztán levélvivő fullajtár lehetett. Bele volt ő avatva alaposan az akkori politikai tervezgetésekbe, amelyek Csáktornyától Gyulafehérvárig és Párizsig szövődtek. Dokumentumok híján azt azután nehéz eldönteni, hogy már peregrinációra indulása is ilyen céllal történt-e, vagy pedig útközben, valószínűleg Angliában kapott olyan hírt vagy utasítást, ami őt politikailag hirtelen aktivizálta. Erre mutat az is, hogy 1661 tavaszától 1664 nyaráig van külföldön. Júniusban ér vissza Erdélybe, Gyulafehérvárra, s szinte azonnal megint útra kel: szeptemberben már Kassán van. Bármennyire igaznak tarthatjuk is az ifjú kíváncsiságát, élményéhségét, ez a sietség több, mint a fiatalság túlhazbása: csak konkrét céllal magyarázható.

²³ „Akadémiát, bibliothékát, király házát, nagy királyi ispotályokat és sok számtalan ritka dolgokat, parlamentet és egyéb igazgatásoknak rendit, pompáit csudálattal néztem, a városnak rettenetes nagy voltába csak belébámultam, de Páriszt esztendeig sem győznék az ember kitanulni, amint Londinomot is, noha én Páriszt nagyobb, szebb és mindenképen elsőbb városnak találtam.” BETHLEN, 1980. 594.

²⁴ „Én is megadám az audientia végin a cédulát néki, keves emberséges szó után küldte egy hihető komornyik vagy deákkal második vagy harmadik házba, és ott énnékem, mikor álmomban sem láttam, adának száz aranyat...” Uo.

S ha az emlékiró maga nem mondja is meg ezt a célt, az útvonal elárulja: Késmárkon Thököli Istvánnál, Holicsban Sennyei István veszprémi püspöknél, Pozsonyban Lippai György esztergomi érseknél, Sopronban Vitnyédi Istvánnál, Rohoncon Batthyány Kristófnál, Rakicán gróf Szécsi Györgynél jár, hogy Csáktornyan, Zrínyi Miklósnál kössön ki. Itt tartózkodik csak hosszabban; így lesz szemtanúja s szemtanúként megírója Zrínyi oktalan halálának.

De ez nem riasztja vissza a további úttól: Zrínyi Péter és felesége szárnyai alatt folytatja útját, jut el Velencébe is, majd Trieszten, Aquileján keresztül vissza Zrínyi Péterékhez, onnan újra Vitnyédihez, majd Bécsbe, Pozsonyba megint Lippayhoz, Ilosvára Osztrosith Mátyáshoz, ahonnan siet haza – de sietében újra felkeresi Petróczy Istvánt, Thököli Istvánt, Keczer Ambrust, Barakonyi Ferencet. Tudjuk, Bethlen elmondja *Önéletírásában*, hogy ő csak azért ment ki Erdélyből, hogy harcolhasson a török ellen; ezért csináltatott díszes páncélzatot mindjárt első állomásán Kassán, ezért ment Zrínyi Miklóshoz, majd reményeiben csalódván tovább Velencébe, de ott is megelőzte a béke s így a törökök ellen nem fordíthatta fegyverét.

Ez a magyarázat igen plauzibilis az idő távolából nézve, még kronológiailag sem ütközik az eseményekkel. Csak a logikával: igaz, hogy Zrínyi volt a török legrettegettebb ellenfele s mindazok egyetlen reménye, akik ki akarták szorítani a törököt Magyarországról; igaz, hogy ez időtt Velence Kréta körül harcolt a törökökkel s ennek még nem volt vége, mire Bethlen Velencébe ért – de azért valahogy nem egészen magától értetődő, hogy a leghatározottabban török-pártinak látszó erdélyi főúr és kancellár, Bethlen János fia ennyire természetesen törökellenesként lép fel, anélkül, hogy ez közte és apja között bármilyen konfliktus forrása lenne. Mert persze ez nem is így jelent meg a valóságban – csak az emlékező akaratában, hiszen azóta megváltoztak az idők és a célok. Időközben megváltozott a két Bethlen külpolitikai irányultsága is: Habsburg-pártiak ugyan ekkor még egyáltalán nem voltak, de már Nyugat felé keresték a kapcsolatokat, először a franciák, majd a protestáns német fejedelmek irányába. Mint ahogy felső-magyarországi látogatásai látszólag véletlen névsorában azért föl lehet fedezni némi logikát: szinte kivétel nélkül olyan főurak és nevek fordulnak elő benne, akik így vagy úgy kapcsolatba kerülnek azzal a főúri ligával, amelyet Zrínyi kezdett összekovácsolni, s amelyet azóta Wesselényi-összeesküvésnek neveznek. És ebben neki a statisztáénál lényegesen nagyobb szerepe volt.²⁵

Nem pusztán az öregkori feledékenység műve, ha Bethlen eme útja során nem nagyon hangsúlyozza, hogy megfordult Bécsben is.²⁶ Tudniillik ott szinte kizárólag azért járt, hogy felvegye a bécsi francia követtel, Gremonville-lel a kapcsolatot, még mielőtt Csáktornyára megy. Gremonville jelentéseiből²⁷ tudjuk, hogy ez a kapcsolat létrejött, s Bethlen számos információval szolgált azért a kétezer aranyért, amelyet XIV. Lajos rendeletére Gremonville, illetve Béziers püspöke, de Bonsy, a francia király velencei követe neki kifizetett.²⁸ De ez a kapcsolat nem

²⁵ SZEKFŰ, 1935. IV. 173. Ezzel összevágóan, de részletesebben: KLANICZAY, 1954. 516–517.

²⁶ Vö. 3. sz. jegyzet. Ez egyébként jellemző Bethlen írásmódjára: „az Isten több pénz adván” kifejezés egyszerre bevallása és elleplezése a franciáktól kapott juttatásnak.

²⁷ A francia követek jelentései, ill. a francia udvar ezekre vonatkozó utasításai: HUDITA, 1927. – Ezekből kiderül, hogy Gremonville eleve meglehetősen gyanakvással fogadta Bethlent. Ez ekkor még nem akadályozta meg, hogy megint rajta keresztül juttassák el Apafihoz XIV. Lajos újabb levelét; lehet, hogy az ekkor felvett francia pénz pusztán ennek a szolgálatnak a jutalmazása volt. Vö. JANKOVICS, 1987. 605–607.

²⁸ *Monumenta*, 1883. 34.

maradt tartós: 1665 februárjában XIV. Lajos már arról tájékoztatja Gremonville-t,²⁹ hogy Stockholmból hírt kapott: Bethlen hetvenedik a feladatával és kapcsolataival, szabadulni kell tőle. Gremonville és de Bonsy jelentései érdekes képét adják a továbbiakban annak, hogyan távolítják el maguktól finoman de biztosan Bethlent. Ettől kezdve nincs nyoma, hogy a francia udvar vele kapcsolatot tartott volna,³⁰ mint ahogy teljesen valószínűtlen, hogy Zrínyi Miklós halála, majd a Wesselényi-összeesküvés bukása után Bethlennek bármilyen oka vagy érdeke lett volna a franciákkal további rendszeres kapcsolatban maradni.

Ez annál is kevésbé valószínű, mert Bethlennek hamar át kellett látnia: a francia udvar számára mindaz, ami Magyarországon vagy Erdélyben történik, csak mint diverzió jöhet számításba: az ő ügyük önmagában sosem fogja a francia udvart érdekelni. Amíg a Habsburg hatalomnak kellemetlenkedni lehet velük, addig tesék-lássék támogatják a magyarokat, de ha a szél megfordul, ugyanúgy el is ejtik őket. Apafi álmodhatott a két ország egyesítéséről s Teleki Mihály a palatinusságról, amit majd a franciák segítségével talán elérhetnek; de Bethlennek elég hamar át kellett látnia – saját tapasztalatai alapján is – ezeken az illúziókon, amelyeket egyébként a törökök is igyekeztek letörni; s ettől kezdve megértette, hogy vagy a török, vagy a Habsburgok Erdély választása; s ez utóbbi esetben – különösen a törökök Bécs alatti veresége után – a kisebbik rossz a Habsburg hatalom, azt kell hát, amennyire lehet, Erdély számára előnyössé tenni. De ha rövid volt is, a kapcsolat Erdélyben nem volt ismeretlen: ez lehetett a valódi oka annak, hogy Teleki Mihály állandóan „te francia!” névvel illeti – s talán ez a régi kapcsolat s annak az emléke is hozzájárulhatott, hogy Bethlen minden igyekezete ellenére élete további során főleg mindig gyanús maradt a bécsi udvar számára, s hogy amint lehetett, kivonták az erdélyi közéletből, s oda vissza sem engedték többé.

Így tehát Bethlen Miklós első komoly részvétele a nagypolitikában végül is csőd volt: valójában nem ért el semmit, legfőjebb hogy Bécs előtt gyanússá vált s Párizs előtt, ha más okból is, nem kevésbé; visszatérve Erdélybe kétségtelenül megnövekedett az egyéni hitele, s hamarosan Zrínyi és Frangepán sorsát látva még hálát is adhatott az Istennek, hogy ő maga nem került kint Magyarországon bele a hálóba.

Aligha lehet vitás, hogy Bethlen a fő összekötő volt ebben az időben az erdélyi udvar és Wesselényiéék, meg a többi „békétlenek” között. Teleki volt az idősebb, nagyobb tapasztalatú s hatalmú; de a fiatal Bethlen jelesül szolgálta urát és hazáját, valamint az általános magyar érdekeket. Ennek tudható be, hogy felsőmagyarországi úttjáról visszatérve kezdődik valójában a közéleti szereplése, legalábbis Erdély politikai színpadán. Ezentúl politikai faktorként számolnak vele, s nyilván apja is, ő is ambicionálja a politikában való részvételét: társadalmi státusza, vagyona, műveltsége, világlátottsága egyaránt predestinálja erre. Magyarországi útjai jutalmaképpen kapja meg az udvarhelyszéki főkapitányságot – ez első közéleti funkciója,³¹ melyet még számos más követ. Mondhatni, természetesen élvezi ezt és tán tetszeleg is benne; bár a szíve másfelé is húzza.

²⁹ Uo. 28.

³⁰ TORMA, 1887 szerint még később, ifj. Apafi alatt is folyt volna levelezés Bethlen és a francia udvar között, de ennek ezen kívül semmi nyoma. – Még két évvel Bécsben járta után is egy újabb indiszkréciókor de Lionne rá gyanakszik, mint forrásra: *Monumenta*, 1888. 34.

³¹ „Ezen 1667 esztendőben installáltattam én az udvarhelyszéki főkapitányságban boldog emlékeztető Apafi Mihály fejedelem gráciája, az atyám resignatiója, és Teleki Mihály mind az atyámtól, mind annál inkább éntőlem nem kért szerzése által, melyet cselekedett volt in anno 1666, mikor én a palatinus Vesselényinél laktam ut supra.” BETHLEN, 1980. 626.

Amint buktatóhoz ér – mint amikor a Béldi-ellenes liga letartóztatja – játszik a gondolattal, hogy visszavonul a közélettől és a tudománynak szenteli magát,³² de ezt igazán sosem valósítja meg – ha mégis megvalósul, az akarata ellenére, bécsi fogsága alatt teljesedik be.

Nem telik el öt-hat esztendőnél több a közéleti inaskodással, s máris az események középpontjába kerül. Ez a Bánffy Dénes elleni liga. Ma már talán nem igazán érdekes – vagy ha igen, csak a szaktörténészek számára –, hogy ki kezdeményezte ezt a ligát s miért; a mából a múltba visszanező számára szembevetőd, hogy Bánffy Dénes a fejedelmi udvarban és a birtokszerzésben olyan túlhatalomra tett szert, amelyet a többi főúr nem nézhetett sokáig tétlenül; amellet ez a növekvő hatalom egyértelműen, mondhatni végletesen Habsburgpárti volt, amikor még az erdélyi főurak – köztük a Bethlenek is – korántsem voltak annyira meggyőződve arról, hogy a Habsburg-megoldás lenne az egyetlen megoldás Erdély számára. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül másfelől azt sem, hogy ekkor még – 1674–75-ben – olyan erkölcsök, vagy inkább politikai szokások uralkodnak Erdélyben, mint a tizenhatodik–tizenhetedik század fordulóján Nyugat-Európában. Talán először itt, a Bánffy-liga és következményei lefolyásában érhető tetten, hogy az Apafi-udvar viszonyai és az erdélyi urak, rendek és nemzetek kapcsolata kísértetiesen hasonlít a majd egy századdal korábbi franciaországi viszonyokra: Apafi, Bornemissza Anna, Teleki Mihály mintha a maguk szűkebb és vidékibb lehetőségei között XIII. Lajos, Anne d'Autriche, Richelieu szerepét játszanák el öntudatlanul, a főurak meg ligáikkal, egymás ellen fordulásokkal mintha a Fronde korát igyekeznének az erdélyi hegyek között megvalósítani. Persze, sosem szabad elfelejteni, hogy Franciaország már jelentős birodalom volt, ha a feudális érdekek még túlzottan széttagolták is, s hogy a szomszédai Spanyolország és Németalföld; Erdély meg kicsi ország, egyelőre a konstantinápolyi Fényes Porta kényének-kedvének kiszolgáltatva.

Ísmétlem: nem túl érdekes számunkra, hogy Bethlen Miklós szerepe annyira volt-e a Bánffy-ligában, mint amennyit ő maga megír, vagy ennél esetleg több. A történészek – Deák Farkas,³³ Trócsányi Zsolt³⁴ – eléggé gyanakvóak az *Önéletírás* történeti előadásával szemben s Bethlennek nagyobb szerepet tulajdonítanak Bánffy ügyében. A levelezés tanúsága szerint³⁵ Bethlen szerepe valóban nem kicsinyelhető: mindvégig ott volt, mindenben benne volt, s nem lehetetlen, hogy Bánffyhoz írott levelével tevőlegesen is hozzájárult annak elveszejtéséhez. Szubjektíven mégsincs okunk kétségbe vonni Bethlen igazmondását: hogy ő inkább eszköz volt a többi urak kezén, mintsem koncipiátor, s hogy haszna se sok lett belőle, csak öt agár. De már ez is felhívja a figyelmet arra, amire az életút során a továbbiakban is lépten-nyomon rábukkanunk: hogy Bethlen Miklóst Teleki is, mások is szívesen használták fel tollként, fogalmazóként, formába öntőként – a maga szellemi képességeivel, műveltségével, olvasottságával, munkabírásával és bámulatos emlékezőtehetségével erre ugyanis fölöttébb alkalmas volt. Ugyanakkor – s itt megint nincs okunk kétségbevonni Bethlen vallomásának őszinteségét –

³² „Hiszen én, amikor a rabságból megszabadulék, olyan Cartesius, Salmasius-forma, honorarius, ingyen tanító professzor akarék lenni, és az énelem soha meg nem alkható világtól végbúcsút venni, ha engedjék.” Uo. 722.

³³ DEÁK, 1887. 96–97.

³⁴ TRÓCSÁNYI, 1972. 152–153., 160.

³⁵ JANKOVICS, 1987. 148. és köv. levelek és azok jegyzete.

sokkal kevésbé szívesen vonták bele a dolgok érdemi tervezésébe, mindabba, ami bizalmas vagy éppen titkos volt. A fecsegésétől tartottak-e vagy a túlzott skrupulozitásától, ki tudja? De mindenesetre Deák Farkasnak igaza van, amikor a Bethlenek – János, az apa és Miklós, a fiú – helyzetét úgy jellemzi, hogy „ördög bűtta nyughatatlan embernek tartották az udvarban s hol lehet, bántották.”³⁶

S alig múlt el az egyik vihar, ahol a jó oldalon állt, de csak öt agár lett a fizetsége, már jött a következő: a Béli-„forradalom”. Hosszadalmas, s témánktól valójában idegen lenne elmagyarázni ennek a kezdettől hamvába holt fejedelem elleni ligázásnak a történetét: elvégezték azt a történetírók alaposan, s az eseményeket olvasva csak egyet lehet érteni Trócsányi Zsolt tömör véleményével: „Tragikus alak lett volna – ahogy a romantika őt is próbálta látni és láttatni? Ha a tehetségtelenséget tragikai vétségnek lehet tartani, akkor igen – a Bélyi tehetségtelenségét Bethlen Miklóstól Deák Farkasig mindenki egyöntetűen hirdette...”³⁷

Ebben az ügyben inkább az a sajátos, hogy bár a két Bethlen sokban egyetértett Bélivel, de módszerét ellenezték, mert rettegetek a polgárháborútól. Ezt az – inkább elvi latolgatást, mint valóságos szervezkedést – növelte meg a falusi pletyka az udvar és az udvarházak között, s ez elég is volt arra, hogy az öregurat birtokára internálják, Miklóst meg közel egy évre lecsukják, vasra verjék – kis híján fejét is vegyék mindenféle törvénykezés nélkül.³⁸ A késői olvasónak az a benyomása, hogy szabadulásában tényleges ártatlanságának kisebb szerepe volt, mint annak a díszes páncélnak, amelyet második magyarországi útja alkalmával Kassán csináltatott, s amelyet feleségének volt esze Teleki Mihálynak felajánlani³⁹ – aki kapott rajta, bár az árát becsületesen megadta. Még ha számba vesszük is a kor zűrzavaros viszonyait és kusza egyéni érdekszárait, akkor is elgondolkoztató: mi volt az, ami a két Bethlent újra meg újra a támadások, ellenségeskedések tárgyává, kevés barátság és sok gyűlölet célpontjává tették?

Bethlen maga lényegében könnyen megtalálta a magyarázatot: sorsa visszáságait mind Isten próbáló keze nyomának tudja be, s ebben meg is nyugszik. A kevésbé szilárd hitű és késői olvasó azonban nem érheti be ennyivel: társadalmi vagy jellemi okot keres. Elsőnek ott volt a lehetséges fejedelemségre való aspiráció, amire már korábban utaltunk, s amely nyilván sosem aludt ki egészen Apafi gyanakvó lelkében;⁴⁰ de a jellemben is kellett valami alapvető problémának lennie. Deák Farkas egyszerűen a „fontoskodó és hiú természetéről”⁴¹ beszél; Cserei Mihály, aki közel egykorú tanúja az embereknek és az eseményeknek, már részletesebb indokolást ad – lényegében ugyanebben az értelemben.⁴² Szinte bizonyos az, hogy tudására, tájékozottságára, olvasottságára rátarti volt, különösen abban a tudatlan falusi környezetben, amelyet ekkor az erdélyi udvart benépesítők legnagyobb részére is jellemző volt – s ezzel *Önéletrásában* is,

³⁶ DEÁK, 1887. 128.

³⁷ TRÓCSÁNYI, 1972. 222.

³⁸ BETHLEN, 1980. 689/90.

³⁹ DEÁK, 1887. 105.

⁴⁰ „Valóban az időben az országfőnek tartozó lojalitás tekintetében nehéz viszonyok között voltak az erdélyi urak; mert 1659-től 1662 január végéig fejedelmi esküt tettek II. Rákóczy Györgynek háromszor, Barcsai Ákosnak, Rhédei Ferencnek, Kemény Jánosnak, Apafy Mihálynak. Ez őt fejedelem közül ezen idő alatt... volt egyszerre... négy élő fejedelem is, legalább kettő pedig folytonosan.” Uo. 39/40.

⁴¹ Uo. 98.

⁴² CSEREI, 1983. 125.

leveleiben is gyakran találkozunk – lenézte és megvetette azokat, akik a bor áldozataivá váltak – s ebbe már a rokonság nagy részén túl belefért az udvar is, Apafival egyetemben.

A másik különössége ennek az ügynek, hogy ami látszólag nagy csapás volt, javára fordult: valójában Bethlen Miklós közéleti pályája innentől kezdve ível felfelé. Nagyon nehéz ma már megmondani, mennyi volt ebben Bethlen Miklós kétségtelen egyéni kvalitásainak a része, mennyi családi súlyának, helyzetének, mennyi különös, az ellentétek között hányódó viszonyának Teleki Mihállyal, s mennyi Bornemissza Anna, a fejedelemasszony kétségtelen jóindulatának; de talán mindez nem is nagyon fontos. A lényeges az, hogy a helyzet megváltozik. Ebbe belejátszhatik az is, hogy a száműzött magyarországi protestáns lelkészek ügyében írt röpirat (*Apologia ministrorum evangelicorum Hungariae*) megjelenik és a protestáns Európában komoly sikert ért el, s ez a buzgón vallásos fejedelemasszonyt – aki kezdettől fogva különben sem hitt Bethlen bűnösségében – fokozottabban mellé hangolhatta; bele az is, hogy kevéssel később nagybeteg apja meghal, s így a fiú mintegy örökli az apa közéleti szerepét, vagy legalábbis annak lehetőségét. A döntő az, hogy ekkor indul meg felfelé azon az úton, amely alig több mint egy évtized múlva kancellárrá, azaz Erdély második legnagyobb méltóságává teszi.

De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy egy – ezekkel össze nem vethető jelentőségű, de az egyéni életút s az utókor szempontjából nem jelentéktelen – másik esemény is ekkor esik meg: 1677-ben Erdélybe érkezik Révérend abbé és de Forval márki, XIV. Lajos többé-kevésbé titkos küldöttei, s a hírre, hogy van valaki, aki tud franciául beszélni, felkeresik fogságában a fogarasi várban.⁴³ Bár maga Bethlen erről alig beszél *Önéletírásában* – jól tudta, miért – Révérend bizonyára az igazat mondta, amikor azt írta, hogy barátság szövődött közöttük, amely az abbé egész két és fél éves erdélyi tartózkodása alatt tartott. Ennek a következménye azután, hogy az abbé, jóval hazatérése után, nem sokkal halála előtt, Bethlen nevébe öltözteti memoárjait erdélyi tartózkodásáról.

Nem történelmi szempontból vizsgáljuk Bethlen működését, s így nem próbálunk ítéletet mondani politikai és különösen kancellári tevékenysége felett. Az viszont kétségtelen, s azt hiszem, még az ellene elfogult későkori szemlélőnek is el kell ismernie, hogy hihetetlen energiával, ügybuzgalommal és találmánysággal látta el különböző adminisztratív és politikai feladatait. Mindenütt ott volt, mindenben vokolt, s mindig kellemetlen volt, mert érvelésével szinte senki nem tudta felvenni a versenyt. Tévedés lenne persze Bethlent úgy beállítani, mint valami különösen emelkedett erkölcsiségű államférfit: bár a haza hasznát kereste, de a maga hasznát sem vetette meg. Jankovics József joggal állapította meg: nem polgári alapú a világszemlélete.⁴⁴ Valóban nem, s ez egyik forrása emberi és politikusi erejének: a maga korát s annak szenvedélyeit, elfoglultságait, erényeit éli. Feudális arisztokrata, aki kora fiatalságától kezdve nem riad vissza, ha fegyveres rajtaütéssel kell érvényt szereznie – főleg anyagi ügyekben – annak, amit a maga jogának tartott; de ugyanakkor előrenéző szellem, aki számos, hogy úgy mondjam, pre-kapitalista vállalkozásba belevág a Szamos hajózhatóvá téte-

⁴³ REVEREND, 1984. 147.

⁴⁴ JANKOVICS, 1987. 30.

létől⁴⁵ a marhakereskedő társulásokig⁴⁶ és ezernyi más vállalatig, amelyekről Erdély felvirágzását, gazdasági megerősödését remélte. A múlt századi jogtörténelez, Zieglauer joggal beszél esetében a praktikus és fantaszta elme különös elegyéről.⁴⁷ Nem lenne haszontalan dolog, ha valaki a még fellelhető tervekét összegyűjtené és az utókor objektív tekintetével átvizsgálná: a praktikus politikus Bethlen igazi értékeit és gyöngéit – sőt saját kora Erdélyének nem egy gyöngéjét és erényét is – így lehetne valóban érvényesen megállapítani.

Gyakorlati politikusi tevékenységének kétségtelen csúcsa a „Diploma Leopoldinum” kivívása és elfogadtatása. Bécsi tárgyalásait ő maga is elég részletesen leírja, egyéb forrásokból is nyomon követhető: azt lehet mondani, hogy egy szerencsés pillanatot megragadva 1690-ben kivívta azt a maximumot Bécsben, amit Erdély ekkor a Habsburg birodalomon belül elérhetett. És itt, a Diploma Leopoldinumban és az azt megelőző traktációkban véljük felismerni Bethlen politikusi tragédiájának igazi gyökerét is. Mert a Diploma nagy diadal volt a számára s nagy személyes eredmény is: ennek következtében szerzi meg rövidesen a grófi címet, kap aranyláncot s pénzjutalmat Lipót császártól. (Ha ezt már megemlítettem, hadd említsem meg a Habsburgok bölcs egyensúlypolitikáját, amellyel annyi ellentét és tragikus esemény magvát is elhintették Erdélyben s egybeűt: Bethlennel, a rendíthetetlenül kálvinista főúrral körülbelül egy időben kapja meg a grófi címet s az aranyláncot Apor István, az erdélyi katolikusok világi vezére, s majdnem ugyanakkor lovagi címet kap Johann Zabanius, a nagyszeberi királybíró, a szászok comese, tehát a lutheránusok vezére, aki ettől kezdve Hans Sachs ab Harteneck, a magyaroknak csak Szász János.)

A Diploma az adott viszonyok között maximális függetlenséget és önálló állami életet biztosított Erdélynek – mert akkor azt kívánta a helyzet és a szükséglet. De ez szinte azonnal megváltozik: az oszmán birodalom mind hátrább vonul a Habsburg birodalom határaitól, mind kisebb a fenyegetése, hogy újra bekebelezheti Erdélyt; a bécsi udvar ezt a távoli, keleti, nehezen kezelhető országocskát egyre inkább be akarja vonni a maga érdekkörébe – az érdekeknek a leganyagibb szférájára gondolva elsősorban. Magyarán: a Habsburg-abszolutizmus maximálisan ki akarja használni Erdélyt, a maga céljaira kipumpálni belőle mindent, amire csak hadi- és béke-igényeinek szüksége van vagy lehet. Bethlen ennek próbált a maga – nem csekély – szellemi eszközeivel ellenállni; de a szellemi vajmi gyenge a brutális fizikai erővel szemben. Ez utóbbit képviselte Erdélyben Jean-Louis Rabutin, comte de Bussy, a megszálló császári erők parancsnokló tábornoka.

Apjával együtt,⁴⁸ majd annak halála után maga is protestáns német fejedelmekkel való egyetértésben, szövetségben látta Erdély lehetőségét viszonylagos függetlensége megőrzésére; később a Diplomával ezt közvetlenül a Habsburg hatalmi szférán belül hitte elértnék. S azt hitte, hogy e korai választással mindent nyert, kivételezett helyzetbe került ő is, országa is, és így, új körülmények között újra megvalósítható az előző század erdélyi virágzása. Nem ismerte fel, hogy nem lehet többé visszafelé nézni, Bethlen Gábor áldott ideje felé; hogy a török veresége,

⁴⁵ LUKINICH, 1927. 416., 422., 423–426., 430.; VÁRKONYI, 1985. 1290.

⁴⁶ Pl. BIRÓ, 1935. 78.

⁴⁷ ZIEGLAUER, 1869. 41: „Es ist sein Wesen: es ist ein wunderbares Gemisch von trefflicher Gedankenarbeit und hohler Phantasterei, von Kenntniß und Unkenntniß der Zeit, von weitblickender Vaterlandsliebe und engherzigster, durch persönliche Neigungen bedingter Auffassung.”

⁴⁸ JANKOVICS, 1973. 99.

a Habsburg hatalom megnövekedése Erdély számára teljesen új helyzetet teremtett. Azt hitte, hogy a pusztá személyes hűség elegendő garancia a császárnak és környezetének arra, hogy amit ő akar, az a birodalom java; pedig ekkor már nem szándékokról szavaztak, hanem nyers hatalmi és anyagi érdekekről – s Bethlen ezeket keresztelte, valóságosan vagy virtuálisan.

Lipót császár s környezete nagy jóakarója volt: megpróbálták presszionálni, hogy amikor felállították Bécsben az erdélyi kancelláriát, költözzék fel oda. Bethlen, vesztére, ellenállt: azt hitte, van neki elég esze ahhoz, hogy Erdélyből irányítani tudjon egy bécsi alkancellárt. Tévedett: Kálnoky Sámuel nemcsak alkancellár volt, hanem katolikus is az agresszíven ellenreformációs Bécsben, s hatalmilag is hamarosan fölébe kerekedett főnökének. Bethlen meg a kettős szorítóban – Kálnoky és Rabutin között, Apor egyre növekvő súlyával, a gubernátor Bánffy György alattomos rosszindulatával szemben – mind kétségbeesettebb gesztusokra kényszerült. Az egész helyzetet ugyanis tetézi a Rákóczi-felkelés és az a zűrzavar, amit ez Erdélyben okoz. Bethlen – bár Rabutin ezzel gyanúsította – egyáltalán nem volt Rákóczi-párti,⁴⁹ bár nagyon valószínű, hogy már korán voltak szálak közötté és Rákóczi között. Sőt: igazán ésszerű javaslatai voltak a felkelés kordába szorítására, az anyaországra lokalizálására. (Megint más kérdés, hogy az ostoba és brutális Rabutin ezeket mind rosszra magyarázta, mert át sem látta értelmüket.)

Valójában eléggé rejtélyes: mi is történt Bethlen és Rabutin között, együttműködésük éveiben. Hiszen papírforma szerint nekik jól kellett volna együttműködniük: Rabutin magyarul természetesen egyáltalán nem, latinul elég gyöngén tudott, német tudásáról nincsenek ismereteink, de feltehetőleg az jobb volt ezeknél, bár különösebben tökéletes távolról sem lehetett. Neki is kapnia kellett azon, hogy van valaki, vele egyidős, rangban, születésben is megfelelő ezen az állomáshelyen, aki beszéli anyanyelvét és otthonos a helyi viszonyokban.

E helyt talán itt az ideje tisztázni, ki is volt ez a Rabutin? A magyar szakirodalomban nem ritkán Bussy-Rabutin néven fordul elő, ami ha nem is jogtalan, de helytelen: Bussy-Rabutin a francia irodalomban jól ismeretes, közel egy generációval idősebb oldalági nagybátyja volt, Roger Rabutin, comte de Bussy, akit XIV. Lajos udvarában becéztek Bussy-Rabutin-nek. Ő volt az, aki az *Histoire amoureuse des Gaules* c. botrányos kulcsregényt írta az udvar és a város (és nem utolsósorban az ifjú király) erkölcséről, s akit Lajos ezért birtokaira száműzött. Ennek megvolt az az áldásos hatása a francia irodalom folyamára, hogy kedves rokonával, Madame de Sévignével egy életen át levelezett, hogy jólinformált lehessen az udvar eseményeiről, pletykáiról, s e levelezésen át a kornak és az embereknek olyan eleven képét kaptuk meg, mint talán semmi más eszközzel ekkor nem lehetett volna.

Mondom, ennek a családnak nem valami díszes oldalhajtása Jean-Louis Rabutin. Jó negyedszázaddal fiatalabb Bussy-Rabutin-nél; s a két rokon, Bussy-Rabutin és Madame de Sévigné levelezéséből egy eléggé gyanús jellem képe bontakozik ki. Már a karrier indulása sem valami dicső: közel harminc éves, de még mindig csak apród Condé hercegnő udvarában – de több is, akárcsak az a lakáj, akivel a

⁴⁹ Az első alkalommal, amikor az erdélyi országgyűlésen szóba kerülnek a kurucok, Bethlen így számol be róluk – az országgyűlési napló tanúsága szerint: „Multos latrones grassari passim in Hungariae confinibus eosdemque multos habere celatores refert comes Nicolaus de Bethlen, concluditur ut capiantur.” Idézi: ZIEGLER, 1869. 209. jegyz.

hercegnő kegyei fölötti vitájukban kardot rántanak. A hercegnő közéjük veti magát, ő sebesül meg, a lakájt letartóztatják, az ifjú Rabutin elmenekül, Németországba, majd a Habsburg birodalomba.⁵⁰ Itt jó tíz esztendő múlva csinál kariert – még mindig ugyanazon az úton: egy párbaj után gazdát vált és feleségül veszi egy osztrák főtisztviselő özvegyét, Dorothea-Elisabeth von Holstein-Wissenburgot, aki ugyan vele szinte egyidős, de királyi házakkal van rokonságban, s Bécsben is a legfelsőbb körökben mozog. Jean-Louis Rabutin-nek ez a házasság adja meg a kezdeti sebességet, hogy jelentéktelen kapitányból hamarosan erdélyi vezénylő tábornokká válhassék.

Az idősebb levelező rokonok csipkelődő megjegyzései⁵¹ és az egyéb, ránkmaradt ismeretek⁵² alapján úgy tetszik, Rabutin generálisnak két erénye volt: robusztus férfiереje és személyes bátorsága. Különben egy gyarmati őrmester tapintatával és körültekintésével járt el Erdélyben, nem kis kárára a Habsburg-érdekeknek is. Ez az eléggé korlátolt agyú és műveletlen, amellet valószínűleg rossz idegzetű (de rangjára, származására mértéktelenül büszke) ember került szembe egy kényes és nehéz helyzettel, és egy rendkívül intelligens és művelt, aktív politikussal és adminisztrátorral. A Rákóczi-felkelés mozgatói, az egyes szereplők ide- vagy odaállása sőt táborváltása pusztán eme érthetetlen népség iránti megvetését növelték. S erre a megvetésre volt is nem kevés oka: az erdélyi guberniumban működő spion-rendszere,⁵³ az erdélyi urak, még a guberni embe-reinek is a szolgálai megalázkodása ezt az érzését táplálták. Amellet magát személyesen is igen kényes helyzetben érezte. A nemzetehztartozás ugyan nem volt még ebben az időben olyan fontos faktor, mint manapság; akkor az osztály-helyzet, az eskü, a családi kapcsolat sokkal többet számított, de azért ő mégiscsak egy francia gróf volt Habsburg szolgálatban, s nyilván hamar tudvalévő lett, hogy Rákóczi mögött XIV. Lajos támogatása is ott van: a húgai után⁵⁴ nem akart maga is francia spion színébe kerülni. Ezzel magyarázható több, egyébként érthetetlen cselekedete, mivel nyilván a gyanúját is el akarta hárítani annak, hogy ő a franciabarátok kezére játszhatnék.

Vegyük ehhez hozzá, hogy bizonyára a fülébe jutott Bethlen hajdani francia ágens-volta, barátsága Révérend abbéval; már maga a legnagyobb erénye: hogy jól tudott vele franciául konverzálni, is egyszerre gyanússá vált előtte. Ha addig kapcsolataik tán kordialisak nem is, de elég barátságosak voltak, a Rákóczi-felkelés hírére hirtelen megmerevedtek, megromlottak: Rabutin kuruc-fényben látta Bethlent, annak minden javaslatát, ötletét, tettét erre magyarázta,⁵⁵ s alig várta az

⁵⁰ SÉVIGNÉ, 1978. I. 147.

⁵¹ SÉVIGNÉ, 1978. III. 88., 313., 346., 355., 356.

⁵² Vö. SZATHMÁRY, 1891. 10.

⁵³ Rabutin saját vallomása szerint: „La Paix étant ainsi faite avec les Turcs, et la tranquillité par conséquent au dehors, le Comte de Rabutin trouva très-nécessaire de veiller sur les esprits inconstans et toujours mal intentionnés de ces Messieurs les Transylvains, sachant fort bien qu'ils ne peuvent jamais rester en repos. Il se servit donc de la maxime de les diviser entre eux, en y faisant semer la méfiance et la jalousie de l'un à l'autre. Il réussit si bien dans ce dessein, que ces Messieurs venoient s'accuser l'un l'autre incessamment. De plus, il se fit des créatures affidées dans le Gouvernement, parmi les Etats, dans chaque Nation et dans chaque Ville, ainsi qu'il savoit tout ce qui passoit dans toute la Province, sans sortir de la Capitale.” RABUTIN, 1798. 58–59. – Emlékirata során Rabutin ezzel, mint egyetlen célszerű kormányzati módszerrel több helyütt is dicsekszik.

⁵⁴ SÉVIGNÉ, 1978. III. 544., 554.

⁵⁵ „...nékem bojtorkodjék, mint a lódarázs: Ah, ah, monsieur chancelier, néked minden munkád a rebellisek protectója, eleve tudtad te, hogy ennyi rebellis léssen...” BETHLEN, 1980. 960.

alkalmat, hogy lecsaphasson rá, „példát statuálhasson” és ezzel önmagát minden gyanúval szemben eleve tisztára mossa Bécsben. És ahogy ez ilyenkor lenni szokott: nem is késett az alkalom, hogy megtehesse, amire készül.

Egyébként a fenti, inkább kikövetkeztetett motívumok mellett van egy kissé sejtelmesebb is. Rabutin, már idézett emlékiratában kezdettől fogva úgy beszél Bethlenről, mint gyanús emberről, akit ő megérkezése kezdetétől fenntartással szemlélt. Ennek azonban sehol okát nem adja, mint magától értetődőt közli. Vajon miért? Ilyen lett volna Bethlen híre Bécsben? Vagy még Erdélybe érkezése előtt valaki Bethlen ellen hangolta volna? Vagy pusztán: miután sikerült vád alá helyezni, a maga fénye emelésére, a másik gyanúba keverésére egyaránt úgy tesz, mintha mindig tudta volna, hogy a másik potenciális bűnös?

De még mielőtt Bethlenre lecsaphatott volna, mindjárt a Rákóczi-felkelés Erdélyre-kiterjedése elején kellett valamilyen példa-statuálás. Lehet, hogy erre kínálkozott alkalomnak Szász János ügye.

Az oklevelek, jegyzőkönyvek, eredeti iratok feltűrése nélkül, pusztán a szekunder irodalomból kiindulva nagyon nehéz Harteneck ügyében tisztán látni. Az kétségtelennek tetszik, hogy ez a szepességi eredetű, de Erdélyben meghonosodott lutheránus szász fiú rendkívüli képességekkel rendelkezett: enélkül, születési előjogok híján, szinte elképzelhetetlen lett volna az a felemelkedés, amely osztályrészéül jutott. Ez valószínűleg elbizakodottá, vakmerővé is tette nem egy ügyében, intézkedésében; de ez benne volt a kor levegőjében. Mennél többet olvas valaki erről a korról és ebből a korból, annál inkább meggyőződik, hogy az uralkodó rétegek igazi tisztító betegsége a „hübrisz” volt, az önteltség és elbizakodottság, mely egyeseket magasra, s szinte mindenkit a mélybe vitt.

Johannes Zabanius, alias Hans Sachs ab Harteneck rövid pályát fut be: nincs negyven esztendő, amikor a fejét veszik. Pöre egyértelműen köztörvényes bűnök miatt ítélt fölötte: gyilkosságban való bűnrészesség, boszorkányság, méreg készítése és kiszolgálása, különböző gyilkossági kísérletek, házasságtörés, kerítés és más, hasonló vádpontok szerepeltek a porében.⁵⁶ Az olvasóban azonban felébred a gyanú: még ha mindez igaz lett volna is (ami egyáltalán nem bizonyos), akkor is furcsa az egybeesés: mindez miért éppen a Rákóczi-felkelés megindulására derül ki? Amellett Szász János személyes bátorsága, amellyel a vérpadig haladt, szintén arról győz meg, hogy nem közönséges bűnözőről van itten szó.

A már többször idézett Ferdinand von Zieglauer, a szebeni jogakadémia tanára, több mint másfél századdal Szász János halála után még úgy ír róla, mint a szász nemzet mártírjáról és hősről; anélkül, hogy a vádatok egészükben cáfolni tudná. Kétségtelen, hogy Szász János nagyszerű adottságokkal rendelkezett – s körülbelül bizonyítottnak vehető, hogy a Habsburg-uralom bekövetkeztével Erdélyben elérkezettnek látta az időt, hogy a szász nemzet kikerüljön alávett helyzetéből, a magyarokkal és székelyekkel egyenrangúvá, ha ugyan nem föléjük kerekedővé váljon. Nyilvánvaló, hogy gyakori bécsi utazásaival, ottani kitűnő kapcsolataival is ezt munkálta – és ez állította hamarosan szembe Bethlennel, aki megérthető módon éppen a magyar arisztokrácia súlyának, hatalmának megtartásáért, ha ugyan nem kiterjesztéséért küzdött. (Amellett ez időtt még a kálvinisták és lutheránusok közötti ellentét is inkább ellenségeskedés volt: ez is belejátszott kezdettől fogva kapcsolatukba.)

⁵⁶ ZIEGLAUER, 1869. 424.

Gondolkodásában mindkettő korához, de különösen környezetéhez képest rendkívül modern volt; az erdélyi történelem egyik tragikus mozzanata, hogy ezeknek szembe kellett kerülniök egymással, s nem egymással vállvetve tudtak jogaikért, jövőjükért verekedni.

Szász János – és vezetésével a szász nemzet – az országgyűléseken következetesen Bethlen javaslaival szemben foglalt állást; ő maga személyeskedő és gyalázkodó pamfletben is megtámadta Bethlent;⁵⁷ politikai ellentétük így, amint az már lenni szokott, személyes ellenségeskedéssé fajult. De a kettejük igazi ellentéte egy korai nemzethatalmi ellentét volt Erdélyben belül – amelyben mindkettő kereste a másik megsemmisítésének a lehetőségét – akár Erdélyen kívüli eszközökkel is. Nehéz átlátni, mi volt Szász János „tragikai vétsége”: az ellene felhozott vádakát egészen jól tolerálták éveken keresztül azok, akik ekkor hirtelen ellene fordultak. De a pör menetében két tendencia világossá vált: míg egyfelől Rabutin Szász Jánosból szívesen csinált volna politikai vádlottat, rebellist, sőt talán Rákóczi-pártit, akit ő idejében leleplezett és éberségében vérpadra küldött, Bethlennek minden erőfeszítése arra irányult – sikeresen –, hogy a Harteneck-ügyet köztörvényes bűnügynek tartsa meg.⁵⁸ Főként abból a megfontolásból, hogy ha politikai pert csinálnak belőle, Bécs felkéri magához az ügyet, s összekötetései felmentetik a vádlottat. Ebben a vitában – kicsit Rabutin ellenére, kicsit Rabutin támogatásával – Bethlen győzött, Szász János mint elítélt gyilkos ment 1703 decemberében a vesztőhelyre; de a hiú és gyanakvó Rabutin szívében ez is tüske maradt.

A századfordulóval Bethlen helyzete egyre kritikusabbá válik. Ennek vannak külső és belső okai egyaránt: talán az a legnyomósabb külső ok, hogy Kinsky gróf 1699-ben meghal – s ezzel utolsó bécsi patrónusát is elveszíti.⁵⁹ Ennek következtében Bécsben politikai hatása meggyengül, ha ugyan semmivé nem válik. Megnő Apor István szerepe, akit az egész katolikus klérus, nem utolsó sorban a jezsuiták melegen pártolnak, s kétségtelenül növekvő erővel van jelen Rabutin befolyása, aki ekkorra már határozottan Bethlen-ellenes.

Bethlen nem volt sem buta, sem elvakult: ha helyzete indokait nem is látta teljesen, magát a helyzetet jól érzékelte. S ehhez hozzájárult erdélyi belső pozíciója is: az elmúlt egy-két évtizedben, amint mindenki tette volna az ő helyében, minden erővel igyekezett a családi vagyont szaporítani; s e tekintetben nemcsak erősödő politikai befolyása, de kitűnő üzleti érzéke és aktivitása is a segítségére sietett. Az az erdélyi főnemes, aki az apai vagyon elosztásakor lényegében egy jobb középirtokos részével kellett hogy megelégedjék, eddigre már a legnagyobb vagyonú erdélyi arisztokraták közé emelkedett: a Thököly-birtok, a Teleki Mihály örökségéből megszerzett rész, a császári vagy fejedelmi kedvezés (szokatlan módon legkevésbé házasságai) nagy mértékben megnövelték földbirtokait – és persze azokkal egyenlő mértékben kihívták osztályostársai irigységét, féltékenységét. S amint lenni szokott: a gyarapodó birtok kuszálja is az érdekszálakat, olyanokat is ellene fordított, akik addig semlegesek, vagy jóindulattal nézték emelkedését.

⁵⁷ Vö. ZIEGLAUER, 1869. 277–285. Egy igen jellemző passzusát magyarul idézi LUKINICH, 1927. 434.

⁵⁸ Érdekes, hogy JÓSIKA 1853-ban még nem is céloz az ügy politikai vonatkozásaira. Pusztán vadromantikus szűzsét lát benne; ugyanilyen érdekes, hogy Bethlen *Önéletírása* ismeretlen előtte, holott számos kéziratos másolata forgott Erdélyben – igaz, hogy regényét már emigrációban írja.

⁵⁹ LUKINICH, 1927. 410.

Csak ezzel magyarázható – metsző és intellektuálisan gögös stílusa mellett –, hogy az országgyűlés egyre inkább ellene fordul. Szinte a Bánffy Dénes sorsa kísért: a túl nagy és túl látványos megerősödés kihívja a féltékenységet is, a félelmet is – érezni, hogy megszületik a liga ellene.

Ezt Bethlen Miklós is jól érezte. Ezzel magyarázható, hogy ismételten próbál szabadulni hivatalaitól – vagy lemondásával próbálja meg elérni megerősítését hivatalában, hatalmában.⁶⁰ Lemondását el nem fogadják; de a helyzete sem szilárdul meg annyira, hogy problémátlanul nézhessen szembe Rabutin egyre növekvő ellenségességével. Ebből a személyes szituációból kiutat kellett találnia; amellet az erdélyi helyzetnek is valamilyen megoldását kellett lennie, hiszen az egyre kétségbeesettebbé vált. Egyfelől a Rákóczi-felkelés, amely Erdélyben már-már a nincstelen nép felkelésévé változott, másfelől s ennek következtében is az ostoba és brutális elnyomás, amelyet Rabutin diktált, aki a leegyszerűbbnek a népnyúzást, sőt a népirtást vélte, amikor kiderült, hogy a harctéren Rákóczi kapitányai a legtöbbször sikerrel veszik fel vele a versenyt. S ennek következtében az erdélyi politikai szabadságok megsemmisülése: a politikai osztály, a rendek és nációk képviselői Rabutin rendeletéből Szebenbe vonultak – és érdemben ott internálva voltak: sem elmenniök, sem szabadon levelezniök, vagy másként kifelé érintkezniök nem lehetett. Nyilván, mint számosan mások, s tán még elevebben, mint azok, Bethlen is csapdában érezte magát, ahonnan meg kellett szabadulnia. Erre tett nagy kísérlete a *Columba Noé* című röpirata.

Ha a röpirat-formához fordult, az szinte természetesnek tekinthető. Korábbi ilyen gyakorlata – akár Erdély ügyében, akár hitsorsosai védelmében – általában sikeresnek bizonyult: ha nem politikai sikert hozott, akkor legalább erkölcsit. A helyzet megítélése, mondhatni, hibátlan volt: a Habsburg-adminisztrációnak nem lehet érdeke Erdélyben nyugalanságot, feszültséget fenntartani és azt egyre növekvő katonai terrorral elnyomni, amikor minden haderejére más hadszíntereken lenne szüksége; a Rákóczi-felkelés ellen a legjobb gyógyszer lenne, ha Erdélyben nyugalmat tud teremteni, elszakítva azt a mozgalmótól, s ezáltal innen kivonhatná haderejét és átvihetné a magyarországra; amellet a birodalomnak elsődrendű érdeke, hogy a protestáns német fejedelmekkel is békességet tudjon teremteni s így a franciákkal vívott mérközésében a saját hátát biztosítani.

A politikai helyzetet kitűnően ítélte meg, csak a saját helyzetét nem. Itt is volt, ami félrevezesse: hiszen azokat az ideákat, amelyek a *Columba Noé* c. röpiratban öltenek testet, korábban már egy, az udvarhoz küldött memorandumban kifejtette,⁶¹ anélkül, hogy annak bármilyen káros következménye lett volna. (Igaz, áldásos sem volt.) Azt hitte, még vannak mögötte erők Bécsben s a világban: így írta meg a *Columba Noét*. Igaza volt Cserei Mihálynak: „senki nem elég okos magának, és a bölcs ember, mikor megbotlik, mindenkor nagyobb esik, mint az együgyű”.⁶² A röpiratot mindenáron ki akarta juttatni a magyar urak koncentrációs táborából, Szebenből, ki Erdélyből a protestáns hatalmak képviselőihez – jelen esetben az angol és holland követekhez, akik Bécsben próbálták Rákóczi és az udvar között közvetíteni. A küldönc is jó lett volna, legalábbis „papírforma” szerint: a görög, akire rábízta a tekintélyes papírköteget, Rabutin megbízottja is volt s tőle is postát vitt Bécsbe. Ennek azonban első dolga volt, hogy a csomagot

⁶⁰ JANKOVICS, 1987. 922–931.

⁶¹ LUKINICH, 1927. 436–437.

⁶² CSEREI, 1983. 344. – Itt egyébként a történéseknek igen jó és hiteles összefoglalását is adja.

átadta Rabutin-nak, aki Bethlent azonnal házi őrizetbe véteti, kivetteti méltóságai-
ból, majd felségsértés címén pörbe fogatja a guberniummal.

Mint ahogy alig érthető bizalma a görög Pano István iránt, akire a nagy papírcsomagot bízta, ugyanúgy szinte érthetetlen az is, hogy a pör alatt – de lehet, hogy egész életében – nem értette meg, mi a lényege meghurcoltatásának: egyfelől Rabutin-nal való, kisebb-nagyobb ügyekben történt szembekerüléseket látja a bajok legfőbb okának, másfelől tiltakozását az ellen, hogy a Teleki-család egész ezüst-vagyonát beolvassák a háború költségeinek fedezésére.⁶³ Ez persze lehetett taktika is: minden áron el akarta terelni a figyelmet a röpiratról. Vajon miért? Hiszen csak egyet lehet érteni Deák Farkassal: nincs abban semmi, a szó közönséges értelmében felségsértő.⁶⁴ Ennél súlyosabb: egy reális politikai megoldás javaslata, amely a Habsburg-érdekek ellen megy.

A javaslat lényege az, hogy Erdély fejedelméül egy német protestáns uralkodói leszármazottat kell megtenni, aki Habsburg-hercegnőt vegyen feleségül; Erdély fizessen adót Bécsnek is, Isztambulnak is, aminek fejében ezek garantálják semlegességét. Mindez természetesen az utókor szemével nézve igen barátságosan és békésen hangzik, de nem úgy a kortársaknak: hiszen már maga a javaslat is kérdéssé teszi Erdélynek bekebelezett birodalmi provincia-státusát, amire az egész császári adminisztráció törekedett; különösen botrányos lehetett Bécsből nézve a kettős adózás gondolatának felelevenítése, ami magában hordozta Erdély relatív függetlenségének és saját jogon való politikai manőverezésének a lehetőségét is; s ha újra lehetővé teszik bármilyen formában a fejedelem-választást az erdélyieknek, akkor a tárgyalások vagy az események valamelyik fordulójában megint előpattanhat II. Rákóczi Ferenc rettegett és utált alakja. S még valami: a *Columba Noé* – az utókor szemével nézve oly reális – javaslata nem egy pontján Vitnyédi István tervezetesei rokona,⁶⁵ s azt valószínűleg Bécsben sem felejtették el. Megítélésem szerint ezek voltak a javaslat botrányos és elfogadhatatlan pontjai, s akármilyen rosszul tudott is Rabutin latinul, erre érzett rá azonnal, s megindította a leszámolás gépezetét.

Ha rövidre akarjuk fogni: Bethlen tragikai vétsége ott volt, hogy azt hitte, a Diploma Leopoldinum még érvényes, még egy többé-kevésbé szuverén országocska tárgyal és alkuszik egy nagyhatalommal, s annak a nagyhatalomnak is érdeke, hogy ez az országocska valamennyire megtartsa önállóságát. Nem vette észre, hogy abban a másfél évtizedben, amely a Diploma letárgyalása óta eltelt, nemcsak azok az államférfiak és tisztviselők haltak meg, tüntek el a politikai porondról, akik annak idején tárgyalópartnerei voltak, hanem a helyzet is tökéletesen megváltozott, s nem lehet a régi kiindulást tárgyalási alapnak tekinteni. Vagy ha igen, az felér egy felségárulással.

Erdélyi perének részleteit a szemtanú Wesselényi István részletesen és érdekesen írja le.⁶⁶ Valójában az egész mindenféle peres eljárás megcsúfolása volt, Rabutin önkénye dühöngött a Szebenbe zárt, megfélemlített és állandóan fenyegetett urak fölött. Rabutin mindenáron szerette volna leütni Bethlen fejét. Ebbe azonban már a gubernium sem ment bele: bár Bánffy-nak, Apornak s a többieknek

⁶³ JANKOVICS, 1987. 587/8 és 777/81; 972–982: ez utóbbi a gubernium ülésén már vádlottként felolvasott védekező irata.

⁶⁴ DEÁK, 1885. 11.

⁶⁵ SZEKFŰ, 1935. IV. 172.

⁶⁶ Vö. RÁKÓCZI, 1973. I–II. Itt egyébként számos más, idevonatkozó dokumentum is található.

nem volt szíve ellenére Bethlen kiiktatása kisdied játékaikból, azért a vérét nem merték a fejükre idézni. Bécs is, amint neszét vette a dolognak, felrendelte a periratokat és magának tartotta fenn a döntést; majd négy nehéz év után Bethlent is felvitette Bécsbe, ahol először szorosabb, majd lazább fogságban, végül becsületshóra szabadon tartotta, hűtlenséget, felségárulást már nem emlegettek, de Erdélybe vissza nem engedték. Közben, gyermekein kívül, szinte mindenkije meghalt: második felesége is, politikai szövetségesei is, ellenfelei is. Az időtt ritka magas korban, hetvennégy évesen, de rendkívül magányosan és megkeseredve halt meg 1716-ban.

Ha ezt az életutat megpróbáljuk egészében szemlélni, furcsa bizonytalanság vesz erőt az emberen. A szembetűnő kudarcok együttese elbizonytalanít: mikor is látjuk őt helyesen? Hiszen – már többször utaltam rá – nemcsak Erdélynek: korának egyik legkiemelkedőbb szellemi erejű férfja volt, párját ritkító műveltséggel, szellemi mozgékonyssággal. Az ember szinte hajlandó kudarcait abban látni, hogy annyira ragaszkodott Erdélyhez s ezáltal a szűkös, provinciális léthez és szemlélethez; ha valamelyik nagyobb hatókürű udvarba viszi a sorsa vagy a szerencséje, esetleg európai jelentőségű gondolkodó válhatott volna belőle. Az adottság erre benne megvolt: csak a lehetőség hiányzott.

A késő utód, ha visszanez, úgy gyanítja: Bethlenben valóban együtt volt jelen a rendkívüli valóságérzék és a fantaszta. A fantaszta elsősorban abban nyilatkozott, hogy nem volt képes fölmérni Erdély helyzetét a világban: mindig túlbecsülte. Ez persze nagyon rokonszenves, de nem kevésbé veszélyes álláspont: Bethlen Miklós sorsa rá a példa. R. Várkonyi Ágnes⁶⁷ joggal mutat rá határozottan progresszív gondolataira és azok megvalósítási kísérleteire: a központi államfői jogkör és a rendi önkormányzat együttes érvényesítésére tett kísérletét, a katonai és polgári hatalom szétválasztásának elvét, a korrupció felszámolására tett erőfeszítéseit, s nagyvonalú kereskedelmi elgondolásait, tervezeteit, melyek a Szamos hajózhatóvá tételétől a Duna–Rajna csatorna létrehozásáig terjedtek, különböző gazdasági, kereskedelmi társaságok létrehozását tervezték. Ha mindebből szinte semmi sem valósult meg, arról nem ő tehetett, hanem a szűkebb és tágabb körülmények: a kor és a közeg, amelyben élt, a gazdasági és történelmi viszonyok, amelyek között dolgoznia kellett. Mindez a gondolkodó minőségét nem érinti: a gondolatai, tervezetei érvényesek voltak; de minősíti a politikust, aki soha nem volt képes számot vetni a közeggel, amelyben dolgoznia, érvényesülnie kell és érvényesítenie kell az ideáit; ezért bukott újra meg újra el, s ezért találjuk a kortársak emlékezéseiben, irataiban mindig a kettősséget Bethlennel kapcsolatban: csodálatot és gyanakvást, elismerést és elutasítást.

Számos olyan gondolata, kezdeményezése volt, amelyeknek olvastán az ember szívesen fölkiáltana: korát megelőző polgár jelentkezik itt a gróf színe alatt! De ez az ítékezés nemcsak elhamarkodott: hamis is lenne. Bethlen Miklós nem volt polgár, sem mentalitásában, sem tendenciáiban. Ifjúságában éppoly szívesen vesz részt birtokjogi vita esetén fegyveres rajtaütésben,⁶⁸ mint ahogy meglelt férfikorában sem riad vissza az ilyen gesztusoktól – tanú rá a tordai malom vagy a radnóti birtok ügye.⁶⁹ Kora gyermeke; de egy visszamaradott, még a késői

⁶⁷ VÁRKONYI, 1989. 328.

⁶⁸ LUKINICH, 1927. 277/8.

⁶⁹ Uo. 404.; JANKOVICS, 1987. I. köt. az 1690 körüli levelek túlnyomó többsége vagyonszerzési manőverek dokumentumai. Vö. még LUKINICH, 1927. 305/6; BETHLEN 1980. 561/2.

feudális anarchia szintjén megragadt társadalomban ő képviseli a fejlett, nyugati abszolutizmus ideáit, értékeit, törekvéseit. Azt hiszem, élete – és tragédiája – kulcsa ez.

Hogy mennyire nem proto-polgár, hanem abszolutista arisztokrata, azt egyetlen beszédes példa is jól illusztrálja: a nemesi adózás kérdése. 1702-ben már akkorák voltak az Erdélyre kirótt adóterhek, hogy fenntarthatatlan lett a nemesi és a székely adómentesség. Szász János valóban proto-polgári tervszel áll elő: nemzetre, rangra tekintet nélküli adózást javasol.⁷⁰ Bethlen ezzel szenvedélyesen szembeszegül,⁷¹ bár lényegében ugyanazt akarja: csak a nemesek adományaként, nem nemesi előjogaik eltörléseként.⁷² Nem valószínű, hogy ez lett volna az igazi oka Bethlen és Szász János ellentétének, de mindenesetre itt csattantak össze a legszembetűnőbbben – egy, a mi szemünkben már igazán jelentéktelen jogi differencián – s innentől gyorsul föl az, amit Bethlen maga is „Szász János tragédiája”-ként ír meg emlékezéseiben.

Mindezt így számbavéve is rejtélyes marad: miért tartották végeredményben életfogytig bécsi fogságban Bethlent a Habsburgok? Akárhogy nézzük, ezt vétke, ha a vétke csak a *Columba Noé* volt, nem érdemelte. Lett volna valami más is, amiről senki nem beszélt, de ami súlyosan nyomott a latban? Talán nem kell összeesküvés-mániakusnak lenni, hogy az ember effélére gyanakodjék. De hogy ez mi lehetett, arra dokumentumok híján, még következtetni sem lehet.

A másik rejtély, ami életét kíséri, az a református egyházhoz való viszonya. Korábban már említettük, hogy ha valami konstans volt Bethlen Miklós életében, az rendíthetetlen kálvinista hite, ragaszkodása egyházához, és a kálvinista erdélyi egyház ügyének minden módon való előmozdítása. Különösen a református iskolák anyagi és erkölcsi támogatásában tett folyamatosan nagyon sokat – néha tán még erején felül is. Ennek ellenére viszonya egyházával korántsem volt felhőtlen. Különösen feltűnő az, amit ő maga is keserűen ír egyik levelében: hogy egyháza semmit nem tett letartóztatása, pörbefogatása ellen;⁷³ sőt azt mondhatni, emlékét rágalom kísérte a kálvinista papok körében.⁷⁴ Vajon ennek mi lehetett az oka? A széles látókörű világi és a szűk látókörű, hatalmukra, hatásukra féltékeny egyháziak közötti súrlódás, kölcsönös gyanakvás? Esetleg teológiai vagy egyház-igazgatási kérdésekben való nézeteltérések? A késői utód megint csak a jelenséget tudja megfigyelni, de nem szavazhat az okokat illetően, amíg valamilyen bizonyíték a kezébe nem kerül.

Végül is harcai, projektumai, diplomáciai eljárásai, ragyogó országgyűlési felszólalásai, meggyőző és stílusosan is kitűnő röpiratai ellenére Bethlen Miklós, az államférfi és kancellár simán besorozna történelmünk jelentéktelenebb figurái közé: ha eszméi korszerűek voltak, sőt a magyarországi és erdélyi viszonyokhoz képest merészen előre is ugrottak, néha az álmodozás határáig, cselekedeteivel nem tudta magát igazán beírni a történelem lapjaira. Ha ma még emlékezünk rá és szeretettel emlegetjük a nevét, azt elsősorban mellékes tevékenységének köszönheti: annak, hogy bécsi tétlenségében írásra fanyalodott.

⁷⁰ ZIEGLAUER, 1869. 224.

⁷¹ Uo. 265–277.

⁷² VÁRKONYI, 1986. II. 894.

⁷³ Vö. JANKOVICS, 1987. 1020., 1023.; ezzel szemben RÁKÓCZI, 1972. I. 256., 260.

⁷⁴ SIPOS, 1993. 19.

Mint már korábban is mondtuk, Bethlen nem ekkor kezdett el írni. Sőt: szinte felébred a gyanú, hogy az írás-kényszeres emberek közé tartozott: már kora fiatalságában sokat és rendkívül könnyedén írt prózát, verset egyaránt – ha kellett, latinul is.⁷⁵

Vagy talán inkább úgy mondhatnám, hogy elsősorban latinul, s ha kellett magyarul is: Bethlen Miklós szinte határeset a tekintetben, hogy rajta lehet jól szemlélni az átmenetet a latintól, mint tudós és művészi nyelvtől a nemzeti nyelv felé. Apja még szinte kizárólag latinul írt; ő maga is valószínűleg többet írt élete folyamán latinul, mint magyarul; nem kellemkedés a részéről, ha az *Önéletírás* elején azt mondja, könnyebben esnék mindezt latinul írnia, de a felesége kedvéért írja meg magyarul, hadd olvashassa az asszony is. S az *Önéletírás* során, a megírás idejéhez közeledve a történetben, egyre gyakrabban és egyre hosszabban ír latinul, különösen, amikor politikai, közjogi kérdéseket kell leírnia vagy tisztázni: szembetűnő, hogy ezekben a kérdésekben latinul gondolkozhatott, s csak a vallásos élet és a magánélet ügyeiben magyarul.

Ezt bizonyítja egyébként *Imádságoskönyve* is, amelynek önéletrajzi vázlatai, barokk víziói egyaránt hibátlan magyarsággal szólnak; de még az *Elöljáró beszéd* a maga korában egyedülálló filozófiai és teológiai fejtegetéseivel is látszólag könnyedén szól magyarul – nem hiába volt Apáczai tanítványa Bethlen. Persze, azt mondhatni, mindez a magánszférába tartozott: az Istenhez való viszony csakúgy, mint az élet és halál végső kérdései fölött való elmélkedés, s ezeknek volt saját nyelvük a magyarban, elsősorban a prédikációs gyakorlat által; a közélet viszont az iskolázott férfiak zárt területe volt: ott latinul kellett beszélni, s ha lehet, gondolkodni is. Ennek természetesen abban az időben volt racionális magyarázata – valahol Bethlen is elmondja, hogy ennek a szférának a nyelve a latinban sokkal kiműveltebb, mint a magyarban és semmi okunk ezt kétségbe vonni –, de a lényege mégis a kiváltságos réteg kiváltságvédő gesztusa: csak beavatott számára hozzáférhető nyelven beszélnek, amelyből a pórnép s az asszonyok eleve ki vannak zárva.

Az is figyelemre méltó, hogy Bethlen számára akkor nyílik ki az irodalmi tevékenység magyar nyelven, amikor minden más tevékenység lehetősége bezárul előtte. Annak ellenére, hogy – mint említettük – könnyen és szívesen írt elsősorban latinul kora fiatalságától kezdve, korábbi tevékenységében, amíg az erdélyi közélet porondján mozgott, nem látszott, hogy különösebb irodalmi ambíció fűtené. Röpiratait, vitairatait mindvégig a politikai és a vallási irodalom területén mozognak; levelezése, amelynek hozzáférhető részét áldozatos munkával tárta fel Jankovics József,⁷⁶ elsősorban azzal tűnik ki, hogy nincsenek benne érzelmi megnyilatkozások (még a kevés megmaradt szerelmes levélben is alig-alig) mondhatni lefogatásáig: a levelek szinte kizárólag „ügyintéző” iratok, politikában, személyes kapcsolatban, s főleg birtokjogi vitákban, manőverekben. Intimebbé, érzelmibbé akkor válik, amikor családjától elszakítva, más nyilvános szerepléstől megfosztva, Bécsben ül, otthonról várja a híreket, s igyekszik a maga tapasztalatával irányítani, óvni az otthoniakat.

Ez egyébként felveti az írások kronológiájának a kérdését: eddig tudtommal ez nem nagyon okozott bárkinek is problémát. Pedig a magyar nyelvű alkotások sorában három, egymástól meglehetősen elváló és mégis szervesen összetartozó

⁷⁵ BETHLEN, 1980. 537., 540.

⁷⁶ JANKOVICS, 1987.

mű van: az *Elöljáró beszéd*, az *Önéletírás* és az *Imádságoskönyv*. Ezek feltételezhető egymáshoz való viszonya sem érdektelen.

Az *Elöljáró beszéd* – amint a neve is mutatja – nyilvánvalóan megelőzi az *Önéletírást*. Fogantatásában, megírásában is: amint ő maga tájékoztat:⁷⁷ szebeni kínos fogsága után, 1708-ban útban Bécs felé, Eszéken egy kényszerű öthetes megállás alatt vetette papírra. A lélektani helyzet egyértelmű: kiszabadulva a bármely nap bekövetkezhető kivégzés nyomása alól, életét már többé-kevésbé biztonságban tudván írja az *Elöljáró beszédet* – mintegy szellemi végrendeletül, egyben önmaga számára is tisztázva filozófiai álláspontját.

Ez után a maga mentségét megint latinul írta meg: ez a *Sudores et Cruces*⁷⁸ amely írásos felkészülés, eleve elkészített védőirat, hogy ha valamilyen vizsgáló fórum elé kerül, kész szöveggel állhasson eléjük.⁷⁹ Ezt természetesen latinul írta; nem is nagyon írhatta volna másként, hiszen a Habsburg-adminisztrációval való vitára, magamentségére készült.

De vajon ez után azonnal nekikezde-e az *Önéletírásnak*? Tárgyi bizonyítékkal nem nagyon rendelkezünk, de mégis valószínűsíthető, hogy előbb írta meg az *Imádságoskönyvet*, mint az *Önéletírást*.⁸⁰ Először is, mert imádság-komponálásban már volt gyakorlata: az *Önéletírás*ban is elmondja, hogy előző, fogarasi fogságában is, legutóbbi, szebeni fogságában is inasa előtt rendszeresen prédikált, imát komponált. Ennek a tevékenységének az irodalmivá növesztése az *Imádságoskönyv*, amely egyben az *Önéletírásnak* is mintegy vázlata; emennek a megírása után amaz már nem valószínű, hogy kedve, szüksége lett volna megírni.

A lelki folyamatot tehát valahogy úgy képzelhetjük el, hogy amikor Szebenből Bécsbe „szabadul”, mindenestre amikor kikerül Rabutin keze alól és ezáltal feltehetőleg az élete megmenekült, írja meg teologiko-filozófiai hit-vallomását, az *Elöljáró beszédet*; utána, amikor letelepedett Bécsben, de még mindig szoros őrizet alatt, akkor fogalmazza meg hatalmas imádságait (valószínűleg ezt megelőzően írta meg önvédelmi iratát, a *Sudores et Cruces*-t), s csak utóljára fog hozzá az *Önéletíráshoz*. Azt, hogy az imádságok megelőzik az *Önéletírást*, az is bizonyítja, hogy az utóbbiban hivatkozik az előbbiekre⁸¹ – s nem fordítva.

Rendkívül gyorsan írhatott. Az *Önéletírás* fogalmazásakor már nem valószínű, hogy diktált volna; jele legalábbis nincsen. Viszont az íráson belül kiderül, hogy 1708-ban kezdett neki, az év végéig a 18. részig jutott.⁸² A további, szövegbeni megjelölések között van bizonyos zavar,⁸³ de az utolsó mondat igazságában nincs okunk kételkedni: minden bizonnyal 1710 januárjában fejezte be. Ennyi idő alatt ilyen sokat írni teljes embert kívánó feladat lehetett.

Mindenestre, ha a fenti adatokból levont következtetéseink helyesek, Bethlen élete irodalmi főműveit alig két-három év alatt vetette papírra. S igen magas korban: ebben az időben az emberek még az uralkodó osztályokban is sokkal

⁷⁷ BETHLEN, 1980. 483.

⁷⁸ BETHLEN, 1980. 819.

⁷⁹ Magyar fordítását kiadta: JANKOVICS, 1987. 1181–1234.

⁸⁰ Ezt erősíti: BETHLEN, 1980. 587., 686.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo. 609.

⁸³ A II. könyv 3. részében 68. esztendejére hivatkozik, ami 1710 lenne (636.), de ez nyilvánvaló elírás, mert a 9. részben 1709. szept. 11-ét említi (694.) s az *Önéletírás* utolsó mondata pontosan rögzíti a befejezés dátumát: „Végeztem ezt eddig *meae aetatis anno 67, mense 5, carceris anno 5, mense 9, Christi, horum iudicis anno 1710. januarii 23. die.*” Uo. 981. – Ezt tisztázza LUKINICH, 1927. 451–451. is.

hamarabb öregedtek el és hetvenedik évüket alig-alig érték meg; ez az intenzív irodalmi tevékenység arra mutat, hogy Bethlen még magas korban is teljes munkaképességgel rendelkezett. Erdély bánata, hogy ez a munkabírás már csak az irodalomban jelentkezhetett; de a magyar irodalom nagy nyeresége, hogy Bethlen tétlenségében élete folyását, történetét megírni kényszerült.

Jól bántunk-e ezzel a nyereséggel? A Bethlenre vonatkozó irodalmat lapozgatva az ember nem érti, hogyan lehetséges, hogy az *Előljáró beszéd* – ez az önálló, közel öt ívnyi teologiko-filozófiai traktátus – mind a mai napig nem kapott komoly figyelmet? Mintha pusztán a tény, hogy nem oktató vagy pap írja, kirekesztette volna Bethlent a filozófia iránt érdeklődők figyelméből.⁸⁴ Az egyetlen előttem ismeretes komolyabb elemzése ezeknek a nézeteknek mind a mai napig kiadatlan.⁸⁵ Hermán M. János dolgozata állapítja meg – ezzel nincs vitatkozni valónk – hogy Bethlen teológiai és filozófiai nézetei puritán bázisúak, s erre erős karteziánus és coccejánus elemek épülnek rá. Anélkül, hogy a kor filozófiatörténetébe – vagy éppen a teológia történetébe – bele próbálnánk állítani Bethlen nézeteit, gondolatmenetét – ez még a szakma művelőire vár –, legyen szabad két laikus észrevételt tenni.

Az egyik Bethlen gondolkodási széleslátókörűsége. Tud és mer nem szektariánus lenni, a diadalmasan előrenyomuló ellenreformáció korában nem zárkózik valamilyen református sündisznóállásba, hanem egy protestáns alapú keresztény szinkretizmust hirdet meg.⁸⁶ Nem tudom elhessegetni magamtól a gondolatot, hogy a református egyházzal való problémáinak itt lehetett a gyökere: tiszteletes és nagytiszteletű uraimék akkor ezt saját álláspontjuk elleni támadásnak foghaták fel, holott annak legintelligensebb védelmére volt.

A másik az a különös tény, hogy Bethlen hosszasan értekezik a „semmi”-ről. A huszonegy részre osztott *Előljáró beszéd* tizedik része – tehát gyakorlatilag a munka közepe – szól „A semmiről”. Nem valami természetes gesztus a korban, s nem csekély filozófiai hajlandóságról tesz tanúbizonyságot; ez a jellegzetes tizenhetedik századi gondolkodó itt olyan problémát próbál komolyan megközeleltíteni, amely egészen az egzisztencialistákig, a huszadik századig nem válik a filozófiának hangsúlyos tárgyává. Ennek a fejezetnek – amint Hermán M. János rámutat⁸⁷ – ezért is nagy a jelentősége, mert itt tapintható ki a leginkább eltérése Descartes gondolatrendszerétől. Röviden jelezve a köztük mutatkozó felfogásbeli ellentétet, Descartes szerint a semmiből nem származhatik semmi, míg Bethlen szerint Isten a semmiből teremtette az embert és nem önmagából.

Egyébként az *Előljáró beszéd* azért is figyelemreméltó, mert jelentős információkat hordoz Bethlen Miklós műveltségéről. Így például Homerosról még teljesen középkori nézetei vannak,⁸⁸ ugyancsak középkori – jellegzetesen skolasztikus – az eredendő bűn kilenc további bűnre bontása,⁸⁹ az antik filozófiát viszont ismerve nagyra becsüli,⁹⁰ már az anyagmegmaradás elvével küszködik,⁹¹ ismeri

⁸⁴ Vö. TORDAI, 1964.

⁸⁵ HERMÁN, 1971. Ez úton is köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁶ „Nem is látom más atyját [?] valószínűleg újtját!] a protestánsok egyességének, syncretizmusának, hanem azt, hogy a keresztényen vallás szeretetnek vallása, és az Úr vacsorája szeretetnek vacsorája.” BETHLEN, 1980. 480–481.

⁸⁷ HERMÁN, 1971. 12.

⁸⁸ BETHLEN, 1980. 421.

⁸⁹ Uo. 474.

⁹⁰ Uo. 421.

⁹¹ Uo. 434.

Konfuciuszt,⁹² Copernicust,⁹³ az *Előljáró beszéd* 17. részében a korabeli filozófiai iskoláknak rövid ismertetését adja, jelentős asztronómiai és matematikai tájékozottságról tesz tanúságot,⁹⁴ de szenvedélyessé csak akkor lesz, amikor Descartesot kell megvédeni az ateizmus vádja ellen.⁹⁵ Akárhogyan is ítéljük róla: tiszteltetreméltó és korában laikus részéről szokatlan erőfeszítés ez a kis könyvnyi elmélkedés, hogy a szerző filozófiai nézeteit, ismereteit rendszerezze – s ennek az erőfeszítésnek az érdemét csak emelik a körülmények, amelyek között létrejött, a tény, hogy szerzőjük mindenféle segédeszköz, kézikönyv nélkül, pusztán emlékezetéből és felhalmozott műveltségéből húzta elő ezt az egész, az érvelés logikájával és a meggyőződés hevével ma is magávalragadó traktátust.

Külön is figyelmet érdemel, hogy ezt a filozófiai értekezést szinte mindvégig magyarul tudta megírni. Nem kis erőfeszítés lehetett; nyelvésznek való feladat megállapítani, mennyi ebben a korábban már ismeretes magyar műnyelv, s mennyi az egyéni hozadék. Egyet emelnék ki, inkább csak bájosága okán: a 'lelkiismeretfurdalásra' még nincs a kornak szava, ő újít, latinosított franciából.⁹⁶

Maga a vállalkozás – hogy valaki saját világnézete ismertetésére, védelmére filozófiai rendszerét megpróbálja összefoglalni – ez időtt, a tizenhetedik század végén, a tizennyolcadik hajnalán nem teljesen ismeretlen. Hiszen éppen ez az idő, amikor a filozófiai gondolkodás – elsősorban Descartes nyomán – elkezd kiszakadni újra a teológia keretéből s teljesjogú tudományos diszciplínává változni. Ha maga az eljárás nem is, de a szociális környezet eléggé ritka: egy gróf, egy kancellár, hatalmas birtok ura érzi rabságában szükségét az Istenhez fohászkodás mellett annak is, hogy gondolati tartományát körülírja. S tegye ezt önéletírása, emlékiratai bevezetéseképpen: mintegy megadva először annak a lelki térremlőnek a rajzolatát, amelyből fakad s amelyre visszahajlik az élet történetének beszámolója. Ez, nyugodtan lehet mondani, egyedülálló ebben a korban⁹⁷ – egy olyan korban, amikor világi s egyházi szerző egyaránt fontosabbnak tartotta a klasszikus és szent modellek követését, mint a formai újításra, eredetiségre törekvést.

Az idő távolából nézve az ember hajlandó arra, hogy az egymás után született műveket egységben lássa. Nem eldönthető, hogy Bethlen Miklósban munkált-e valamiféle egységre törekvés. Ha nem, akkor az ösztönös írói tehetség különös diadalának foghatjuk fel azt, hogy ezek a művek – s úgy, ahogy egymás után megszülettek – szerves egységet alkotnak. Az *Előljáró beszéd* lényegében hit-vallomás, összefoglalása annak, amiben szerzője hisz, amire lelkivilága épül; az *Imádságoskönyv* vallásos életgyónás, a filozófiai önvizsgálat során megismert-megerősített Isten előtti leborulás és beszámoló; a harmadik darab, az *Önéletírás* pedig világi életgyónás, egy tevékeny élet önvizsgálata, beszámoló tetteiről és azok

⁹² Uo. 477.

⁹³ Uo. 482.

⁹⁴ Uo. 456.

⁹⁵ Uo. 449.

⁹⁶ „Az újjászületlen embernek semmi köze azokhoz, noha a lelkiismeret visszamorgása, remorsus conscientiae megvagyon azokban is sokszor...” Uo. 473.

⁹⁷ Minden, korábbi modell utáni nyomozás eredménytelennek bizonyult. Sem a már idézett H. J. de Jonge professzor Leidenből, sem M.-C. Pitassi, a genfi egyetem egyháztörténet tanára, sem Roger Zuber, a Société d'Histoire du Protestantisme Français elnöke, sem Olivier Millet, az avignoni egyetem tanára nem ismernek a 17. vagy 18. században ezt az eljárást követő önéletrajzot. Ezek utáni joggal feltételezhető, hogy Bethlen itt saját invencióját követte.

közös mozgatóinak keresése. Hogy öntudatosan-öntudatlanul valami ilyen trip-tichon elképzelése működött Bethlenben – vagy legalábbis munka közben kialakult benne –, arra mutat az is, hogy általában nem vagy alig veszi fel újra azt a témát, amit egy korábbi munkájában már megírt, megvizsgált: mintegy tudott-nak, elintézettnak veszi, ami egyszer már szerepelt. (Ez alól kivétel néhány álom-víziója, amely az *Önéletírás*ban is visszatér s amely az *Imádságoskönyv*ben is szerepel; de ezekre itt is, ott is szüksége van, mint Isten föléje terjesztett óvó kezének bizonyítékaira.)

Annak ellenére, hogy meggyőződésünk szerint az *Elöljáró beszéd* mondhatni unikum a magyar filozófia tizenhetedik századi történetében, hogy az *Imádságoskönyv* vallásos fűtöttségében, verbális szépségében nyugodtan egy sorba állítható Pázmány Péter imádságaival, a főműnek továbbra is az *Önéletírás* – vagy ahogy maga mondja: „Élete leírását magától” – kell tartanunk. Részben külső okokból is: kevés írásunk van ez időből, ha van egyáltalán, amely ilyen közel hozná a kort és embereit, eseményeit a késői olvasóhoz. Természetesen azonnal felötlök a kérdés: mennyiben hiteles ez a vallomás és életút-leírás, és mennyiben tendenciózus, hogy úgy mondjam, egy késői szemponthoz igazított? A kérdés természetesen minden önéletrajzra egyaránt alkalmazható, s azt lehet mondani, hogy az önéletrajz valamiféle teljes objektivitást soha meg nem valósíthat. Nyilvánvalóan nem is az a célja – sőt hozzátenném, éppen attól szép, hogy nem erre tör, mert ennek hiánya adja a belső feszültségét: a valóság és a szándék birkózása.

A szaktörténészek – Lukinich is,⁹⁸ Trócsányi is⁹⁹ – alig leplezett gyanakvással nézik az *Önéletírás*t, s kimondva-kimondatlanul kételkednek az igazságában. Pedig éppen művészi ereje hordozza az igazság biztosítékát: amennyire nyomon lehet követni, Bethlen valótlanul sehol sem állít, legfeljebb tompít vagy színez; s hogy – legalábbis kezdetben – pedagógiai szándékkal is, az nyilvánvaló.¹⁰⁰ Ezt ő maga is kimondja az *Elöljáró beszéd* befejező kódájában, igazán szívhez szóló szavakkal.¹⁰¹

Először csak szeretett második feleségéhez fordul tehát, utána legkedvesebb fiához: ők a címzettjei, nekik írja a művet, lelki vigaszul, tanulságul. Tehát, hogy úgy mondjam, „házi használatra” készül a visszaemlékezés. Legalábbis ez a kezdő indulata. De az írói ambíció és szinte maga az alkotás sodra ezen hamar továbblendíti: mind gyakrabban hivatkozik már nem annyira a családra, hanem a „posteritás”-ra – tehát az írói szándék már a családi tűzhelytől kiterjedt az utókorra, az olvasóközönségre általában.¹⁰² Pedig műfaji vonatkozásban különös munkát ír. Kortársai, elődei ellenére – s nem utolsósorban apja példája ellenére – nem történelmet ír, hanem „magántörténelmet”: az ember belső és külső fejlődésének, alakulásának történetét; ami ennél több s történelmibb, azt eleve kirekesz-

⁹⁸ LUKINICH, 1927. 452–453.

⁹⁹ TRÓCSÁNYI, 1972. 292–293.

¹⁰⁰ Vö. JANKOVICS, 1987. 27.

¹⁰¹ „Ezt a hosszas munkát én azért írtam, édes szívem, Juliám – noha, hogy ennyire terjedjen, céloom és gondolatom sem volt, csak amint írni kezdettem, egy matériáról a másokra úgy esett a pennám s elmém, mint a víz egyik kőről a másokra, úgy hiszem, Isten igazgatásából –; de jó leszen, lelkem, néked arra, hogy holtam után néha, ha sírásra leszen szükséged vedd elé, olvasd, sírj édesdeden mellette; néked, édes fiam, József, hogy tanulj belőle; mindketten vigasztalástokra lehet az Isten ajándéka, mely ebben meglátszik, hogy én bennem volt.” BETHLEN, 1980. 483.

¹⁰² Pl.: „De te, impartialis posteritas, conferáld fel az én írásimat [...] a következett háborúkkal és meglátod, hogy én eszem s hírem nélkül ekkor profétáltam [...]” BETHLEN, 1980. 917.

ti – ha nem is érdeklődéséből, de írásából.¹⁰³ Ez persze így igaz is, meg nem is: a szándék őszinteségében nincs mit kételkednünk, de a megvalósítás másképp alakul: különösen az emlékirat második részében, ott, ahol politikai szerepéről számol be, erről az önkorlátozásról nemegyszer – s nem okvetlenül a munka kárára – megfelelkeznek.

De vajon tényleg megfelelkeznek-e? Hiszen gyanú ébred az emberben: ha tényleg komolyan gondolja, hogy feleségének „sírásnak okául” s fiának tanulságul írja, akkor mi szükség arra, hogy az első könyv első öt részében olyan dolgokról számoljon be (Nemzetiségemről; Termetem, ábrázat-, temperamentum és indulatimról; Inclinatióim vagy hajlandóságimról; Diaetám, egészség, betegség és ahhoz tartozókról), amelyeket a „címzettek” legalább annyira ismerhetnek, mint a megíró maga? Csakis arról lehet szó, hogy a bevallott szándék mögött ott a be nem vallott: Bethlen eleve nem csak a családjának ír. És valamilyen modellt követ – vagy valamiféle írás-csoportot, amelyhez csatlakozik.¹⁰⁴

Ez természetesen fölveti a kérdést: milyen modellt; modelleket követ Bethlen *Önéletírása* megformálásakor? A választ erre ő maga megadja. „Lévén egyébaránt erre példám és kalauzom Szent Jób, Nehemiás, Augustinus, ama nagy doktor, Franciscus Petrarca és Jacobus Augustus Thuanus, kik magok írták le életüket.”¹⁰⁵

Ennek a vallomásának a következtében szinte minden szerző, aki eddig Bethlennel foglalkozott, adottnak fogadja el, hogy az *Önéletírás* közvetlen modellje Ágoston *Confessiones*-a, hogy Bethlen „ama nagy doktor” kezét fogva lépked. Pedig a közelebbi vizsgálat ezt egyáltalán nem hitelesíti.¹⁰⁶ Ágoston felszabadító hatása nagy, talán döntő volt Bethlennel: a hit szolgájának is szabad a maga életéről szólni. De alap-attitűdje egészen más már, mint Ágostoné: Ágoston saját tévelygéseit, bűneit írja meg, hogy megértesse Istenre találását, kereszténnyé válását. Bethlen Miklósnak a keresztény Istenre találás nem problémája: Isten és a hit eleve adott és változhatatlan tények a számára, ezeket kétségessé sem teszi, soha egy pillanatra meg nem inog. Éppen ezért Ágoston közvetlen hatását a szövegben, mondhatni, sehol tetten érni nem lehet. Így azt mondhatjuk: Ágoston szerepe döntő volt abban (az említett többi nagy név mellett és előtt), hogy neki mert fogni az írásnak, önmaga élete feltárásának; de ezen túl, szövegszerűen hatását kimutatni aligha lehet.

S ugyanez vonatkozik a többiekre is. A bibliai nevek s a Petrarca neve, hogy úgy mondjam az általános műveltségi kincshez tartoztak már akkor, a rájuk való hivatkozás inkább a saját munkája „nemeslevelét” jelenti, mintsem a forrásmegjelölést; de Thuanus neve különös a sorban. Ez Bethlen franciás műveltségét igazolja; bár ebben a században s a következőben Jacques August de Thou neve jól ismert volt Európa-szerte a művelt emberek között. Nem is annyira fia tragédiája miatt tán (Cinq-Marsszal együtt fejezték le a fiút, mert részt vett annak összeesküvésében), hanem a saját jogán: nemcsak kiváló államférfi volt, hanem

¹⁰³ „Ezután is olyanokat, mint históriára tartozókat én csak annyi részből illetek, amennyire az én életemet és azokban való elegyedésemnek itéletit az embereknek nézhetik.” Uo. 642.

¹⁰⁴ „... az illetén életek leírásához szükséges az embernek természeti hajlandósági, testi gyakorlási, mulatsági, diaetája és egyéb efféle dolgoknak leírása is.” Uo. 500.

¹⁰⁵ Uo. 407.

¹⁰⁶ „Bethlen ipse confitetur – uti prius iam bis commemoravi – se Augustinum ductorim habuisse. Vestigia S. Augustini revere adsunt in opere Bethlen, sed iuxta mentem meam haec non in verbis de verbo redditus se maxime produnt, neque in cogitationibus serviliter assumptis, neque in argumento S. Augustini continue secuto, sed in spiritu toto operis.” STUHLMAN, 1987. 24.

kiváló történetíró is, akinek *Historia Universalis*-a nemcsak a maga idején volt siker, hanem még a tizennyolcadik században is, amikor lefordították franciára és többször is megjelent; nálunk is számos főúri könyvtárban megvolt. Ez a de Thou egyben megírta *Commentarii de vita mea* c. művét, a *Históriáját* ért támadások ellen védekezve: ennyiben adhatott ösztönzést és bátorítást Bethlennek. Ő is a rágalmak, az élete művét eltorzító ráfogások és hiedelmek ellen védekezik. De még harmadik személyben ír önmagáról: nem kis újtó bátorság kellett Bethlennek ahhoz, hogy merjen és tudjon első személyben írni az életéről és tetteiről.¹⁰⁷ Egyéb vonatkozásban, valamilyen közvetlen hatás formájában nem sikerült a kettő között kapcsolatot találnom.

Az, hogy előttem de Thou művébe valószínűleg senki bele nem nézett, megállapítandó, mennyi köze lehetett Bethlennek hozzá, talán még érthető; de az már sokkal kevésbé, hogy senki meg nem nézte, mi a viszonya Biblia-idézeteinek ahhoz a latin Biblia-fordításhoz, amelyre pedig ő maga nyomatékkal hivatkozik.¹⁰⁸ Nem mintha az általa hivatkozott helyek más Bibliákban nem lennének fellelhetők; de ha az ő idézeteit végre a Tremellius-fordítással vetnék össze, kiderülhetne, hogy valóban szabadon bánt-e a szent szöveggel, vagy a keze ügyében lévő latin fordításhoz hűen ragaszkodott?

Forrásait tekintve egy különös omiszióval találkozunk. Az olvasóban az *Önéletírásnak* különösen első része olvastán egyre erősödik az az érzése, hogy az ihlető modell mögötte Montaigne lehet; ugyanakkor Montaigne nevét tudtommal Bethlen sosem írta le. Vajon miért? Hiszen nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy ismerte Montaigne művét: mire Franciaországba látogat, már több kiadásban megjelent ismert, nagyhírű mű a literátusok körében, ha akkor nem, később is megszerezhetette. *Önéletírásának* van is egy passzusa (I. 2.) amely elég közelről hasonlít Montaigne egy részletére.¹⁰⁹ De ha ez valószínűsíti is, hogy olvasta s visszaemlékezett rá, szinte bizonyossá teszi, hogy zsinórmértékül ezt sem használta. Bárhonnán közelítünk felé, csak arra a következtetésre jutunk, hogy Bethlen szövegében, szerkezetében, szándékában egyaránt eredeti művet alkotott; ha olvasmányai belejátszottak is megszületésébe (s ez valószínűleg szélesebb és erősebb volt, mint amit itt jelezni tudtunk), az azért megmarad az ő szövege, az ő mondandója.

Egyébként Bethlen forrásai után kutatva sajátos gyanú erősödik az olvasóban. Vajon nem volt-e erősebb hatással rá az ekkortájt német földön születő és izmosodó protestáns pietizmus, mint azt eddig föltételezték? Már a korábban idézett mondása arról, hogy a kereszténység és a szeretet egyek, erre engednének következtetni; de errefelé mutat az önéletírás gondolata is. Igaz, a pietista önéletírók általában inkább a belső történetüket írták meg, mintsem a külsőt;

¹⁰⁷ A Bethlennel körülbelül párhuzamosan író RABUTIN, 1798. is még harmadik személyben írja a maga memoárjait. Ez a korban még általános volt, elsősorban az ilyen önigazolásjellegű iratoknál. Az első személyben fogalmazott valódi vagy fiktív memoárok csak a XVIII. század második felében válnak egyre általánosabbá.

¹⁰⁸ „Én mindenkor a Tremellius verziója szerint citálok, ezt egyszer, úgy mint százszor megmondani legyen elég...” BETHLEN 1980. 404. – HERMÁN, 1971 e tekintetben Károlival hasonlítja össze; lehet, hogy amikor és ahol megírta művét, Tremelliushoz nem is juthatott hozzá. Mindenesetre mindaddig, amíg Tremelliusszal valaki össze nem veti, minden, a citálás szabadosságára vonatkozó állítás csak légből kapottnak tekinthető. – A kérdéssel legutóbb KÓSA, 1992 foglalkozott; közelebbi szövegkritikai vizsgálatok nélkül megállapítja, hogy az Ószövetségnél használja Bethlen Tremelliust (ugyanis az csak ezt fordította latinra), s az Újszövetségnél Béze latin fordítását.

¹⁰⁹ MONTAIGNE *De l'yrongnerie* (II. 2.) hosszabb bekezdése apjáról. *Essais*. Pléiade, 1933. kiad., 329.

Bethlen meg mintha egyensúlyt tartana a kettő között. Illetve: mintha az *Imádságkönyv* lenne a belső történet kódifikálása, míg az *Önéletírás* a külső – vonatkozásokkal, hivatkozásokkal a belsőre.

Már korábban utaltunk arra, hogy kitapinthatóan diáriumokon, korabeli naplónkon nyugszik az *Önéletírás* előadása. (Az, hogy ezeknek hogyan sikerült újra birtokába jutnia Bécsben, még homály fedí, a levelezésében sem lelni nyomát, de aligha lehet kétséges, hogy az *Önéletírás* bámulatbaejtően pontos memóriája mögött ezek a füzetek állnak.) S ez törvényszerű: e korban szinte mindenütt ez a folyamat zajlik le: diáriumokból, üzleti könyvekből egyéni életírások születnek.¹¹⁰ S ezeknek ugyanazok a belső mozgatói, mint amiket Bethlen is vall: a jó hír megőrzése, az utódok tanítása, hogy az életrajzíró sikereiből, erényeiből tanuljanak, hibáit megismerve igyekezzenek azokat elkerülni. És pontosan ki lehet Bethlenen is tapintani azt, amit G. Gusdorf úgy fogalmaz, hogy az önéletírás általában menekülés az élet-kudarccól, mintegy bosszú a történelmen; vagy ahogy G. Niggel állapítja meg: az önéletírásban a bűnbevallás szinte törvényszerűen az ártatlanság, a büntelenség bevallásává változik.¹¹¹ Ezért legalábbis valószínűsíthető, hogy Bethlen talán már korábban is, de bécsi tartózkodása alatt szinte bizonyosan kapcsolatba került a pietista gondolattal, s annak impulzusa is jelentősen hozzájárult, hogy a maga introspekciós műveit megalkossa. Ha feltételezésünk jogos, akkor ez megint azt bizonyítja, hogy Bethlen a maga korában ritka érzékenységgel reagált a legújabb szellemi áramlatokra: amikor ő dolgozik, a pietizmus még korántsem volt népszerű, de akár széles körben ismertnek tekinthető.

Bethlen Miklós élete leírása magától – hogy végre egyszer a ránk hagyományozott teljes címet is leírjuk – a szerző akarata szerint három részre oszlik: az *Elöljáró beszéd* és az életleírás két könyve. Ha az *Elöljáró beszédet* erről a korábban mondottak értelmében leválasztjuk, s pusztán az életút leírását nézzük, formálisan a két könyv világosan elválík egymástól az író akarata szerint: az első könyv tizenkilenc fejezetben az író és ősei ismertetése után élete útját első házasságáig – tehát teljes jogú felnőtté válásáig – írja meg; a második könyv huszonhat éves korától kíséri a szerzőt egészen elfogatásáig, illetve fogolyként Bécsbe jutásáig.

Maga ez a beosztás is arra mutat, hogy Bethlen szándéka szerint „magántörténelmet”¹¹² ír: házassága osztja az életutat kétfelé, nem politikai vagy közéleti tevékenysége. Ugyanakkor az írás maga valamiképpen más beosztásról árulkodik: az írói emfázis máshol helyezkedik. Méghozzá a második könyv közepe felé – a 15. fejezettől kezdve – határozott hangváltást érezni: maga az írói modor, módszer változik meg.

Idáig – de különösen az első könyvben – valóban emelkedett írói attitűdnek vagyunk az érdekelt tanúi: az író összefogottan és mégis kényelmesen mesél a vele történekről s mindarról, ami véleménye szerint személyéből és történetéből érdekelheti a „posteritást”. Ez a kor legjobb elbeszélő prózájával vetekszik – s nemcsak idehaza. Lendülete van, széles áttekintése s humora is; az olvasó érzése szerint sem nem kicsinyíti, sem nem nagyítja önmagát. Már korábban jeleztük, hogy természetesen saját helyzete s a politika helyzete még ebben a „magántör-

¹¹⁰ Adolf REIN, *Über die Entwicklung der Selbstbiographie im ausgehenden deutschen Mittelalter*. In NIGGL, 1989. 321.

¹¹¹ Uo. 132., 135., 390.

¹¹² BETHLEN, 1980. 642.

ténelem-írásban” sem hagyja érintetlenül; emberi vagy politikai tapintat nyilvánvalóan elhallgattat vele dolgokat, vagy kisebbíti azokat saját megítéléséhez képest is. De ez nem érinti az *Önéletírás* hitelességét: azt tudniillik a stílus maga, az írói lendület és erő hitelesíti.

A hang megváltozik a tizenötödik fejezetről kezdve. Először a módszer változása tűnik fel: innentől évről évre írja az eseményeket, vagyis a magasabb röptű személyes történelemírástól leszáll a krónikaírárs színvonalára. Furcsa módon ugyanannak a jelenségnek vagyunk a tanúi itt is, mint amire már Révérend abbé művénel utaltunk; pedig a kettő között bármiféle közvetlen érintkezést föltételezni sem lehet. Nem véletlen, hogy innentől kezdve szaporodnak a latin szövegrészek is az *Önéletírás*ban: az olvasónak az az egyre erősödő benyomása, hogy itt már kevés változtatással vagy változtatás nélkül másolja át az eseményekkel egyidejűleg készült diáriumi tartalmát. S tán a latinság szaporodása is annak tulajdonítható, hogy ezeket a diáriumokat a maguk idején latinul írta: pusztán a nyelvi nehézség ezt nem magyarázná, hiszen korábban az *Előljáró beszédben* is, az *Imádságoskönyvben* is, de magában az *Önéletírás* előző részeiben is nem kevésbé nehéz vagy finom distinkciókkal teli szöveget tudott nagyobb probléma nélkül magyarul megírni.

Ennek következtében Bethlen *Önéletírása* valójában nem kiegyenlített stílusú irodalmi mű, hanem az első felében kitűnő, magas irodalom, amelynél Saint-Simon hercege sem fog majd szebbet és jobbat írni a maga nyelvén, a második fele pedig egyre inkább az eseménytömeg győztes birkózása a mesélő képességeivel: sokszor konfúzzusá lesz a történet előadása éppen azért, mert az írónak még nincs kellő távolsága az előadandókhoz, hogy tiszta vonalvezetést tudjon magára és az általa megjelenített eseményekre kényszeríteni. Ennek természetesen megvan az az előnye, hogy mintegy kötésig állunk az események sodrában a szerzővel együtt; de az a hátránya is, hogy mi sem tudunk magasabb szempontból ítélni az előttünk lezajló események fölött, mint azok, akik tevékeny szereplőkként vettek részt benne.

Az *Önéletírás*nak nem legkisebb varázsa a nyelve. Tudtommal alaposabb elemzése Bethlen Miklós próza-nyelvének eddig még nem készült; a legtöbbet Herczeg Gyula mondta róla¹¹³ és értékes megjegyzései vannak vele kapcsolatban Bárczi Gézának is.¹¹⁴ Néhány észrevételtől eltekintve azonban mindketten a magyar prózastílus általános fejlődése szempontjából szemlélik – érthetően – szerzőnket is, nem őt magát specifikumában. Az irodalmárok, akik egyáltalán foglalkoztak a stílusával, általában megnyugodtak abban, hogy ez a barokk elbeszélő stílus, sokkal tovább nem mentek.¹¹⁵ A legtöbbet erről a kérdéstről eddig kétségtelenül Jankovics József mondotta. Érvényesen állapítja meg, hogy szinte egyenlő arányban áll stílusában a Biblia nyelve s az erdélyi társalgási nyelv; hogy Bethlen nem annyira újító volt, mint inkább kiteljesítő.¹¹⁶ Azt hiszem, ebből a

¹¹³ HERCZEG, 1985. 218–226.

¹¹⁴ BÁRCZI, 1966. 265–267.

¹¹⁵ KEMÉNY, 1932. 255.; KENYERES, 1943. 4.; BETHLEN, 1955. xxiii.; KOSÁRY, 1980. 67.; VÁRKONYI, 1989. 811.; JANKOVICS, 1987. 72–73., 76.

¹¹⁶ „Az ő érdeme inkább abban rejlik, hogy olvasottsága, óriási műveltsége, kifinomult ízlése és nyelvérzéke révén a két forrásban felhalmozott képanyag gazdaságos, leleményes, tudatosan szelektáló felhasználásával és új rendszerbe foglalásával, valamint az anekdota formai sajátosságaira épülő előadásmóddal és hatalmas levelezése során az olvasóval szemben kialakított, közvetlenséget eredményező írói attitűddel egyedi értéket, új minőséget hozott létre: a Bethlen Miklósi prózát.” JANKOVICS, 1987. 83.

forrásból magyarázható az a kettősség is, amelyre a korábbiakban már utaltam: hogy fiatalságról más minőségű prózát ír, mint a későbbiekéről. Azt, a korábbi korszakot, fiatalságát, peregrinációját, titkos utait, ifjonti politikai és szerelmi kalandjait volt ideje és módja anekdotikus formában kicsiszolni: fehér asztal fölött, baráti társaságban, politikai összejövetelek lakomáin, hadi táborozások tábortüzei mellett csöndes estéken. S mivel a második rész ennek a tisztító-csiszoló folyamatnak kevésbé lehetett tárgya, azért maradt az írásos formája is csiszolatlanabb, mint a korábbiaké: közelebb a krónikához, mint az érett elbeszélő prózához, amely az első részt annyira jellemzi.

Összefoglalóan talán azt mondhatnánk, Bethlen még az irodalmi előtti irodalmi nyelven ír: az elődök és kortársak anyanyelvi kísérleteinél, erőfeszítéseinél sokkal nagyobb súllyal esik latba nyelve kialakulásánál a beszélt nyelv; s művészi fogékonyságának nem kis bizonyítéka, mennyire érzékeny volt erre a beszélt erdélyi úri nyelvre, s mennyire pontosan tudta papírra rögzíteni. Tüzetesebb vizsgálat azt is kideríthetné, mennyiben különbözik az *Imádságoskönyv* magyar prózája az *Önéletírástól*: az előbbi a szükségképpen emeltebb és emelkedettebb, az utóbbi a familiárisabb, a mindennapibb. Az is nyilvánvaló, hogy a barokk stíluseszmény nem idegen Bethlentől; de latin röpirataiban, felterjesztéseiben inkább tetten érhető, s még az *Imádságoskönyvben* is, mint az *Önéletírásban*. Ez utóbbiban a hosszú összetett mondatok nem látszanak valamilyen barokk stíluseszményt követni, sokkal inkább az élőbeszéd kadenciáit, amelyre természetesen az úri férfitársaságban már ekkor nagy hatással volt a második anyanyelvként használt latin. Ez az úri társalgási nyelv, mely a következő században tovább finomodik, kapcsolja össze Bethlent Mikes Kelemennel: mindkettőjük nyelve, nyelvi gyakorlata ugyanoda ereszti gyökerét, ugyanonnan szívja éltető nedveit.

Ez utóbbit látszik bizonyítani az is, hogy stílusosan milyen közel esik az *Önéletírás* Cserei Mihály *Históriájához*. Cserei már a következő nemzedék; nem arisztokrata, mint Bethlen, hanem kis-középnemes, családirag familiáris státuszban, valahol az úr és a szolga között – úriszolgaként. Nyelvükben még sincs jelentős különbség: mindketten azt a nyelvet írják, amelyet beszéltek, amelyet maguk körül hallottak; ha van közöttük stílusos különbség – mint ahogy van –, az inkább Bethlen önmagával szembeni nagyobb igényességének, úgy is mondhatnánk, nagyobb választékosságának a következménye. De egy tőről fakadnak, anélkül, hogy egyik a másikát – legalábbis írásában – ismerhette volna: a beszélt nyelv két hajtása az ő munkájuk, mindkettő jelentős része társalgásban kicsiszolva, az anekdotától a novella, illetve a történetírás felé fejlesztve.

*

Végül is milyen benyomással teszi le az olvasó az *Önéletírást* – s a körülötte született írásokat? Elsősorban is a hála érzetével: Bethlen az író szavaiba rögzítette az elmúlt időt, annak eseményeit, embereit eleveníti meg a késő kor olvasója előtt s teszi feledhetetlenné a számára. De másodsorban – vagy talán mégis ez az első? – a sajnálat érzete: egy ilyen nagyszerű műveltségű, képességű, szorgalmú és hajlandóságú ember milyen kínos-keserves körülmények között volt kénytelen küszködni, hogy valamit is elérjen, mennyire méltatlan szövetségesekkel és ellenfelekkel! S végül is mily keveset ért el: a maga vállán hordozta Erdélyt, Erdély függetlenségét, mindaddig, amíg egyenesen tarthatta a gerincét; de ez az érdeme semmivé enyészett, amint Rabutin vasba verette. Utódja, folytatója nem volt, tulajdonképpen

kortársa is alig, aki értette volna törekvései célját; szinte mindenki gyanakodva figyelte, hol hatalmi mániásnak, hol vagyongyűjtő mániásnak sejtve a kancellárt.

Az utókor persze mindezt másképp látja. De nem takarhatja el a szemét az előtt, hogy Bethlen – zseniális ötletei, fáradhatatlan szervezőmunkája, cáfolhatatlan és ékes latinsággal előadott votum separatumai ellenére – sikertelen politikus volt: nála bugrisabb és borgőzősebb kortársai több eredményt értek el, ha nem is mindig a jó irányban. Mi lehetett ennek az oka? Pusztán a „fene fátumok”? Aligha. Valahol az emberben, törekvéseiben, modorában vagy lényegében kellett rejlenie annak a tényezőnek, amely végül mindig megakadályozta, hogy politikai táborát szervezhessen maga köré: ami mindig egyedülállónak, magányossá tette s társkeveséseit megbuktatta.

Azt hiszem, Bethlen Miklós volt az első igazi modern értelemben vett értelmi-ségi politikus Magyarországon és Erdélyben. Erre mutat műveltsége – de még inkább műveltség iránti vágya, éhsége; hogy minden új szellemi irányzat, jelenség magára vonja a figyelmét és kiváltja érdeklődését. Erre mutat az is – és ez igazán egyedi jelenség a korban –, hogy mindig igyekszik magasabb szempontból látni, ítélni: nem ragad sem kora, sem osztálya, sem felekezete szűkös falai közé. Azt hiszem, ez volt az a tulajdonsága, amellyel a legtöbb kortársát elidegenítette magától: egyszerűen nem értették. Intellektuel volt egy minden ízében elmaradott országban; hiszen még az arisztokraták legtöbbsége – hogy a politikai osztály: a nemesség többségéről ne is beszéljünk – sem élt lényegében magasabb intellektuális színvonalon, mint egy basaparaszt egy századdal később. Ennek a rétegnak volt képtelen gazsulálni Bethlen, ettől volt oly magányos; azt hitte, elég ha igazán van, az igazságnak győznie kell, mert az emberek azonnal belátják s mellé sorakoznak. Ezért lett bukott politikus.

Pedig politikai belátása is messze kimagaslott kortársai közül.¹¹⁷ Nem csak a „Diploma Leopoldinum” politikai és diplomáciai sikere: a tény, hogy a maga korában szinte egyedül hordozta a vállán Erdély függetlenségének a gondolatát és igyekezett a rendelkezésére álló körülmények között megvalósítani azt.¹¹⁸ Nem ő, hanem a kor és a körülmények tehettek róla, hogy ez a törekvés és ambíció akkor már szinte megvalósíthatatlan volt: sem a Habsburg központosító abszolutizmus, sem az Erdélyben még uralkodó, erősen középkorias feudális állapotok¹¹⁹ nem tették lehetővé – nemcsak a megvalósítását, de valójában a kortársai által való megértését sem. Erdélyben mindenki – már legalábbis a politikai osztályban – hátra nézett: Bethlen Gábor, öreg Rákóczi György áldott ideje felé, s annak a visszahozatalát óhajtotta, sóhajtotta; azt még Bethlen sem értette meg, hogy hátrafelé nézve nem lehet a jövő számára politizálni: ennyiben is jellegzetesen intellektuel volt.

A sors két nagy pillanattal volt kegyes iránta: a „Diploma Leopoldinum” létrehozásakor, elfogadtatásakor – és akkor, amikor megkínálta a bécsi kancelláriával. Az első nagy eredmény volt, s valóban lehetőség arra, hogy Erdély megőrizze önálló kisértelmei státuszát, nagyhatalmi gyámat váltva; de ezt azután – ha nem is formálisan, de érdemben – elsodorta az idő s a történelem. Bethlen ebben is tévedett: azt hitte – mint számos más honfitársa, akik jogelméleteken nőttek fel –, hogy az elv győzhet pusztán azért, mert ragaszkodnak hozzá.

¹¹⁷ SZEKFI, 1935. IV. 274.

¹¹⁸ SZÁDECKY, 1923b. 3.

¹¹⁹ JUHÁSZ, 1945. 8/9.

A másik nagy politikai pillanat az erdélyi kancellária Bécsben való megtelepítése volt. Az udvar jól ismerte föl Bethlenben a széles látókörű és jó szervező politikust, s igyekezett meggyőzni, hogy foglalja el helyét Bécsben, s onnan intézze az erdélyi ügyeket. Ha erre Bethlen nem volt hajlandó, abban voltak nyomós személyi momentumok, de a döntő bizonyosan az volt, hogy ezzel nem akarta kinyilvánítani Erdély függetlenségének elvesztését. Ettől veszítette el nemcsak Erdély a függetlenségét, hanem Bethlen Miklós is – az élete végéig.

De a bukott politikusnak lett egy menedéke: a tolla. Ez is jellegzetesen értelmiségi magatartás: ha a valóság nem hajlandó az ideáim szerint alakulni, van egy menedékhely: a papír, a toll, s ezekkel a sors minden csapása ellen védelmet lehet teremteni. S valóban: Bethlen, a bukott politikus diadalmas íróvá változott; a történelemkönyvek mind kevesebbet s mind apróbb betűkkel fognak beszámolni róla, de a magyar irodalom hajnalán – s elsősorban az emlékirodalomban – a helye egyre fényesebb: a legnagyobbak között van. Írói erőben, emberi tisztességben, nyelvi gazdagságban nemcsak legjobb kortársaival mérkőzhetik, hanem késő utódokkal is: műve – vagy legalábbis annak jelentős része – szilárdan áll az időben, s megvédi emlékét az embernek, feltámasztja levegőjét, viszonyait a kornak, amelyben keletkezett.

IRODALOM

- ANGYAL, 1918. Angyal Dávid: *Bethlen Miklós és Prévost abbé*. EPhK XLII. (1918) 77–78.
- BÁN, 1958. Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Akadémiai, Bp., 1958.
- BÁRCZI, 1966. Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Bp., 1966².
- BARTÓK, 1938. Bartók György: *Descartes sorsa Magyarországon*. h. é. n.
- BENDA, 1942. Benda Kálmán: *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*. Hítel (Kolozsvár) 1942. 389–403.
- BENE, 1990. Bene Sándor: *Vonzások és taszítások*. BUKSZ 1990. (II. 2.) 176–179.
- BETHLEN, 1708. *Bethlen Miklós gróf fáradozásai és győzelmei. Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen*. In *Bethlen Miklós levelei II. 1181–1234*. Ford.: Kulcsár Péter.
- BETHLEN, 1955. *Bethlen Miklós Önéletírása*. I–II. Szépirodalmi, h. n. [Bp.] 1955.
- BETHLEN, 1980. *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szépirodalmi, Bp., 1980.
- BIRKÁS, 1917. Birkás Géza: *Bethlen Miklós és Prévost abbé*. EPhK XLI. (1917) 596.
- BÍRÓ, 1935. Dr. Bíró Vencel: *Altorjai gróf Apor István és kora*. Az Erdélyi Katolikus Akadémia kiadása h. é. n. [Cluj, 1935.]
- CSEREI, 1983. Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. Európa, Bp., 1983.
- DEÁK, 1885. Deák Farkas: *Gróf Bethlen Miklós életrajza*. Stampfel, Pozsony–Budapest, 1885.
- DEÁK, 1886. Deák Farkas: *Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról s az erdélyi történetirodalom egy-két kútforrásáról*. Értekezések a tört. tud. köréből XIII. 5. (1886) 1–18.
- DEÁK, 1887. Deák Farkas: *Uzoni Béli Pál 1621–1679*. Méhner, Bp., 1887.
- DÉZSI, 1916. Dézsi Lajos: *Báró Jósika Miklós (1794–1865)*. Athenaeum, Bp., 1916.
- ECKHARDT, 1933. Eckhardt Ferenc: *Magyarország története*. Káldor, Bp., 1933.
- GAGYI, 1970. Gagy László: *A tábornok*. Kriterion, Bukarest, 1970.
- GÉBER, 1905. Géber Antal: *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról (1708–1716) és Ariosto „Örjögő Loránd”,-jának egy XVII. sz.-beli fordítása*. ItK XV. (1905) 158–173.
- GYÁRFÁS, 1924. Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*. Erzsébet, Dicsőszentmárton, 1924.
- GYENIS, 1957. Gyenis Vilmos: *Bethlen Miklós Imádságkönyve*. ItK LXI. (1957) 62–78.
- HANKISS, 1931. Hankiss János: *Prévost abbé és Magyarország*. EPhK LV. (1931) 37–49., 85–108., 121–127.
- HERCZEG, 1985. Herczeg Gyula: *A régi magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó, Bp., 1985.

- HERMÁN, 1971. Hermán M. János: *Bethlen Miklós életének és gondolkodásának evangéliumi forrásai*. Kézirat, Kolozsvár, 1971.
- HORVÁTH, 1862. Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. Új dolgozat. IV. kötet. Heckenast, Pesten, 1862.
- HUDITA, 1927. I. Hudita: *Histoire des Relations Diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683)*. J. Gamber, Paris, 1927.
- ILLÉS, 1979. Illés Endre: *A haragvó* (Bethlen Miklós). In *Mestereim, barátaim, szerelmeim*. I. Magvető, Bp., é. n. (1979).
- JANKOVICS, 1987. *Bethlen Miklós levelei I–II*. Összegyűjt., s. a. r. Jankovics József. Akadémiai, Bp., 1987.
- JANKOVICS, 1993. Jankovics József: *Apa és fiú*. Korunk 1993. febr. 97–100.
- JÓSIKA, 1853. Jósika Miklós: *A nagyszabeni királybíró*. Franklin, Bp., 1901.
- JUHÁSZ, 1945. Juhász István: *Bethlen Miklós politikai pere*. Erdélyi Magyar Tud. Int., Kolozsvár, 1945.
- KEMÉNY, 1932. Kemény Katalin: *Erdélyi emlékirók*. Erdélyi Múzeum XXXVII. (1932) 180–204, 241–271.
- KENYERES, 1942. *Bethlen Miklós önéletírása*. II. Rákóczi Ferenc emlékezései és vallomásai. Széchenyi István 1848-as naplója. S. a. r. Kenyeres Imre. Officina, Bp., 1942.
- KLANICZAY, 1954. Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Akadémiai, Bp., 1954.
- KÓSA, 1992. Kósa László: *Az istenes, bibliaolvasó Bethlen Miklós*. Protestáns Szemle LIV. (1992) 178–193.
- KOSÁRY, 1980. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1980.
- KOYRÉ, 1962. Alexandre Koyré: *Introduction à la lecture de Platon suivi de Entretiens sur Descartes*. Gallimard, Paris, 1962.
- KÖPECZI, 1955. Köpeczi Béla: *Bethlen Miklós francia emlékiratai*. ItK LIX. (1955) 296–304.
- KÖPECZI, 1975. Köpeczi Béla: *Karteziánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején*. ItK LXXIX. (1975) 417–432.
- LUKINICH, 1927. Dr. Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum, Bp., é. n. (1927).
- MARZALI, 1935. Marczali Henrik: *Erdély története*. Káldor, Bp., 1935.
- MÁTÉ, 1926. Máté Károly: *A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750)*. Minerva V. (1926) 120–166.
- Monumenta 1888. *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*. Vol. XIX. Zagrabiae, 1888.
- NÉMETH, 1934. Németh László: *Bethlen Miklós*. In *Az én katedrám*. Szépirodalmi, Bp., 1969.
- NIGGL, 1989. *Die Autobiographie*. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung. Hrsg.: Günter Niggel. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1989.
- PÁRIS, 1907. Páris Sándor: *Gróf Bethlen Miklós élete*. Kolozsvár, 1907.
- RABUTIN, 1798. Jean-Louis Bussy-Rabutin: *Mémoires sur les Campagnes faites en Hongrie*. Vienne-Dresde, 1798.
- RÁKÓCZI, 1973. *Rákóczi tükök*. I–II. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Vál., szerk., bev. Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Szépirodalmi, Bp., 1973.
- REVEREND, 1736. [Dominique Révérend:] *Mémoires historiques du Comte Betlem-Niklos contenant l’Histoire des derniers Troubles de Transilvanie*. I–II. Swart, Amsterdam, 1736.
- REVEREND, 1984. Dominique Révérend: *Bethlen Miklós emlékiratai*. Ford. Toldy István. Utószó, jegyz.: Köpeczi Béla. Helikon, Bp., é. n. (1984).
- SÉVIGNÉ, 1978. Madame de Sévigné: *Correspondance*. I–III. Gallimard (Bibl. de la Pléiade) Paris, 1978.
- SÍPOS, 1993. Sipos Gábor: *Bethlen Miklós és a református egyház*. Erdélyi Múzeum LV. (1993) 13–19.
- STUHLMANN, 1897. Patricius V. Stuhlmann: *Confessiones S. Augustini, Nicolai Bethlen et Francisci Rákóczy II*. Buschmann, Bp., é. n. (1897).
- SZÁDECZKY, 1923a. Szádeczky K. Lajos: *Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve*. BpSzele LIV. 1–34.
- SZÁDECZKY, 1923b. Dr. Szádeczky K. Lajos: *Gróf Bethlen Miklós rabságában írt emlékiratai, imádságai (1704–174)*. Bp. Szele Kny. 1923. 34.
- SZALAY, 1858. *Gróf Bethlen Miklos Önéletírása*. Kiadta Szalay László. I–II. Heckenast, Pest, 1858.
- SZATHMÁRY, 1891. P. Szathmáry Károly: *Bethlen Miklós tragédiája*. Történelmi Tár 1891. 1–60.

- SZEKFŰ, 1935. Hóman Bálint-Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. IV. KMENy., Bp., 1935².
THOU, 1713. Jacques-Auguste de Thou: *Mémoires de la vie de –*, Conseiller d'Etat et Prédésent à Mortier au Parlement de Paris. F. L. 'Honoré, Amsterdam, 1713.
- TOLNAI, 1939. Tolnai Gábor: *Régi magyar főurak*. M. Tört. Társ. h. é. n. [Bp., 1939].
TOLNAI, 1943. *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*. Bev., s. a. r. Tolnai Gábor. (Magyar Századok) Ardó, Bp., é. n. [1943].
- TORDAI, 1964. Zádor Tordai: *Esquisse de l'histoire du cartésianisme en Hongrie*. In *Etudes sur Descartes*. Akadémiai, Bp., 1964. 135–168.
- TORMA, 1887. Torma Károly: *Két nevezetes okiratgyűjtemény nyomai*. Századok XXI. (1887) 348–354.
TRÓCSÁNYI, 1972. Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály* (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig). Akadémiai, Bp., 1972.
- VÁRKONYI, 1985. *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. 2 köt. Akadémiai, Bp., 1985.
VÁRKONYI, 1986. *Erdély története*. II. köt. 1606-tól 1830-ig. Szerk.: Makai László és Szász Zoltán. Akadémiai, Bp., 1986.
VÁRKONYI, 1989. *Magyarország története 1686–1790*. Főszerk.: Ember Győző, szerk.: Heckenast Gusztáv. 2 köt. Akadémiai, Bp., 1989.
- VÁRKONYI, 1993a' R. Várkonyi Ágnes: *Bethlen Miklós gróf, a politikus*. Erdélyi Múzeum 1993/1–2., 6–12.
VÁRKONYI, 1993b' R. Várkonyi Ágnes: *Anna királynő levéltárána Rákóczi-val és az európai egyensúly esélyei*. In *A tudomány szolgálatában* (szerk. Glatz F.) MTA Törttud. Int. Bp., 1993. 149–161.
- VITA, 1940. Vita Zsigmond: *Bethlen Miklós*. Erdélyi Helikon XIII. (1940) 451–461.
ZIEGLAUER, 1869. Ferdinand v. Zieglaue: *Harteneck, Graf der sächsischen Nation und die siebenbürgische Partekämpfe seiner Zeit 1691–1703*. Hermanstadt, 1869.

Péter Nagy

MIKLÓS BETHLEN ET SES MÉMOIRES

Le comte Miklós Bethlen (1642–1716), chancelier de Transylvanie, est l'auteur d'une autobiographie connue et admirée. L'auteur retrace la vie de Bethlen, avec une attention toute particulière pour les traces de ses relations avec la France: pendant ses années de pérégrination (1661–1664) sa visite à Paris et son entrée au service de la diplomatie française, son amitié ultérieure avec l'abbé Dominique Révérend, agent de Louis XIV en Pologne et en Transylvanie, dont les mémoires de ses années transylvaines s'intitule *Mémoires historiques du comte Bethlen–Niklos*. L'essai s'étend tout particulièrement sur les relations plutôt énigmatiques de Bethlen avec le général commandant des forces habsbourgeoises en Transylvanie, Jean-Louis Rabutin, comte de Bussy. L'auteur tâche de donner les raisons et politiques et psychologiques de leur antagonisme, qui a amené la chute de Bethlen et sa captivité à Vienne jusqu' à la fin de ses jours. C'est la qu'il rédige ses *Mémoires*.

La deuxième partie de l'essai regarde de près la naissance et la portée de ces *Mémoires*. Il essaie d'établir une chronologie parmi les travaux autobiographiques et religieux de Bethlen (lassant plutôt de côté ses pamphlets et libellules politiques), cherche les motifs sous-jacents de leur rédaction et démontre les raisons du changement de ton au cours de l'ouvrage ainsi que les possibles attaches qui relie les mémoires de Bethlen au courants religieux de l'époque, tout particulièrement au piétisme.

Finalement l'auteur donne une vue d'ensemble de la vie et des agissements de Miklós Bethlen, la raison de ses échecs et de la pérennité de ses *Mémoires*.

WÉBER ANTAL

PETŐFI GYÁSZ- ÉS EMLÉKDALAI

(*Cipruslombok Etelke sírjáról*)

A Petőfiről szóló reprezentatív monográfiák és tanulmányok csak esetlegesen vagy egyáltalán nem kapcsolják össze költészetét azzal a jelenségcsoporttal, melyet biedermeiernek nevezünk. Oka e ténynek bizonyosan a terminus viszonylag kései felbukkanása, huszadik századi eredete csakúgy, mint első, a két világháború közötti népszerűségének (mármint a biedermeier-fogalom kedveltségének) minden jel szerint átmenetinek tetsző jellege. Szerepet játszik e körülményben bizonyos fokú körvonaltalansága, továbbá az a sok hangulati elem, impresszió, amely e fogalomhoz tapad. Így azután, ebben a vonatkozásban, hogy a nemzeti irodalom ilyen formátumú klasszikusa bármilyen mértékben a mindennapiság ilyen, igazi emelkedettséget nélkülöző szférájához kapcsolódna, már-már dehonosztálónak tetszhetett azzal az imázssal összevetve, melyet Petőfi önmagáról, s még inkább az, amit az irodalomtörténet s ennek nyomán a köztudat Petőfiről kialakított.

Természetesen az almanach-líra „beütéseiről”, a Bajza nevével jelezhető ellágyuló érzelmesség frazeológiájának jelenlétéről, kivált a pályakezds szakaszában (l. a *Távolból* c. költeményt) szó esett, ez az ízlésréteg azonban perifériális, jószerivel elhanyagolható terrénunként vonult végig az életmű térképén. A biedermeier-jelenség e némileg pejoratív megítélése azonban nem azok fogyatkozása vagy netán esztétikai előítélete, akik így foglaltak állást, hanem azoké az első renden nosztalgikus képzeteké is, amelyek egyneművé stilizálták a polgári életforma és mentalitás korántsem homogén jegyeit.¹

Az egész kérdéskör jól megvilágítható Petőfi életének egyik ismert epizódjával s az ennek hatására komponált versciklusával. A *Cipruslombok Etelke sírjáról* Petőfi verseinek az a csoportja, melyről viszonylag kevés elismeréssel szól az irodalomtörténet. Arról, hogy ez a vélekedés mennyire méltányos, helytálló vagy igaz, most ne szóljunk. Érdekesebbek ez alkalommal azok az érvek, amelyek e sommásan érzékeltetett vélekedés alátámasztására szolgálnak.

A ciklust inspiráló tények, noha a részleteket illetően több variáció is létezik, lényegében közismertek. Petőfi a számára oly sok változást hozó 1844-es évben, kivált a számunkra ezúttal fontos második felében, szorosabb kapcsolatba kerül pályatársaival, a hozzá hasonló korúakkal csakúgy mint az idősebb évjáratokkal, szélesebb és intimebb társasági körökben. A rendkívül fiatal, de már elismert költő ekkor kerül közelebbi kontaktusba az immár professzionálisnak nevezhető irodalmi szereplőkkel, az akkori Pest intellektuális életének ismert figuráival. Mégpedig nemcsak mint ennek a rétegnek egyik, ha úgy tetszik közszereplője, hanem

¹ A biedermeier-kutatások – a hetvenes évek elejéig terjedő – összefoglalását l. Elfriede NEUBUHR, *Töprengések a biedermeier-fogalomról*. In *A biedermeier kora – nálunk és más nemzeteknél*. Helikon, 1991. 1–2. 40–71.

a személyi kapcsolódások természetes rendje szerint magánemberként is. A baráti, családi, rokon kapcsolatoknak az a hálója, amely szükségképpen létrejön ilyen helyzetekben, erős motivációt jelent abban a tekintetben, hogy az egyén ebben a viszonyrendszerben megtalálja a helyét, s életmódjával, normatíváival megismerkedve gondolatilag és pragmatikusan azonosuljon vele. Tehát beilleszkedjen társadalmi közegébe.

Intellektuálisan és racionálisan a keretek – az irodalmi élet és intézményei – adottak, s viszonylag tág lehetőségeket biztosítanak az azonosulás és különbözőségi általános és egyedi variációinak. Am az úgynevezett szubjektív szféra újabb és sok tekintetben más változatokkal bővíti a magatartásminták választékát. Nem is szólva arról, hogy éppen az érzelmi élet az a terep, ahol a konvenciók, a régóta megszilárdult, s szinte ösztönösen, de mindenképpen kevésbé reflektáltan érvényesülő erkölcsi normatívák szükségszerűen jelen vannak. Ezek a tényezők a lírai költészetben, kivált a szerelmi lírában határozottan felismerhető stílizációs tényezők is egyben. Ezek hatása alól a fiatal költő nem vonhatta ki magát, egyébként semmi jele annak, hogy éppen az ilyen konvenciók ellen különösen lázadott volna.

A költői hírnév, a kör, melyhez magát tartozni vélte, egyként sugallta, sőt előírta, hogy az életszféra egészében elfogadja ezt az összetartozást. Az a feltételezés, miszerint a fiatal, ma már inkább kamaszlánynak tekinthető Csapó Etelke oly váratlan és megdöbbentő halála lett volna a *Cipruslombok* megírásának ihlető tényezője, csak részben igaz. Igaz abban a vonatkozásban, hogy ez a szomorú esemény a közvetlen indoka a ciklus megírásának, de aligha fedti teljességgel a valóságot az a feltételezés, amely szerint Vachott Sándor megjegyzése – hogy tudniillik ha életben marad, akár az ifjú költő felesége lehetett volna e kislány –, váltotta ki azt az élményt, mondhatni adta azt a költői ötletet, mely köré azután megszerveződött az elképzelt érzélem, s az ennek szuggesztíójában született verseknek voltaképpen nincsen valóságalapjuk, következésképpen csekély esztétikai értéküknek ez a legfőbb és jószerivel egyetlen igazi magyarázata.²

Itt azonban már más tényező lép előtérbe, amely maga is visszahat a tények megítélésére, mégpedig a mű és az élmény viszonya, mint az irodalomszemlélet, a líraelmélet sarkalatos pontja. Az a majdhogynem realiztikus követelmény, miszerint az élményháttér teljessége a biztosítéka a mű érzelmi-gondolati telítettségének, mint egyfajta lírai hitel, aligha igazolható. Petrarcatól napjainkig számos ellenpélda mutatható be e kíváncsi jogosulatlanságát. Gyulai Pál³ és mások feltételezései a valóságos szerelem mibenlétéről olyan okoskodások, melyekből az Ámor dolgaiban kevésbé járatos tudós elmék szerény tapasztalata szól. Inkább egy morális konvenció az, ami belőlük kiviláglik, s ama akkoriban viszonylag újkeletű valóságigény, mely óv a felelőtlen fantáziálás szélsőséges és némileg üresnek vélt gesztusaitól. Mégsem szabad e kifogásokat teljességgel elutasítani, hiszen a *Cipruslombokban* valóban sok a klisészerű elem, valóban kevésbé és ritkán jelenik meg az érzélem a maga konkrétóságában és egyediségében, de ennek a biográfiailag igazolható adalékok gyér volta csak az egyik és talán nem is a legfontosabb oka.

² HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*. Bp., 1967. 1 kötet. 651–683.

³ GYULAI PÁL, *Petőfi Sándor és lírai költészetiünk*. Új Magyar Múzeum. Pest, 1854. Gyulaihoz hasonlóan, bár meggyőzőbb lélektani érveléssel fogalmaz HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*. Bp., Pallas, 1921. 139–145.

Csapó Etelke személye ugyanis megjelenik a költeményekben a fatális esemény előtt is, és a szokásos, az elmúlt év legfontosabb hozadékait összegző költeményben (*Bucsú 1844-től*) félreismerhetetlenül felbukkan az Etelke személyéhez fűződő remény és vágyakozás. Aligha lehet a feladatunk, hogy ezek realitását megítéljük, az pedig végképpen és mindörökre titok marad, hogy a szépséges és szerencsétlen leány hogyan vélekedett a költőről mint szerelmes fiatalemberről és esetleges férjjelölről. Ámbár a pletyka és a rosszindulat még ide vonatkozó adalékkal is tud szolgálni. Szemere Miklós, aki engesztelhetetlenül haragudott Petőfire, Vachottra hivatkozva nem kevesebbet állít, mint hogy Etelke csak nevetett a költőn, extravagáns öltözéke és vékony lába miatt, mely divatos „májbőr” csizmában lötyögött.⁴

Mindez akár igaz is lehetett, ám nincsen igazi jelentősége. Sokkal inkább valószínű, hogy e bizonyos költői ábránd azzal a szomorú ténnyel együtt vált kényszerítő erejű inspirációvá, hogy az az ábrándozás, homályosan felsejlő érzés, mely a fiatal költőt elfogta, villámszerűen kiteljesedett a tragikus esemény fényében. Képzeli el a huszonnégy esztendő fiatalembert, aki befutni látszik az irodalmi élet felsőbb köreibbe, együtt ünnepli a karácsonyt a leány otthonában – családi körben – olyan vendégekkel mint Vörösmarty és Bajza, tehát minta- és példaadó személyiségekkel, s joggal vár a következő esztendőből beteljesülő reményeket, mint költő és magánszemély egyaránt. Ez a helyzet egyként mondható rendkívülinek, hiszen nem akármekkora emelkedést jelöl pályáján, s banálisnak, amennyiben a tehetséges és „érdekes” ifjú képzeletben mintegy meg akarja pecsételni az ide tartozást a szerelem lebegő érzése és a házasság esetleges, de végül is nem irreális elképzelése által.

A váratlan halál mindenkor felfokozza a veszteség erejét és sötétebbre festi a gyász komor színét. Az az esemény viszont, melybe Petőfi érzelmileg belebonyolódott szinte mintapéldája a romantikus végletnek. Bármilyen halvány sejtélem volt is az a fejledező érzés, melyet a huszonnégy éves költő a bizannyal szép (e ténnyt a kortársak ritka egyöntetűséggel megerősítik) tizenöt éves lány iránt táplált, intenzitásban megsokszorozódott a halálhír döbbenetében. 1845. január hetedikén, amikor Vachott Sándorékat felkeresni igyekezett, bizonyára irányítottá lépteit a szép Etelke megpillantásának reménye is. Zavarodottság és felfordulás, riadt tanácstalanság képe fogadja, s az a hír, hogy Etelke meghalt.

Nem kell nagy képőzelőerő ahhoz, hogy ezt a helyzetet felidézzük. Nincs nagyobb megdöbbenés, mint amit egy ilyen hír okozhat, egy eleven, virágzó fiatal lény hirtelen elhalálózása. Bénító, megrázó pillanat az ilyen. Teljességgel érthető, hogy ez az a kritikus pont, amikor a szelíd vágyakozásból, ábrándból megrendítő élmény válik, amelyet, mondhatni, nem lehet nem megírni. Betetőzi e jelenet képtelenségét az a tény, hogy a reménybeli vőlegény segédkezik a tetem koporsóba emelésénél. Az esemény szinte sorakoztatja a költői inspirációkat, hiszen az emlékezések szerint a halott Etelke olyan volt mintha élne, mintha aludna, álmodna fehér ruhában, az élet színeit viselve ifjú arcán. Az élet és a halál, a remény és az elmúlás találkozik ebben a szcénában, túlteljesítve a maga valóságosságában azt a stilizációt, melynek alkalmazásával az ifjúságot, szépséget elemészto pusztulás képét komponálni szokták.

Mármost az, hogy mi volt igaz és mennyiben a költő vonzalmát illetően, mellékessé válik ebben a pillanatban. A befejezés sorsszerű aktusa lekerekítette az

⁴ SZEMERE Miklós, *Levele Pajor Istvánhoz*. 1866. nov. 30.

élményt, s az, hogy mi a való és mi a képzelet már nem számít ebben a szférában.⁵ Petőfi vállalja Etelkét, s gyászát költőileg a nyilvánosság elé tárja. Ez azonban már új mozzanat, új típusú költői magatartás. Az akkori kisvárosi jellegű Pesten egy ilyen tragikus esemény híre, kivált ha ismert családban történik, hamarosan elterjed. Így pedig nem mondható pusztán költői témának, az eseményben az egész személyiség részt vesz, s mint ilyen cselekszik. Január 16-án – még tíz nap sem múlt el a szomorú esemény óta – már négy mutatvány-verset tesz közzé a Pesti Divatlapban (a későbbi ciklus különböző sorszámozású darabjait) azzal a megjegyzéssel, miszerint „kötetre menendő” költeményt fog megjelentetni *Czipruslombok* cím alatt.

E jegyzet szinte előfizetési felhívásként is felfogható. A fájdalmát a történetekkel ismerős publikum elé táró költőnek ez a gesztusa voltaképpen példátlan irodalmunkban eddig, s ebben rejlik a petőfies merészség. Végül is a leplező-stilizáló konvencióval szemben a költő itt konkrétan, a publikummal megosztva szól legszemélyesebb ügyéről, sőt felhívja a figyelmét rá. Ez a nem konvencionális gesztus azonban – s ez a körülmény a ciklus legfőbb ellentmondása – teljességgel konvencionális érzelmi kötődést fejez ki, mégpedig olyan módon és olyan stíluselemekből építkezve, melyek teljes mértékben egyeznek a korszak ízlésével, az úgynevezett almanach-líra tónusaival, a szerelmi érzés morális és megfelelő verbális rekvizitumaival. E tényező kétségkívül értékcsökkentő a költői életmű egészéből visszanezve, de nagyon is fontos, s művészi értékben korántsem szegény, költészete organikus alakulását illetően.

Megvan az ideje annak, míg valaki megéli önnön életének fordulóját, míg megtalálja önmagát, s követni tudja öntörvényeit. A szerelmi élmény talán leginkább kötődik valamely adott szokásrendhez, melyből kitörni nem stílisztikai döntés kérdése. De kötődik az adott személyiség fizikai-lelki lehetőségeihez is. Zsarnokkal szembeállni, honért égni más tartománya és minősége létezésünknek, mint szerelmet ébreszteni. Itt bizony az imponderábilis fontosabbak mint a racionalitás. Így azután érthető, hogy Petőfi – legalább is ekkor még – ugyanúgy kénytelen megkínlódni a kifejezésért, mint bármely földi halandó, aki ezt az érzést megtapasztalja. E tényből is fakad, hogy abból az anyagból kell építenie, amely rendelkezésére áll. Ez pedig, ebben a sajátos milióban, a korabeli Pesten, ha úgy tetszik az almanach-líra, vagy másképpen: a biedermeier világa, melyet romantikus gesztusok és stílusjegyek szőnek át.

Az öröklött magatartásformákra, egyfajta érzelmes sírköltészetre utal a címbe foglalt jelkép, a cipruslomb is. Ezt azután a sírra, a temetőre, a halálra vonatkozó számos kifejezés, fordulat hangsúlyozza a költeményekben. Bizonyára táplálja ezt a hajlandóságot a ciklusalkotás szándéka is, hiszen ennek megvalósításához szükség van valamiféle történetyszerűségre, szerkezetalkító valóságselemekre, egyszóval tényekre. Ennek a meg sem született, mégcsak nem is bimbózó, bevallatlan vágyként felsejlő érzésnek azonban gyakorlatilag nincs története, csak megdöbbentő vége, ami egyúttal – paradox módon – kezdete is a verseket sugalló inspirációnak.

A konvenció és a műfaji kényszer mégis oda vezet, hogy a megfelelő jeleneteket, a külső körülmények egy-egy elemét beleszője a versekbe, olykor nagyon érzékletesen. *Ha ébren meg nem látogatsz* kezdetű versében például egyszerű, találó

⁵ A „lírai hitel” múlt századi követelményével szemben foglal állást ILLYÉS Gyula, *Petőfi*. Nyugat, 1945. 97–100.

vonásokkal rajzolja meg a híres fiatalemberre minden bizonyal kíváncsi lány képét: „Tudod, ha hozzátok menék, / Te mindig úgy futottál; / De más szobából titkosan / Rám gyakran pillantottál.” Továbbá: „Ha távozám: az ablakból / Tekintettel utánam; / Vélted, hogy észre nem veszem? / Oh, én mindent jól láttam.”

Ennek a jelenetnek, amely egyike a ciklus-jelleget biztosító visszaemlékező betéteknek, van valami sajátos bája. A szomorú témában szinte feszültségoldó közjátékként is felfogható. Az érdekes fiatalembert megpillantó, a zavarában futásban menedéket kereső csitri bájos alakja, aki később a szomszéd szobából kandikál kíváncsian, majd az ablakból néz a távozó költő után – életszerű, játékos mozzanat. Fokozza hitelességét az a tény, hogy a költő észreveszi, s örömmel nyugtázza egy netán reményteljesen bontakozó érdeklődés jeleit. Ezt a jelenséget akár önbiztatásnak is nevezhetnénk, hiszen érzékelhető jelekre van szükség ahhoz, hogy a szerelmi vágyódás alakot ölthessen. Petőfi ekkorra már bebizonyította, hogy a reális helyzetek tömör megfogalmazásához jó érzéke van, s minden bizonyal ezt a számára új miliőt, a városias családélet közeget is integrálta volna költszetében, ha a ciklus alapanyagául szolgáló élmény és tapasztalat, ha nem is érzelmi hőfokában, de reális elemeiben erőteljesebb, dúsabb lett volna.

Am ezzel a tényleges ismeretség, helyesebben annak meg nem valósult volta nem szolgálhatott. Ezt a hiátust töltik ki a konvencionális érzelmes-romantikus stíluskepződmények. Abban az emberi-költői lelkiállapotban, melyben e versek füzére létrejött, aligha tagadható (bár szokásos tagadni), hogy Petőfi azonosult e formanyelv szabályaival, emelkedett konvenciókban saját érzéseinek tolmácsolására alkalmas eszközt látott, és segítségükkel, általuk kívánta kifejezni – mint ahogy így is tett – mélyen egyéni fájaldalmát, az egész lényét felkavaró gyászt és gyötrelmet. Mivel új, soha nem hallott szavakat ebben az élethelyzetében találni – még – nem tud, az aktuális stílárís „köznyelvet” használja. Így például a temető, a gyász ez idő tájt már konvencionálisnak számító szó- és kifejezés-készletét, s a velük járó képzeteket: „Fölébredsz-e ekkor álmaidból, / S elhagyod mély, hűvös nyoszolyád? / Hogy letörüljed lankadt pillámról / Az érted omló könnyek záporát.” (*Hová levél?*...)

Az ilyen és ehhez hasonló sorok, strófák olvasása érteti meg, hogy később, Gyulaiék Petőfi-szemlélete miatt idegenkedik ezektől a versektől (noha éppen ez a sajátos témakör még a század második felében is magán viseli ezeket a stílusjegyeket), s ezzel szemben az „üvegházi” költészet hívei, a Honderü kritikussai miért nyilatkoznak ugyanezekről a költeményekről elismerően.⁶ Bármennyire érthető is azonban a megítélésnek ez a különbsége, korántsem következik belőle, hogy Petőfi almanach-líráját, biedermeier élethelyzetét és ízlésjegyeit pusztán e kategóriákba való sorolhatóságuknál fogva csökkent eredetiségűnek vagy mesterkéltnek kellene tekintenünk, hiszen organikusán épülnek a költői életműbe, s a költői alkat alakulásában megvan a maguk mással nem helyettesíthető funkciója. Ez a tény természetesen nem értékítélet. A kiteljesedett Petőfi-életmű (ha lehet e tragikusán rövid költői pályáról így szólni) felől nézve persze elmondható, hogy a *Cipruslombok* még nem vagy nem egészen az igazi Petőfit mutatja, de reálisabb és méltányosabb egy olyan tézis, melynek értelmében a költői pálya alakulásának

⁶ Nádaskay dicséretével ellentétben TOLDY Ferenc véleménye Gyulaiékét előlegezi: „...egy pár egyszerű dal kivételével, nem találjuk fel Petőfi tiszta conceptusait...” Budapesti Híradó, 1845. május 22.

ebben a stádiumában, egyéni élettörténetének ezen a fokán, ebben a milióban s ilyen élethelyzetben ez Petőfi valódi költői arca.

E sajtóságos formanyelv Petőfi tollán olyan kvalitásokat mutat, melyek originalitása nem tagadható. Kevésbé csodálkozhatunk a költeményben előforduló olyan költői kérdéseken, melyek bizonyára olvashatók voltak számos hazai és számtalan külföldi szomorú hangulatú versben: „Vagy holtjokat a sírok ki nem adják? / S csak a mennyben találkozol velem?” Szinte sejthető, hogy egy Petőfi-tehetségű költő nem fejezheti be versét ezzel a mélabús transzcendens reménykedéssel, amely így – valljuk be –, noha érthető és átérezhető, nem mentes a banalitástól. Am e sorokat követi az igazi zárlat, a fokozás, amely egyszerre meghökkenítő és talányos: „Vagy többé sem az éj, sem a mennyország / Meg nem mutat már tégedet nekem?!” Itt az éj, s talán az álom tartománya kerül a menny képzelet mellé, s így az a feltételezés fejlik ki e szokatlan képzettársításból, hogy a halál, a megsemmisülés véglegessége örök, visszafordíthatatlan. Ez a fajta poentírozás zárja a ciklus számos darabját.

Ez a gesztus már akkor feltűnik, ama karácsonyesti társasjáték során, amikor Petőfi vállalkozik, hogy a huszonnégy ágú csillag egyik ágába az ő személye kerüljön. (Ez a szokás fiatal lányok körében terjedt el. A papírcsillagot párna alá kellett rejteni, majd az éj folyamán a sötétben egy ágat letépni, rajta a reménybeli vőlegény nevével.)⁷ E feltehetően nagyméretű papírcsillag megfelelő ágába azt a rövid verset (epigrammát?) írja, melynek címe: Cs. E. *kisasszony emlékkönyvébe*. A történethez hozzátartozik, hogy a papírcsillag eltűnt, ami baljós jelnek számított. A költő másnap (talán nem véletlenül) ismét megfordult Vachottéknál, s emlékeztetőül újra leírta a verset, ezúttal Etelke emlékkönyvébe: „Ha e sötét betűk, amiket itt leírok, / Lennének a balsors, amely tán téged ér: / Elvetném tollamat, nem írnék, bárha lenne / Minden vonásomért egy-egy ország a bér.” Itt a nagyságrendek romantikus váltogatása a parányinak és az óriásinak egybevetése, a nagyívű gondolat, s a merészen emelkedő hang Heine daltechnikáját, kompozíciós módszerét idézi.

Az idézett költemény csakúgy, mint a *Bucsú 1844-től* eljövendő boldogságra utaló sora a *Cipruslombok* akaratlan előjátékainak tekintendők, mint ahogy az a vers, melynek címében először bukkan fel Etelke neve (*Etelkéhez*). Vachott Sándorné Csapó Mária emlékezései szerint (melyeket egyébként sokan, így Hatvany Lajos sem tartanak elég megbízhatónak) ezt a verset Petőfi „egy szép alkonyon” elszavalta Vachott előtt: „Láttad-e, angyalom, a Dunát / S a szigetet közepén? / Ide szívembe képedet / Akként foglalom én.” A második versszak: „A szigetről zöld falomb / Mártja a vízbe magát; / Ha te szívembe így a remény / Zöldjét mártanád!”

Lehet, hogy így zajlott ez az esemény, lehet, hogy nem egészen így, a szcenírozás mindenesetre kitűnő, egyszerre érzelmes és patetikus ez a gesztus, és sugall némi realitást, sőt belecsen a helyzetbe némi furfangos számítást. A jövődéli rokon előtt tesz vallomást (mintegy kitapogatva, mit remélhet, legalábbis erről az oldalról), s bizonyonnyal átéléssel, gyaníthatóan színészi-szavalói tartásban adta elő költeményét. Könnyen felidézhető a kép: költő a költőnek verset ad elő, „szép alkonyon”, folyóparton, a másik költő személyén át üzen a szép rokonlányhoz, a folyót, a szigetet, a remény zöld lombját, e beszédes motívumokat, jelképeket sorolva lelkesülten. Életre kelt beidermeier szcena ez, amely pontosan megfelel

⁷ VACHOTT Sándorné, *Rajzok a múltból*. Bp., 1887.

annak az elképzelésnek, ahogyan ezekről a reményteli várakozásokról akkortájt gondolkodtak és érezték.

Ha a *Cipruslombok*at ebből a látószögéből is közelebről szemügyre vesszük, akkor kiviláglik, hogy a költeményeknek ez a füzére nem sorolható a kifejezés mai értelmében vett élmény-líra körébe. A költemények tárgya (s nemcsak az élmények és tények e személyes viszonylatban csekélynek mondható tárgyszerűsége következtében) nem annyira a valóságos vagy lehetséges, netán fiktív érzelmek keletkezés- és elmúlástörténete, valamiféle látens verses regény, mint amilyen a *Himfy* volt annak idején, de a Lilla-típushoz sem hasonlítható. Az előbbinek sem szándékában, sem formai jegyeiben nem felel meg, az utóbbtól elválasztja markánsabb individuális kötődése a tényleges eseményhez. Etelke neve és személye, bármily általános jellegűek a versek sok esetben, nem cserélhető fel és nem is helyettesíthető más inspirációkkal.

Éppen ez utóbbi körülményben rejlik e költői vállalkozás paradoxona. A személyes jelleget, annak meghatározó tényezőit az egész helyzet, amelyben e költemények megírásának gondolata megfogant, nagymértékben tartalmazza, sőt kinyilvánítja. Ez egészen más költői magatartástípus mint a klasszicizmusé vagy az érzelmességé. Am e személyesség megfeleltetése egyfajta valóságsszférával, ami nagy diadala bizonyos lírai formáknak (kivált a zsáner-költészet tekintetében) a morál és az intimitás eme tartományában, a szokásrend ekkortájt bevett szabályai mentén szinte előírja a stilizációt, a jelképekkel (mégpedig általánosan elterjedt jelképekkel) átszőtt nyelv használatát. Ez utóbbi tényező is hozzájárul ahhoz, hogy ezen előre és készen kapott, szinte normatív stilisztikai szabályozottság okán az Etelke-élmény, sőt Etelke személye nem egyszerűen tárgya, netán szereplője ezeknek a költeményeknek, hanem az a személyiség, akinek emlékére (tisztelőtérre) e költeményeket megalkotta.

Így azután, néhány verstől eltekintve, nem az elhunyt lány alakját, a hozzá fűződő érzelmeket idézik, hanem gyászdalokként mintegy neki ajánlva, az alapindítéktól szinte függetlenül is teljes jelentésű versek soraként jelennek meg az olvasó előtt. A *Cipruslombok* versei megfelelően ugyan a szomorú alkalomnak, egy megnevezhető, megnevezett halottra emlékeztetnek, de mindenekelőtt a halál tényére. E rituális funkció érvényesül a sírköltészetből örökölt rekvizitumok révén ama halál- és temető kultusz szabályai szerint, ahogy ezt a korabeli szokás és ízlés, ha úgy tetszik az almanach-líra, vagy másként a biedermeier dalkultúra előírta.

Etelke neve és személye többnyire csak afféle hívőjelként, utaló jelzéseként bukkan fel, általában a versek zárlatában. A költemények szervező elveként, a kapcsolódás e bizonyos esetlegességét erősíti meg az egyes versek strófaszervezetbeli és rímtechnikai változatossága, hangulatainak a szelíd bánattól, a meditációtól a mardosó fájdalomig és az önkínzásig terjedő hullámmása. Van olyan dal, amely az elmúlás szimbolikáját úgy alkalmazza, hogy bár szól a kedvesről, a tizenöt tavaszról, a koporsóról, a templomról, „Hova vedd vőlegényként / Egykor jőni hittem”, végül is a „védangyal” halálának romantikus poénján az ősi hasonlathoz tér vissza: „Védangyala kedvesemnek / Odafönn a mennyben! / Szánj és vedd el eszemet, vagy / Vigasztalj meg engem.” Az utolsó versszakban, a poentírozást követően („Vagy talán te is meghaltál? / Tán megölt a bánat?”) az obligát fordulat bukkan fel: „Hogy hervadni hagyta ezt a / Legszebb rózsaszálat.” (*Jaj, de bús ez a harangszó*)

A csillag, az égbolt, a fény e korszak immár népszerűvé lett fentebb stíljének szótárában a gyakorta használt szavak, fogalmak, díszítő elemek közé tartozik.

Az azonban, miként a későbbi kor népies, népnemzeti irányának jegyében sokszor megfogalmazták, hogy tudniillik mindez az érzelmes költészet sablonjainak gyűjteménye, csak részben igaz. Tudomásom szerint még senki komolyabban nem vizsgálta azt az érzékelhető körülményt, miszerint ezek a rekvizitumok egy bizonyos mértékig megváltozott, de nem minden elemében eltérő szöveggörnyezetben, akár a népdalszerű költeményekben is eminens szerepet játszanak. Az almanach-líra stílusváltozatként fogható fel, amelynek van koherens stílusmintája. Tehát amennyiben valaki e tónusban fejezi ki magát, az nem jelentheti azt, hogy eleve alacsonyabb esztétikai mérce használatára kényszerül.

Pályájának ezen a pontján, ebben a szociális miliőben, ebben a témában és ebben a lélektani helyzetben Petőfi nem véletlenül nyúlt ehhez a stílusmintához. (Ezt folytatja, bár szuverénebb módon, s haladja meg egyúttal a *Szerelem gyöngyei*-ben). Ami ott, a következő ciklusban formálódik, annak előzményei, mondhatni jelzések rendszerében a *Cipruslombokban* is megjelennek. Az *Amott fenn egy csillag ragyog* kezdetű költeményben kétségkívül az említett szótárból válogat. A legfényesebb csillag és Etelke azonosítása nem igényel különösebb leleményt. A hervadó rózsaszál pedig az érvényes költői szótár alapszavai közé tartozik, s különböző virágfajtákkal variálva bizonyára az igen gyakori fordulatok egyike.

Ha az ilyen típusú költői képeket önmagukban vizsgáljuk, akkor természetesen kézenfekvő az állítás, miszerint a közkeletű költői eszközök használata Petőfi igencsak sajátos költői vállalkozásában könnyen tetten érhető. Ám ugyanilyen joggal állítható, hogy váratlanul fel-felfénylik a költői szöveg. A *Ha életében* kezdetű, s a ciklus huszonhetedik darabjaként besorolt kis költeményt vesszük közelebről szemügyre, feltűnik az egész élmény lélektani alaphelyzete, az az elemi erejű megrázkódtatás, mondhatni sokk, amely a fiatal költő magatartását végső fokon motiválta. A halálélmény mintegy visszafelé hatóan indukálta a szerelemérzést: „Ha életében nem szerettem volna / A szőke fürtök kedves gyermekét: / Öve leendett életem, szerelmem, / Midőn halotti ágyon fekvék.”

Ezt követeli az a költői szárnyalás, mely a vers második s egyben utolsó strófájában ível fel: „Mi szép, mi szép volt a halotti ágyon! / Mint hajnalban ha fényes hattyu száll, / Mint tiszta hó a téli rózsaszálon: / Lengett fölötte a fehér halál.” A hattyú képe a *Tündérálmom* egyes soraira emlékeztet, de míg ott a szemlélődő, tudniillik boldog melankólia jelképeként találkozunk vele, itt merőben szokatlanul, fényes, fehér halálmadárként száll. A tiszta hó és a téli rózsaszál piros-fehér, az élet és halál örök kettőse, a fehér halál jeges, dermesztő ragyogása a gyász emelkedettségének kifejezése. A halott lány szépségének ilyen dicséretében a halotti pompa érzelmi ellentmondása nyilvánul meg.

Más inspirációk is közrejátszanak e költemények megkomponálásakor, köztük olyanok, melyek az érzelmes irodalom hagyatékából származnak. Ezek körül megemlíthető az összehasonlítások és ellentétek érzékeltetésének az a gyakorlata, mely a tények és körülmények jellegének és a külvilág, a költői gyakorlat szerint kivált a természet egybevágó, illetőleg ellentmondó párhuzamosságából fakad. E viszonyítási-hasonító eljárás azonban ebben az esetben nem pusztán költői fordulat, ha úgy tetszik üres dekorativitás, hanem valóságos tényező. Szemben ugyanis a halál, a sír hidegségével, melynek megvannak a maga költői szinonímái, az emlékezőeszközből kiviláglik, hogy a tél egy szakasza az év kezdetén feltűnően nyhe volt, mondhatni „tavaszt hazudott”.⁸ Az ál-élet, ál-remény, csalóka öröm közke-

⁸ VACHOTT Sándorné, i. m.

letű fordulatai mellett itt a romantika kozmikus természetszemlélete is szerephez jut, jelesül a természet közömbösségének gondolati élménye.

Figyelemre méltó, s egyúttal Petőfire nagy mértékben jellemző a perspektíva, a távlat- és látószögváltoztatás. Kedvelt és sokszor visszatérő fordulata a későbbi költői pályán is a távolság-érzékeltetésben a kékségbe olvadó tárgyak (*Kéket mutatnak még...*): „Kéket mutatnak még a távol erdő / Virító fain a zöld levelek?”. A távlatváltoztatás romantikus stilisztikai eszközét heine-i bravúrral alkalmazza ugyanebben a versében: „Még mérhetetlen látköröm volt egykor, / Hanem most már nem látom ezeket: / Az a kis domb, mely kedvesem takarja, / Rám nézve kél átláthatlan magasra, / S elrejt előlem földet és ege.”.

A kedély hullámozása, a versek szeszélyesnek tetsző témaváltozásai hozzátartoznak a gyász- és emlékdal e sajátos változatához. Jelzésszerűen akár valamely történet is kiolvasható a költemények sorozatából, ez a történet azonban nem valamiféle események egymásutánja, hanem a reflektáló lélek nehezen leírható önmozgása. Az már aligha tisztázható akár hozzávetőleges pontossággal is, hogy a megalkotás időrendjében sorakoznak-e ilyen módon az egyes versek, követve a kedv, a fájdalom spontán változásait, vagy netán a tudatos elrendezés is beleszól a sorrendbe, s amennyiben igen, milyen indokok szerint. Bémelyik lehetőség fennáll, az összbenyomás a „benső történés” spontán megnyilvánulásaiként fogadja be a verseket.

Példaként felidézhető három vers. A huszonharmadik (*Panaszkodám hát?...*) arra utal, hogy Petőfi az őt ért csapásról panaszkodott ismerőseinek, akik vagy nem értették vagy bagatellizálták bánatát. Ez sérti, s kiváltja a rá oly jellemző dac érzetét. Megszületnek tehát e sorok: „De többé, többé nem panaszkodom, / Büvös szigetté fog változni keblem, / Honnan ki nem fog út vezetni, melyben / Elátkozottan él a fájdalom”. Az elátkozott fájdalom erőteljes és romantikus fordulata folytatja, sőt, el is mélyíti a megelőző költemény csüggedt, reménytelen hangulatát (*Be szomorú az élet én nekem*). Viszont a következő, a huszonnegyedik (*Hatalmas orvos az idő*) már latolgatja a bánat, a fájdalom múltékonyságának gondolatát, igaz azzal a konklúzióval, melynek értelmében: „És hogyha meghalok, ohajtásom csak egy, / Barátim töletek: / Hogy engem a mellé a kedves kisleány / Mellé temesetek”. Ez a gesztus, bár kissé lazábban, még kapcsolódik az előzőekhez. A következőben azonban áttör egy egészen másfajta hangulat.

Ez a vers (*Játszik öreg földünk...*) arról is nevezetes, hogy – mint Voinovich Géza írja Petőfi-kiadásának idevágó jegyzetében: „E költemény leoninusokban, rimes hexameterekben van írva, soronként kettétörölve, mi által e sokat kárhoztatott forma elrejtőzik”.⁹ Valóban: e „kárhoztatott forma” e versben mintegy kiadja egész játékosságát, csilingelő könnyedségét. Mint valamiféle interludiumban a gyász sötéttségét, komor súlyosságát megszakítja a napsugarak, a fények játéka: „A Duna hullámin, / Bércén, völgyén a vidéknek, / Tornyokon, ablakokon, / Mindenhol csókjaik égnek”. E tavaszi ragyogás előnti a tájat, s csak a vers végén sóhajtás-szerű utalásban („Mintha nem is látná / Sírhalmodat, édes Etelkém”) bukkan fel kontrasztként Etelke emléke.

Az érzések és tónusok e széles skálája azt mutatja, hogy a ciklus struktúrájának szilárd pontja ugyan Etelke alakja, a versek utalásai mindig e szerkezeti elemre mennek vissza, de valóságos, dinamikus, s ezért változékony építkezési módja a reflexiók öntörvényű szerveződése. E körülményben gyökerezik elemi líraisága.

⁹ *Petőfi összes költeményei*. Bevezetéssel és jegyzetekkel kiadja VOINOVICH Géza. Bp., 1921.

Elmondható, hogy e sajátos vonatkoztatások avatják e költeményeket emlékdalokká, melyek ilyen módon az emlékezés terében jönnek létre. A ciklus elébe mintegy oda lehetett volna írni, s látenszen e költői szándék ki is fejeződik: versek reménybeli szerelmem, az élete tavaszán döbbenetes váratlansággal elhalálozott Etelkém *emlékére*. A cipruslombok végül is a kegyelet, a gyász, az emlékeztetés jelképei a maguk temetői ünnepélyességében, a sírkert ékeként.

Az emlékdalok hátterében nagyon is intenzív, mélyen átélt élmények állanak, melyeknek egyéni-emberi tartalma kevésbé választható el a költeményektől. A költőt ért megrázkódtatásnak bizonyítéka az az önkínzó gesztus, hogy január vége tájt beköltözik Vachottékhoz, abba az üresen álló szobába, ahol Etelke meghalt (*E szobában küszködött...*).¹⁰ Itt a gyászolt halottal való azonosulásnak olyan szélső esetével állunk szemben, melyet akár egzaltációnak is nevezhetnénk. Az ilyen érzéstípus korántsem áll távol a romantikus jellemtantól. Az ilyen azonosulásban egyszerre van jelen a transzcendens remény és a gondolati kétely. Így lehet egyszerre ragyogó csillagnak nevezni, mintegy a kozmoszba rögzítve az eltávozottat s egyben tudomásul venni az eltávozás visszavonhatatlan véglegességét: „Fölmennék édesörömet, / De vágyam hasztalan hevit, / Mert, ami fölsegítene, / Eltörve lajtorjám, a hit”.

A csillag-metafora többszöri ismétlődése is azt mutatja, hogy az említett vers (*Amott fönn egy csillag ragyog...*) egyrészt folytatja a korszak emelkedett hangú lírájának immár közkeletű tradícióját, másrészt tovább is építi azt. Érdekes módon a versek sorában olykor több költemény úgy követi egymást, hogy az utaló fordulat, az emlékezés hívójele, mely Etelkét idézi már-már csak egy-egy szó vagy annyi sem (*Hol vagy te régi kedvem...*). Idézhető a csillag-tartományba tartozó *Le az égből hull a csillag* mindösszesen hat sora is e vonatkozásban: „Le az égről hull a csillag; / Szemeimből könnyek hullnak. / / Nem tudom, mért hull a csillag? / Könnyeim halottért hullnak. / / Csak hull, csak hull könny és csillag; / Egyre hullnak, mégsem fognak”.

Ha a csillag feltétlen és kétségbevonhatatlan érték képviselőjében áll s mintegy az elérhetetlen szépség jelképe, a könny ama érzelmes attitűd „jelszótári” alakja, mely minden további körülírás nélkül az illendő és civilizált gyászt, fájdalmat, bánatot képviseli. A rövid vers azon a jelentésrokonságon alapul, miszerint a csillag és a könny egyaránt: hull. Ez a párhuzam a szerkezet egyszerű váza, s e tényben rejlik a költői építkezésnek az az egyszerűsége, mely az ihletés jellegétől függetlenül a dal, a népdal egyszerűségét kölcsönzi a romantikus-biedermeier lírai kultúra jegyében fogant versnek. Mutatván azt a lehetőséget, mely szerint a lírai karakter korántsem csak bizonyos irányú hatások mentén alakul. Aligha hárítható el a gyanú, hogy a Petőfi-életmű későbbi recepciója felől, a részben az ő költészete alapján megfogalmazott kánonok is felelősek azért, hogy a *Cipruslombok* megítélése tekintetében némi tartózkodás érezhető.

Az emlékdal egyik érdekes változata a tizenhatodik (*Mi volna különös azon...*). E versben nincsen Etelkére utaló szó vagy fordulat. A hat rövid sor, szokásos természeti párhuzam igénybevételével, mindössze egy lelkiállapotot rögzít: a gyász monotonijának elviselhetetlenségét, az önkéntelen, a gyászt egy-egy pillanatra felfüggesztő kedélyreflex működését. Ám a megfélemezés ilyen pillanatait, a természeti párhuzam értelmében a szenvedés fokozódása követi, romantikus csattanóval: „Mi volna különös azon, / Ha néha elmosolyodom / Vidám,

¹⁰ VACHOTT Sándorné, i. m.

tréfás beszéd felett? / Felhős ég is mutat derüt... / Csakhogy, midőn a nap kisüt, / A felhő keble megreped”.

E dalokat, ha jellemzőjük is a gyász keltette változó érzések változatos kifejezése első renden, mintegy az emléktől ihletve s annak ajánlva, nyilván egy sajátos belső lelki történet kíséri, melynek menetében az epikai vonások (utalások) olyan valóságselemek, amelyek általában arra hivatottak, hogy mindegyre megszólítsák a felidézett személyt. A fájdalomtól kábult költő azzal szublimálja megrázkódását, hogy kimondja és megformálja konvencionális ifjonti szerelemvágyának ily tragikus zátonyra futását, azon a költői nyelven, mely alkalmas volt e közeg erkölcsi és szokásrendje szerint meghíúsult aspirációinak megfelelő és elfogadott tónusban történő kifejezésére. A *Cipruslombok* esztétikumuma ezen belül ítélhető meg, s érdeme költőileg abban rejlik, hogy miként bánt a készen kapott eszközökkel, milyen mértékig gazdagította azokat egyéniségével, s mindez hogyan vált költészeté integráns részévé.

Tételezzük fel, hogy igaznak tekinthető az a jelenet, amikor Petőfi felolvassa, talán nem minden színészi póz nélkül az *Etelkéhez* című, albumba illő versét, a Dunaparton, alkonyi fényben. A boldog gyanútlanság eme állapota egy újabb lelkes pózzal gyarapodik, amikor ama karácsonyon az *Etelkét* netán valamilyen módon fenyegető balsorsot emlegeti (ami aztán be is következett), s széles gesztusú lovagiassággal jelenti ki, ehhez nem adná tollát, bárha lenne minden „vonásomért egy-egy ország a bér”. Ebbe a boldogság sejtelmét idéző vágyakozásba, a férfiúi és poétai szerep ígéretes játékába ront bele a végzet, és megrendül a föld. Ez a történet eleje.

A történet további része ismert. *Etelke* váratlan halála a katalizátor. A sejtelem és vágy ezáltal válik ténnyé. Lélektani és költői szempontból mindegy az, hogy e fordulatban mennyi az önszuggesztíó, az egyedi reakció az eseményre, hiszen a szabályos, ha úgy tetszik tényleges szerelemnek sincsenek egzakt ismérvei. A vállalás, a nyilvánosságához fordulás gesztusa e kérdések firtatását amúgy is feleslegessé teszi. Petőfi mindenestre eggyé válik szerepével, mint ahogy így tenne más is az ő helyzetében. A szerep vállalásával, érzelme kinyilvánításával a gyászoló szerelmes vőlegény feljogosítva, sőt kötelezve érzi magát arra, hogy majd három tucat költeményben elmondja poétai sírbeszédét, gyászában résztvevő közönsége előtt.

A történet végre nagyon is valóságos, mélységesen emberi dolog. Mint ő maga írja, „hatalmas orvos az idő”. De ez ekkor még nem tudható, annyi viszont bizonyos, hogy a gyász és emlékezés dalainak sorát valamiképp be kell fejezni. Miként a *Cipruslombok* jelezte a sírköltészet elégikus hangulatát, úgy a cikluszáró költemény a szokott, ősrégi jelképhez fordul, az elnémult lantához: „Ott függ a lant megérintetlenül, / S ha megpendül néma nyugalomban: / Az nem az összes hangszernek zenéje, / Egy-egy húr hangja csak, mely ketté pattan”. E méla hangok szomorú utórezgése nyomán a gyász átúszik a csendbe, az egykoriságból a véglegességbe.

Egy ilyen történetnek persze soha nincs igazán vége. Versek sorában lehet kimutatni, miként a Petőfi-filológia ezt meg is tette, az *Etelke*-élmény csendesülő hullámverését, ám mégis van egy költemény, mely a *Cipruslombok* epilógusának tekinthető. Bizonyos értelemben ez a vers zárja le, noha a cikluson kívül immár, a szomorúságnak, a fájdalomnak ezt az időszakát. Petőfi felvidéki útja, amely számos élménynek, mondhatni sikernek lesz váltakozó színhelye, voltaképpen az élettel való újbóli találkozásnak alkalmait is nyújtja, a gyógyulást, a szellemi és

fizikai regenerálódását adja meg. Amikor megírja a *Messze vándoroltam* című költeményét, felvidéki útvjáról visszatérve, már fél esztendő választja el a szomorú eseménytől. Úgy tudjuk, hogy 1845. július 10-én látogatja meg Vachott Sándorékat Tápiósápon, ahol a nyarat töltik. Ez az a hely egyébként, ahová a költőnek még az előző év végéről származó meghívása volt nyári tartózkodásra, s ahol szándéka szerint reménybeli jegyesként Etelke közelében lehetett volna.¹¹ Jellemző gesztus: miként e történet prológióját felolvassa ama bizonyos szép alkonyon Vachottnak, úgy az epilógot is Tápiósápon. A vers kéziratát Vachottné Csapó Máriának, Etelke nővérének ajándékozta. Tehát kezdettől végig bevonta őket remélt örömeinek s nagyon is valóságos bánatának intimitásába, s e záróverssel mintegy az il- lendőségnek is eleget téve mond búcsút a halott rokonleánynak.

A *Messze vándoroltam* immár a nyugodt rezignáció távlatából összegez: „Ekké- pen merengek sírod csendes halmán, / A lefolyt időre nyugottan gondolván, / Nyugodt már kebelem. Fájdalmam szélvésze / Kitombolt, elzúgott, megszűnt, elenyésze” – írja a sírhoz tett látogatása alkalmából. E strófát követi az emlé- könyv-líra jellegzetes elemeivel (tenger, kőszirt, sajka) megkomponált kép: „Alvó tenger a mult. Haláloed a kőszirt, / Amelyen reményim sajkája kettétört, / Ez a durva kőszirt most már olyan szépen / Áll a látkör végén a kék messzeségben”. A távolság, a kék színbe burkolózó sziklák, erdők látványa, mint a horizont kék szegélye, kedvelt és visszatérő kép Petőfi verseiben.

Még jellemzőbb azonban a gyász- és emlékdal ama sajátos kulturális közegére, bánat-kultuszára, érzelmi atmoszférájára a *Messze vándoroltam* utolsó versszaka: „És állani fog az szemem előtt váltig. / Szívemen lesz képed, Etelkém, halálig! / Függni fog szívemen képed, mint domború / Síroznak fejfáján a hervadt koszorú”. Talán ellene lehetne vetni a soroknak a szíven álló, illetve függő kép stilisztikai fogyatékoságát, bár ez az impresszió lényegén nem változtat. Van a záróképnek egy másik sugallata is. A sírdomb, a kereszt, a hervadt koszorú olyan, mintha valamely albumban, illusztrált zsebkönyvben kerülne elénk egy szomorú történet végén, mint valami finomvonalú rajz lombok, netán cipruslombok keretében; a sírkeresztben hervadó koszorú ily módon egyszerre örökíti meg az emlék múlhatatlanságát s a gyász mulandóságát.

¹¹ „Kinn falun lesz ifju szép galambom, / És szabad lesz őt meglátogatnom”; A ciklus XXI. darabjában utal a költő arra, hogy Vachott földet bérelt Tápiósápon, 1845 nyarára oda készültek, Etelkével együtt, s meghívták Petőfit is. (Voinovich Géza jegyzete). In *Petőfi összes költeményei*. Bp., 1921. 211.

PETŐFI'S SONGS OF MOURNING AND MEMORY
CYPRESS LEAVES FROM ETELKE'S GRAVE

The songs of mourning and memory are in fact a sort of graveyard-poetry. „Etelke”, the beloved young girl died unexpectedly and following the deep mental shock caused by this unhappy event the poet wrote a series of love poems, changing his tone from melancholic recollections to romantically exaggerated outcries of grief. The general view concerning Petőfi's poetry differs largely from the themes and moods which are to be seen in these poems: contrasting the national and realistic, popular character of most of his poems, here he may be described as a representative of the urban culture in the forties of the XIXth century. The so called „biedermeier” period in the cultural history of Central-Europa is an important phenomenon concerning the way of life, thinking and adaptation of new, civilized values in this region.

Elképzelem Kazinczy Ferencet, amint odaülteti a fiatal Kölcseyt a gyertya és a falra erősített fehér papírlap közé, mozdulatlanságra inti, majd gondosan végigvezeti írónját a fény és az árnyék választóvonalán. Keze nyomán kibontakozik az arc körvonala, homlok, orr, száj, áll, nézi az eredményt és eltöpreng a műfaj korlátain. Mert az árnykép nagyon pontos és nagyon pontatlan egyszerre: hűen megörökíti az arcélt – de csak az arcélt örökíti meg. XV. Lajos pénzügyminiszterének, Etienne de Silhouette-nek a találmányát a 19. század közepére kiszorították az egyre tökéletesedő dagerrotípiák. Vajda Jánosról is több fénykép maradt ránk, a róla szóló korabeli kritikák, későbbi visszaemlékezések és tanulmányok legtöbbször lapozgatva azonban mintha árnyékrajz bontakozna ki előttünk. Kemény és kontúros arcél, Vajda János, a magányos és mogorva ember, Vajda, a népnemzeti iskola üldözöttje, Vajda és Ady, Vajda, Reviczky, Komjáthy és a modern magyar líra születése... Mindez igaz, de csak része az igazságnak, számárlétra a piktornak. „Ha ahhoz értő ember a falon leveszi árnyékkodat, kevésbé fog hibázhatni a festő” – írta Kazinczy Cserey Farkasnak.¹ Arcél és körvonalak, semmit sem változik, ha kitöltjük árnyalatokkal és más lesz mégis. Nem az igazi Vajda János, de legalább a fényképe.

1. Vajda János emlékezete: az árnykép kialakulása

Kedves dolog egy költőtől, ha élete vége felé járva olyan kulcsot ad életműve értelmezéséhez az utókor és az érettségire készülő diákok kezébe, amilyen Vajda Jánosnak *Az üstökös* (1882) című verse. Kedves dolog, ám öngyilkos gesztus is, mert a kép olyannyira találó és olyannyira erős, hogy minden mást eltakar; az egész életműre vonatkoztatja azt, ami annak csupán egy szakaszára igaz. Arra is csak bizonyos fenntartásokkal, hiszen Vajdát még életében (1896-ban) klasszikus költőnek nevezte Ignótus,² Prém József pedig már 1884-ben megállapította: miközben egy csoport kritikus jó húsz esztendeje folyamatosan szemére veti a kritikának, hogy Vajda Jánost nem akarja elismerni, addig a költő szinte észrevétlenül a legelső lírikusok közé emelkedett.³ Az elismerő sorok azonban szinte láthatatlanná váltak a Vajda által festett önarckép mögött, melynek vonásait nem kisebb személyiség erősítette fel és formálta saját képére pár évvel később, mint Ady Endre. Ősét tisztelte a Montblanc-emberben, versek és újságcikkek sorában idézte meg a magányos, a kívülrekesztett, a meg nem értett és szerelemtől kínzott

¹ KAZINCZY Ferenc, *Árnyékrajzolatok*. Szerk. és az utószót írta Z. SZABÓ László. Győr, 1981. 4.

² I-S. [IGNOTUS], *A klasszikus Vajda. Vajda jános költeményei*. Bp., 1896. In A Hét, 1896. 77.

³ PRÉM József, *Vajda János új kötete. Dal és beszély*. Bp., 1884. In: Koszorú, 1884. 43-44.

alakot, a látszat-magyarok között örök üldöztetésre ítélt igazi magyart. Márpedig Ady a konzervatívva vált népnemzeti iskola utóvédharcai közepette újította meg a magyar költészetet és megnyilatkozásai természetes módon erősítették azt a már korábban kialakult ítéletet, mely szerint Vajda minden tekintetben Gyulaiék örök ellenlábasa és céltáblája volt. „Ady Vajdában szerette a nép-nemzeti iskolával már jó fél évszázaddal azelőtt szembeforduló költőt, aki éppen ezért az irodalmi élet peremére szorult” – fogalmazott például Varga József.⁴

Vajda sorsának ilyen megítélése természetesen nem teljesen jogosulatlan. Gyulai megtámadta a röpiratok szerzőjét, Gyulai nem támogatta, amikor pénzért fordult a Magyar Írók Segélyegyletéhez, Gyulai az *Alfréd regényét* Bulla János *Tündéröv* című költői beszélye mögé sorolta, Gyulai igyekezett megakadályozni azt, hogy versei megjelenhessenek a Kisfaludy társaság kiadásában... A népnemzeti iskola vezérkarával szemben álló fiatalabb nemzedék ez utóbbi eset nyomán szólalt meg először igazán hangosan, s a Vajdáról szóló elismerő kritikáknak később is állandóan visszatérő motívuma az, hogy Vajda meg-nem-értettségét, mellőzöttségét (költészetének szokatlan vonásai mellett) éppen Gyulaiéknak köszönheti. Mindez jól ismert és az 1860-as évek elejétől kezdve többé-kevésbé igaz is. Problematikusnak tűnik azonban számomra az, hogy a század utolsó harmadában született kritikák és a későbbi irodalomtörténeti értékelések egy része mindezt visszavetíti a szabadságharc bukását követő évtizedre. Ignotus emlegetett 1896-os kritikájában Vajda önmagába vetett hitéről és önbizalmáról, művészi törekvéseinek állandóságáról beszél. Már az 1850-es években volt ereje és bátorsága szembefordulni a népiességgel, pedig akkor a nemzet legnagyobb művészei még ennek az eszmerendszernek a jegyében harcoltak a velőtlen modernség, torz európeárság ellen. Költészete negyven év alatt semmit sem változott. „S ha mégis frissnek látjuk, modernnek és közénk valónak, megértjük, hogy teljesen mért nem hatott annak idején, mikor vagy három évtizeddel megelőzte korát.” Schöpflin Aladár 1912-es, Nyugat-beli nagy tanulmányában, már némi irodalomtörténeti távlatból, még sarkosabban fogalmaz: „...semmitől sem állott távolabb, mint Aranyéknak a népiest továbbfejlesztő tősgyökerességétől”.⁵ Egyedül Komlós Aladár állapította meg 1954-es monográfiájában, kissé talán saját maga is meglepődve egyes ritkán emlegetett Vajda-írások olvastán, hogy „Az 50-es években az ember néha már azt hitette volna, Vajda is csatlakozni fog a Deák-párthoz, amelynek vezérének nagyra becsüli és irodalmi képviselőivel szívélyes viszonyban van; az irodalom elvi kérdéseiről pedig úgy vélekedik, hogy Arany költészete mutatja a helyes irányt”.⁶ Az azonban, hogy a fő értékmérő Komlós számára a „jakobinusság”, a feudalizmus- és Habsburgellenesség, gyorsan visszavezeti az elvi ellentétek hangsúlyozásához; a jó tíz évvel később megjelent akadémia irodalomtörténet általa írt Vajda-fejezetében⁷ az iménti megállapításnak egyébként nyomát sem találjuk.

Nem meglepő mindezek után, hogy azt az embert, akiben a század utolsó harmadának modern költői még atyai mesterüket látták, a későbbi irodalomtörténészek már Reviczky és Komjáthy kortársaként emlegetik. Erre egyébként Bóka László is felfigyelt 1941-ben megjelent monográfiájában és figyelmeztet

⁴ ADY Endre, *Az irodalomról*, Bp., 1961. 16.

⁵ SCHÖPFLIN Aladár, *Vajda János*. In *Válogatott tanulmányok*, Bp., 1967. 273.

⁶ KOMLÓS Aladár, *Vajda János*. Bp., 1984 (2. kiadás) 123.

⁷ *A magyar irodalom története* IV. köt., szerk. SÓTÉR István, Bp., 1965.

tetett arra, hogy Vajdának életkora szerint inkább Petőfi, Jókai és Gyulai nemzedékében lenne a helye.⁸ A téveszme azonban makacsul tartotta magát, s a három költő egymás mellé került az 1960-as évek irodalomtörténeti szintézisében, az előbb említett akadémiai irodalomtörténetben is. Az utókorra tett hatásuk szempontjából ez természetesen érthető; még munkahipotézisként sem fogadható el azonban, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen körülmények között, milyen írói szándékok jegyében, vagy éppen ellenében születtek Vajda Jánosnak azok a versei, amelyek nyomán az árnyképrajzoló utókor a századvégi modernnek kortársává emelte őt.

2. A Világos utáni évtized mérlege: józan számvetés és újabb illúziók

A szálak az 1850-es évekbe vezetnek vissza. Ez a kor úgy él a tudatunkban, mint a nemzeti tragédia sötét időszaka. A kiegyezés után színre lépett fiatalok, az 1840-es években születettek nemzedéke viszont, Arany Lászlótól Ásbóth Jánoson át a néhány évvel fiatalabb Reviczkyig, bizonyos nosztalgiával tekintett vissza erre az időszakra. A nosztalgia okai világosan feltárnak az *Irodalmi bajok* című hosszabb tanulmányból, mely 1879-ben jelent meg a Havi Szemlében, aláírás nélkül, talán a szerkesztő Bodnár Zsigmond tolla nyomán. A kiegyezés utáni viszonyokat vizsgáló, igen alapos irodalomszociológiai eszmefuttatásnak számunkra most csupán a kiindulópontja érdekes, melyben a szerző összehasonlítja az önkényuralom időszakának irodalmi viszonyait az 1867 után kialakult állapotokkal. Annak idején minden író ismerte a vidék lelkes irodalompártolóit, leküldte nekik az előfizetési íveket, ők körbejárták a nemesi kúriákat és szinte mindenütt sikerrel jártak, mert „...becsületbeli dolognak tartotta a magyar művelt közönség, hogy pártolja irodalmát, támogassa a nemzet szellemi életét, jól tudván, hogy csak az a nemzet él, melynek derék irodalma van, a többi senyved, enyészik s végre el is tűnik”.⁹ A könyvek többnyire gond nélkül megjelentek, a hátuk mögött álló 700–1000 előfizető már biztosította a költségeket. A kiegyezés után viszont alapvetően megváltozott a helyzet. Az irodalom pártolása többé nem számított erkölcsi kötelességnek, az alkotmányos korszak beköszöntével a nemzet létét legitim államrend és törvények garantálták. A könyvet tehát „vegye az, akinek kell...” Az érdeklődés középpontjába az alkotmányos élet, a megyei és az országos választások kerültek, „...ezek és a szórakozások tényezői lőnek a mindennapi társalgás, érintkezés tárgyai”. A pártok politikai lapokat indítottak, tele egymással folytatott polémiákkal; „A nemzet figyelemmel olvassa őket és majdnem egészen politikában leledzik”. Ráadásul a politikai életet az elvtelen pálfordulások, a korrupció, a tisztátalanság jellemezte és a szép illúziók gyors szertefoszlásának időszakában a kor fiatal írói érthető módon tekintettek vissza nosztalgiával az önkényuralom tiszta viszonyaira.

Némi szarkazmussal mondhatnám azt is, hogy nosztalgiával tekintettek vissza az illúziók kialakulásának időszakára. Nem feltétlenül a sötét kétségbeesés jellemezte ugyanis az ötvenes évek elejének megnyilatkozásait sem; az öreg Vörösmarty utolsó verseinek pokoljárását általánosítani komoly hiba lenne. Mellette jól kivehető a megkönnyebbülés hangjai is: mégsem következett be a

⁸ BÓKA László, *Vajda János*. Bp. 1941. 15.

⁹ Havi Szemle, 1879. IV. köt. 152.

legrosszabb, élünk, megvagyunk, ráadásul megszabadultunk végre a légvárépítő fanatikusoktól, eljött a józan számvetés és a reális célok csendes megvalósításának időszaka. „...ha a magyar az erejéhez mért vágyak által törekszik sorsának naponkénti javítására, akkor... akkor nem fogja elérni, amit álomlátói neki jósoltak, de azért még boldog lehet.” – fogalmazott Kemény Zsigmond.¹⁰

Az illúzióktól való megszabadulás után pedig következhet az öntörvényű, szerves és egészséges nemzeti fejlődés, melyben nem csupán fontos szerepet szántak az irodalomnak, hanem egyenesen a fejlődés zálogát látták benne. Az *Irodalmi bajok* idézett soraiból is kitényt már, hogy az önkényuralom idejének előfizetője azért áldozott az irodalomért, mert hitte, hogy a nemzet fennmaradását a kultúrateremtő erő biztosítja, s ez az alapvetően Herderre visszavezethető gondolat valóban az 1850-es évek egyik legelterjedtebb közhelye volt. „...ma már minden értelmes tudja, hogy nemzeti létünket mindenekelőtt virágzó magyar irodalom által tarthatjuk fenn...” – írta például Tomori Anasztáz a Szépirodalmi Közlöny beköszöntőjében.¹¹ Hasonló megfogalmazásokat tucatszámra idézhetnénk. Érdekesebb viszont Toldy Ferenc gondolatmenete, aki ezt a nézetet a reformkor évtizedeinek törekvéseire visszatekintve fejti ki. Véleménye szerint az irodalom az elmúlt másfél évtizedekben felhígult, a könyvpiacot fércművek tömege árasztotta el, s ez elsősorban a politika iránti határtalan lelkesedés számlájára írható. Most viszont eljött az igazi nemzeti irodalom teremtésének időszaka, „...mely mint a nemzetiség fő emeltyűjének, a *nyelnek* leghathatósb kifejtője, nemesbítője és terjesztője, *ez idő szerint* fő tényezője megmaradásunknak, s mint közege a *tudománynak*, bennünket *beltartalmunk nevelése által* mindenek fölött képesít egy jobb, egy szebb jövőre, s biztosíthatja azon felsőséget, melyet a magyar eddig is csupán jellemi és szellemi nemesbsége által gyakorlott néptársai fölött”.¹² Ezzel Toldy lényegében a magyar irodalom 1830 körüli fordulatát deklarálta elhibázottnak, amikor is a nemzeti múlt és nemzeti jövő felett való herderies szellemű, eposzváró és metafizikus borongást felváltotta a jelen aktuális kérdéseire figyelő, Széchenyi művei által inspirált gondolkodásmód és irodalomművelés. A fordulat jól megfigyelhető Kölcseynél, aki 1826-ban még a nemzeti múlt vétkes elhanyagolását vetette kortársainak szemére (*Mohács, Nemzeti hagyományok*), fél évtizeddel később született *Huszt* című epigramájában pedig leírta híres sorait a múltba való borongás hiábavalóságáról és kiadta a hazát fényre derítő *Hass, alkoss, gyarapíts!* jelszavát.

Toldy persze azzal a nézetével, hogy a reformkori költészetet megmérgezte a politika, korántsem volt egyedül. Hasonló megfogalmazásokat lehetne idézni például Kemény Zsigmondtól is,¹³ Erdélyi pedig már 1845-ben arról értekezett, hogy a tévedező és történelmi távlatokat láttatni képtelen politikát az irodalom „fogja kivezetni egyenesb útra, biztosabb pályára”.¹⁴ Világos után nem volt szükség a népiességet politikai felhangokkal átszövő Petőfire sem. Az átideologizálás munkáját Gyulai végezte el 1855-ös nagy tanulmányában (*Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*), megtisztítva Petőfit mindattól a póriasságtól és társada-

¹⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után. Még egy szó forradalom után*. Bp., 1908.7–8.

¹¹ Szépirodalmi Közlöny, 1857. 1. szám. okt. 4. 1–5.

¹² TOLDY Ferenc, *Ismét: tudomány, magyar tudós. Értekező levél Szontágh Gusztávhoz*. In Uj Magyar Múzeum, 1851. 469–486.

¹³ *Szellemi tér*. In *Élet és irodalom*. Bp., 1971. 230.

¹⁴ Vörösmarty Mihály. In: *Pályák és pálmák*. Bp. 1886. 147.

lomátalakító indulattól, amely tökéletesen illeszkedett ugyan a reformkor utolsó éveinek világába, de amely teljes mértékben összeegyeztethetetlen volt a szabadságharc bukása után formálódó népnemzeti irodalomfelfogással. Ez utóbbi ugyanis a húszas évekhez és a szerves fejlődés eszméjéhez való visszatérést jelentette abban az időszakban, amikor Európában már egyre inkább a pozitív gondolkodás volt napirenden, s amelyhez az ötvenes évek elején, az illúziókkal való józan leszámolás és a tényekkel való számvetés jegyében egy pillanatilag mintha a magyar gondolkodók is csatlakoztak volna. A húszas évek ideáljaihoz való visszatérés az oly megkönnyebbülten félredobott politikai illúziók helyett azonban újabb illúziók melegágya lett. Abban reménykedtek, hogy a magyar irodalom és vele szoros összefüggésben a magyar társadalom fejlődése elszigetelhető a kritikusan szemlélt nyugat-európai jelenségektől, s most végre sikerül az öntörvényű szerves fejlődés útjára lépni. Ebbe az illúzióba ringatta bele magát Kemény is, amikor röpiratának központi gondolatát, mely szerint a magyar nép természetétől idegen az erőszakos felfordulás, a forradalom, ilyen sorokkal igyekezett alátámasztani: „A mi óriás rónánk a mérföldekre eső falvakkal a gazdag, de különvált és népesítetlen pusztákkal, a homokutakkal, a nesztelen vidékkel, hol csak a méla és szagatott szélzsebaj, a pásztorfütyű és a nyájkolomp töri meg néha az ünnepi hallgatást [...] még évtizedek múlva sem lehet arra alkalmas, hogy a közlekedést egész gyorsasággal hagyja magán átvonulni és a lakosokat azon éber érintkezésbe hozza egymással, mely könnyűvé teszi a clubbok és associatiók összpontosított, titkos és egybevágó működését”.¹⁵

A külvilágtól elzárt magyar világ illúziója ez; ugyanaz a hit, amely Gyulai tollát is mozgatta, amikor 1855-ös Szépirodalmi Szemléjének második részében azt igyekezett bizonyítani, hogy a modern Európa társadalmi viszonyai ugyan általában már nem teszik lehetővé eposzok keletkezését, de Magyarország kivétel, mert a magyar nemzet mindig élénken érdeklődött múltja iránt, kereste és várta a régi időkbe vezető műveket, az új idők tanait mindig igyekezett beilleszteni régi erkölcei, hagyományai közé. „Nekünk nincsenek éhező gyármunkásaink, kik mohó hévvel olvassák az »Örök zsidó«-féle regényeket, sem annyira nagy városaink, hogy belőlök a romlottság képeit egész gyönyörűséggel szedhesse a regényíró.”¹⁶ A magyar vidéken folyó primitív és régies élet pedig éppen megkönnyíti a naiv epikus helyzetét.

Gyulai ezzel a véleményével korántsem állt egyedül. A népnemzeti iskola irodalomszemléletében közismerten az eposz áll a műfajok csúcán, s közismert az az izgalom és várakozás is, amellyel éppen e szempontból figyelték Arany költészetének alakulását. Az, hogy egy objektív epikus formát részesítettek ilyen kitüntetett figyelemben, bizonyos mértékig megintcsak a pozitivizmussal rokon jelenségnek tűnik.¹⁷ Valójában azonban egy olyan formát helyeztek előtérbe az objektív műfajok közül, amely alkalmas volt az ideálisnak tartott és alapvetően pozitívizmus-ellenes irodalmi és nemzeti mitológia szolgálatára. Az így kialakított műfaji hierarchia pedig, melyben a líra éppen úgy leértékelődött, mint a regény, alapvetően elavult volt és minden bizonnyal belejátszott abba, hogy a pozitívizmus Magyarországon nem járulhatott hozzá olyan mértékben a líra

¹⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után. Még egy szó forradalom után*, 21.

¹⁶ GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–61.* Bp., 1908. 100.

¹⁷ SZAJBÉLY Mihály, *Az 1849 utáni „líraellenesség” érvei és forrásai.* In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., 1988. 58–78.

megújulásához, mint a francia parnasszisták (például Leconte de Lisle) szimbolizmust előkészítő költészetében.¹⁸

3. Vajda János irodalommal szembeni elvárásai a kiegyezés előtt

Vajda újságírói munkája során nem csupán vezércikkeket, tárcákat és glosszákat tett közzé, hanem kritikai és esztétikai írásokat is. Szorosabb értelemben vett publicisztikai írásaival ellentétben azonban, melyeknek 1864 előtt született része egybegyűjtve és kommentárok kíséretében olvasható a kritikai kiadás hetedik kötetében, ezek hiteles szövegét keresve még mindig a korabeli lapokhoz kell visszanyúlni. A kritikai kiadás ugyanis nem jutott el közrebocsátásukig, a Kozocsa Sándor által sajtó alá rendezett vastos kötet¹⁹ pedig, bár címe összes műveket ígér, valójában hiányos és sok tekintetben megbízhatatlan; hiába keressük benne például *A szépről a szépekhez* (1857) című nagy, több részletben megjelent tanulmányt, a négy esztendővel később ugyancsak folytatásokban napvilágot látott *Széptani leveleknek* pedig lemaradt az utolsó része. Az alábbi fejtegetések során főként e két írásra támaszkodva igyekszem Vajda és a népnemzeti iskola, ezen belül is elsősorban Gyulai irodalomszemléletének összefüggéseiről néhány gondolatot megfogalmazni, tudatában annak, hogy a további kutatások megállapításait minden bizonnyal finomítani fogják majd.

A szépről a szépekhez voltaképpen programcikk, vagy legalább annak indult, hiszen első része Vajda frissen indult lapja, a *Nővilág* élén jelent meg 1857 januárjában. Felütése szinte Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című regényének hangulatát idézi: „Gyönyörű paradicsomkertei a szép magyar hazának, tejmézes folyamokkal övezett, isten-áldott boldog kúriák, ti hajdani kis királyságok, fölmagozva bizodalmas, barátságos burjánnal, betetőzve szép vad-rózsákkal, körülöelve szerelmetes iszalaggal – ti egykor vidám, örömhangesztő vadászok, melynek egyik szárnyát kegyelet nélküli vadász kezek törték el?” S folytatása is megfelel a józan számvetést igénylő, nemzet és irodalom sorsát összekapcsoló korhangulatnak. Az erő eljátszotta szerepét – fejtegeti Vajda –, a háború múltán a buzogányt el lehet tenni a család múzeumába, a padlásra. Az idő új gyermeket szült, örökifjút és halhatatlant: „Neve: szépművészet – származását veszi a görög istenektől, s hazája minden ország, minden ház, melyben művelt emberek laknak”. A szépművészetek fontosságát Vajda is a korban közhellyé vált herderi gondolatokkal igazolja. Kifejti, hogy valamennyi nép, még a legkisebb lélekszámú is, naggyá lehet, de csak a szép eszméje által. A perzsák és a mongolok kipusztultak, a görögök fennmaradtak. „Az egyes ember, valamint egész nép meghal és végkép elpusztul, ha a szépet nem imádja – azért nem földrajzi fekvés, nem számkisebbség hozza meg a népek halálát, hanem a szép eszméje iránti érzéketlenség, vagy vétkes hanyagság.”

Vajda eltöpreng azon is, hogy vannak-e még esélyei a klasszikus eposznak a 19. században, és gondolatmenete egyáltalán nem áll távol Gyulai Pál imént ismertetett nézeteitől. Abból indul ki, hogy az *Iliász* a görög nép alkotása, a költő

¹⁸ MARTINO, Pierre, *Parnasse et symbolisme*. Paris, 1970. Ezt a kérdést hamarosan egy külön tanulmányban szeretném kifejteni.

¹⁹ VAJDA János, *Összes művei*. Bp., é. n. [1940].

csak mester, aki az egésznek alakot adott. Hőseposz azonban a nemzet életének csak egyetlen sajátos pillanatában születhet, a gyermekkor és a felnőttkor határán, amikor még egyszerre bír gyermeki szívvel és férfijakkal – e kettővel pedig csak a görögök rendelkeztek. *A Roland ének* keletkezése idején a franciák szíve még gyermeki volt, de hiányzott a férfijak; „...mai nap minden európai nép bírja a másik főkelléket: a férfijakat – de többé nincs meg s nem is lehet a – gyermeki szív!” Az az általános kultúrpezzimizmus, amely szavaiból mindezek után kicsendül, természetesen már távol áll Gyulaitól: „...hiszem azt, hogy az emberiség gyermekora a lyrát, ifjúkora az eposzt, férfiúi érett kora a drámát alkotta meg – Dávid, Homér és Shakespearban. – Minek nevezzük e szerint a jelent, melyben újra a lyra a legkiválóbban mívelt költészeti ág? Talán újra megifjult? Azt hiszem, a jelenkor oly vén ember, ki gyermekké lett, – síró gyermekké – az egykorinak vidámsága, elevensége, szüzi épsége nélkül.” A lírával szemben megfogalmazott fenntartások természetesen megint csak összefüggésbe hozhatók a korban általánosan tapasztalható „líraellenességgel” és az eposz-tanulmányában gondolatmenetének végkövetkeztetésével váratlanul szembeforduló Gyulaira emlékeztet Vajdának az az eljárása, hogy mindezek után kijelenti: az ifjúsággal való érintkezés, az Iliász olvasása mégiscsak megifjíthatja az új költészetet.

Gyulainak persze, amennyiben figyelemmel kísérte a Nővilágban megjelent részleteket, elsősorban nem is Vajdának (a gondolatmenet fordulata által egyébként is tompított) kultúrpezzimizmusa, hanem a magyar népköltészetéről kifejtett álláspontja ellen lehetett kifogása. Vajda azt a véleményét, hogy a modern korban már nem jöhet létre a görög eposzokhoz hasonló közösségi alkotás, a következő sorokkal igyekezett alátámasztani: „A nép maga megszűnt költő lenni. A nép költészete nem dalokban, versekben van, hanem a cselekvésben. Költői élet nincs többé – együgyűséget találunk ugyan faluinkon, de az még korántsem költészet, és a babona, a tündérrege nem zavarható össze a görögök mythoszával, mely tulajdonképpen azok – vallása volt.” Gyulai és vele együtt az egész népművészeti iskola ugyanis, miközben visszanyúlt az 1820-as évek eszményeihez, szívesen elfeledkezett a *Nemzeti hagyományokat* fogalmazó Kölcseynek arról a meglehetősen keserű megállapításáról, hogy az újabb népdalokban a régmúlt eseményei helyett „...csak a felfüggesztett rablónak, s a szerencsétlenül járt lánykának emlékezete forog fenn”,²⁰ így rájuk szerves irodalmi fejlődést alapozni lehetetlen. Vajda viszont Kölcsey tanulmányát talán nem is ismerve lényegében ugyanerre a megállapításra jutott és levonta belőle azt a következtetést, hogy a szép hazai meghonosításáért, az örök életet és halhatatlanságot biztosító nemzeti kultúra megteremtéséért nem saját hagyományainkhoz, hanem az európai kultúra közös bölcsőjéhez, az antik görög művészethez kell mintát és főként szemléletmódot keresve visszafordulni.

Tette ezt már csak azért is, mert az Iliászra és a görög drámairodalomra, egészen pontosan Aiszkhülosz *Leláncolt Prométheusz* című tragédiájára való hivatkozással saját költői hajlamait, az érzékiség és a szenvedélyek ábrázolását is legitimálhatta és bevonhatta e nemzeti kultúrateremtő folyamatba. „...a hajdankor nagy alakjait nem a beteges szenvelgés, hanem az őstiszta érzékiség teremtette, s maga a görög mythologia és művészet az érzékiség szüleménye, melynek romlása idézte elő a classicitas bukását, előidézte a kedély meghasonlását, és

²⁰ KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok*. In: *Összes művei* I. kötet. Bp., 1960. 517.

teremtette a kételyt; leszármaztatta a humor füstfellegét a hajdankor aranyfellegeiből” – fejtegette Vajda. Majd rátért a szenvedélyek hasonló szerepének bizonyítására is: „... azt állítom, hogy a szépművészet azon népeknél nyert legtokélyesebb idomot, melyekben a szenvedély nagysága a legmagasb fokot érte el, melyekben a szenvedély, mint izzó parázs a katlan tartalmát, lángra gyújtja a szellem anyagát, a velőt, és e lángok a legemelkedettebb eszményképekké alakultak át. Míg az érzelgősség önmagát emésztő tüzeből legföljebb csak [...] lyra keletkezik, addig a szenvedélynek cselekvésre indító sarkantyúja képzelmi lényeket, fogalmakat testesítő idomokat, eszményképet alkot magának. [...] ebből származott a mythosz, a valódi, a legmagasb költészet”. E sorok a kritika által meglehetősen értetlenül fogadott *Ildikó* című drámájának a bemutatója után, mintegy annak igazolásaként születtek. Az érzékiség és a szenvedélyek ábrázolása azonban jelen volt lírájában is; az utókor épp emiatt emlegeti verseit szívesen, kiemelve, hogy azok milyen nagy mértékben eltérnek a népnemzeti iskola lírával szembeni elvárásaitól. S ez igaz is; a figyelmet csupán arra szeretném felhívni, hogy Vajda, idézett sorainak tanúbizonysága szerint, éppen a Gyulaiék által is sürgetett kultúrateremtés számára igyekezett saját törekvéseit szalonképpessé tenni.²¹

A *Szépről a szépeknek szerzője* tehát gondolatmenete alaptéziseként ugyanúgy elismételte a nemzeti létnek és a nemzeti kultúrának a korban közhellyé vált összefüggését, mint a népnemzeti iskola gondolkodói. A kifejtés során persze számos állítása kivívhatta volna Gyulaiék ellenérzését. Kapcsolatuk azonban ez idő tájt még szinte harmonikusnak mondható. A *Nővilág* 1857. október 4-i számában Vajda meleg hangon emlegette Gyulai *Szüretem* című költeményét²² és szívesen közölte írásait is a lapban, akárcsak Arany János munkáit.²³ Sőt még négy évvel később, a *Széptani levelek* bevezető részében is pozitív példaként emlegette Gyulaiat, akinek szokatlan állításai miatt igaztalan támadásokat kellett elviselnie.²⁴ Pár oldallal később azonban kritikával illeti Arany folyóiratát, a *Szépirodalmi Figyelőt*, amiért annak „rendes udvari ítése”, Szász Károly elvtelenül dicséri egy fiatal költő tehetségtelen verselményét. A dolog háttérében valószínűleg az áll, hogy a lap hosszú és elismerő kritikákat közölt a kor középszerű költőiről, míg Vajda *Vészhangok* című kötetére mindössze két oldalt szánt.²⁵ A *Széptani levelek*ben található oldalvágás még nem érintette közvetlenül Aranyt, aki maga is szerkesztői jegyzetben határolta el magát kritikustól, Vajda azonban a *Csatárban* tovább csipkedte a *Figyelőt*, az április 11-i számban már valóban durván és gúnyosan.²⁶ Arany sértődötten válaszol, a viszony végérvényesen elmergesedik közöttük, majd következik Gyulai kegyetlen kritikája az *Önbírálatról*. A nézeteltérés mögött Komlós elvi ellentétet, nemzeti függetlenség és polgári haladás kérdésének eltérő megítélését sejtí, ²⁷ én inkább a személyes ellentétek (ellenszenvek) szerepét emelném ki. Az *Önbírálatot* fogalmazó Vajda és a szöveget kímélet-

²¹ Arra a kérdésre, hogy Vajda görögség-élményét összefüggésbe lehet-e hozni a parnasszisták pozitívizmus által inspirált görögség-élményével, a további kutatásoknak kell választ keresni.

²² VAJDA János, *Összes művei*. VII. kötet. *Publicisztikai írások* 1. S. a. r. MIKLÓSSY János, SERES József, M. VARRÓ Judit. Bp., 1979. 166.

²³ KOMLÓS Aladár, *Vajda János*, Bp. 1984 (2. kiadás) 114.; BÓKA László, *Vajda János*. Bp., 1941. 80.

²⁴ *Széptani levelek*. In: *Vajda János Összes művei*, S. a. r. KOZOCSA Sándor. Bp., é. n. [1950] 1774.

²⁵ V.Ö. Vajda János, *Összes művei*. VII. kötet, 886.

²⁶ VAJDA János, *Összes művei*. VII. kötet. 451.

²⁷ KOMLÓS Aladár, *Vajda János*. 164.

lenül ízeire szedő Gyulai kétségtelenül eltérő módon ítélte meg a korabeli magyar társadalom helyzetét, a pillanatnyi helyzetértékelés különbözősége azonban nem takarhatja el azt, hogy elvi szinten ez idő tájt sokkal kisebb volt a különbség közöttük, mint azt feltételezni szoktuk.

Világosan kiderül ez a *Széptani levelek* gondolatmenetéből is, melynek lapjait forgatva úgy tűnik, mintha Vajda még közelebb került volna a népnemzeti iskola irodalomszemléletéhez. A szerzőt elsősorban a megváltozott politikai helyzettel párhuzamosan átalakult irodalomművelés készítette megnyilatkozásra. Attól tartott ugyanis, hogy az 1850-es évek végétől, Ausztria közismert külpolitikai kudarcainak hatására szabadabbá vált légkörben a költészet „a politika vak engedelmességű szolgájává szegődik”.²⁸ Toldy Ferenc nem egészen egy évtizeddel korábban még úgy nyilatkozott, hogy a reformkori irodalmat a politika szolgálata tette tönkre, Erdélyi rosszalta, hogy a művészet „Homér lantjával akarja bevégezni a trójai háborút”²⁹ és a bukás után senki sem bánta, hogy a költészet kiszabadult a politika szolgálóleányi szerepéből. Vajda most attól félt, hogy megismétlődik a múlt, s nyilván ezért tartotta szükségesnek az egészséges nemzeti költészet kritériumainak megfogalmazását.

Négy évvel korábbi gondolatmenetéhez képest a legfőbb változás a „görögös” szemléletmód „népiessé” alakulása, a népköltészet felértékelődése. Alapállása természetesen változatlan, írásának elején megismétli a kultúra nemzetfenntartó szerepéről szóló közhelyet, példákat sorol arra, hogy az egyes „néptörzsek” értékét szellemi erejük határozza meg. „Ez egyszersmind vigasztalásul szolgálhat oly csekély számból álló néptörzseknek, mint mi vagyunk, mert nagyon ösztönző a tudat, hogy nincs elzárva előttünk a dicsőség útja, s csekély számunk dacára [...] mi is magunkra vonhatjuk a nagy világ figyelmét s kiérdemelhetjük tiszteletét.”³⁰ A szellemi élet kiművelésében pedig az irodalomnak van alapvető szerepe. Vitatkozik azokkal, akik a magyar nemzet keleti származására való hivatkozással ünneplik a nemzeti hibákat és bizonyítani igyekszik a kereszténység kultúra-teremtő és nemzetmegtartó erejét, szemben a keleti vallásokkal. A magyarságot hagyományai már ezer év óta a kereszténységhez kötik, s természetesebb rokonságban van „nyugottal, mint kelettel”. Korát átmeneti kornak, a kiforrás időszakának tartja, amikor a magyarságnak, anélkül, hogy megtagadná eredetét, ki kell vetni magából minden olyan régi elemet, amely az előrehaladást gátolja. Ilyen káros keleti örökséget lát a szóvirágok kedvelésében, e nézőpontból ítéli el a petőfieskedők tevékenységét és példákkal bizonyítja, hogy ahol az üres frázisokat annyira kedvelik, mint nálunk, ott hiába várunk nagy drámák megszületésére. A helyzet mégsem reménytelen: „Én ugyanis azt látom, hogy nálunk a szorosabb értelemben vett nép aránytalanul több szerencsés, illetőleg valóbb értékű elemeket rejt romlatlan ősi lényében, mint a közel négyszázados természetlen politikai viszonyban demoralizálódott úgynevezett úri, vagy helyesebben kaputos réteg”. Míg korábbi tanulmányában még a falvakban tapasztalható együgyűségről beszélt, addig most csodálatosnak tartja, „...hogy a tanulatlan nyers nép költői ábrándjaiban nagyobb törekvés, több hajlam mutatkozik a valóság, okszerűség, kerekdedség, értelmesség, szóval: klasszicitás iránt, míg a képzetesebb osztályt pattanós frázisok, csillogó-villogó szóvirágok, erőltetett élcek után kapkodni

²⁸ *Széptani levelek*, id. kiad. 1775.

²⁹ *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. In: ERDÉLYI János, *Válogatott művei*. Bp., 1961. 284.

³⁰ *Széptani levelek*, id. kiad. 1776.

látjuk”.³¹ Valamivel később pedig egyenesen *homéri szépséget* emleget a népköltészet kapcsán.

Az így jellemzett népköltészet már alkalmas lehet arra, hogy belőle igazán eredeti nemzeti költészet születhessen, s erre Vajda szerint az 1848-as jobbagyfelszabadítás megeremtette a gyakorlati feltételeket is. Ezzel a politikai tettel ugyanis a nemesi nemzet magához ölelte a népet és „...az eggyéolvadt két fél, úr és pór, mint az összeszedett fehér és piros szőlő – összeforr s új egész áll elő a két elemből. – És ez összeforradással születik újra harmadízben a magyar nemzet. – És a nemzet géniusza új lényeket, új alakot nyer. – A magyar jellem megtisztuland a szeles, viharos, kalandos fiatalság gyöngéitől; fölveendi a férfiúság tulajdonságait, s amennyit vesz az ifjúság rugékonyságából, annyival keményebb, kitaróbb, szóval erősebb lesz”.³² Ezzel természetesen új közönség is születik, amely elutasít minden egészségtelen, idegen elemet, és amelynek „...megjelentével veszi tulajdonkép kezdetét a nemzeti szellemi művelődés forradalma”.³³

Vajda jól láthatóan az 1820-as években közkeletű és a szabadságharc bukása után újra feltámasztott herderi gondolatkörben mozog itt megint, és optimistán foglal állást abban a Kisfaludy Károly évtizedéből ismerős, akkortájt sokakat kínzó dilemmában, hogy a magyar nemzet gyengélkedését gyermekbetegségnek, vagy az aggkor agóniájának kell-e tekinteni. Mindez alapvetően megfelel a népnemzeti iskola elképzeléseinek, sőt a helyenként már-már Szabó Dezsőre emlékeztető gondolatmenet és hangnem mintha föl is erősítené mindazt, amiben Gyulaiék hinni szerettek volna. Megfelelt értékítéletüknek az is, hogy Vajda a korábbi nagy költők, Berzsenyi és Vörösmarty teljesítményét, akik még nem táplálkoztak a népköltészetből, alapvetően Arany mögé helyezte. Megfogalmazta ezt már maga Gyulai is: „Négy költőnk van, kik a magyar költői nyelvet [...] tökélyre emelték [...] Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany. [...] Arany mindeniket felülmúlja. Ő tanult legkevesebbet nyelvészeink tévedéseiből, ő merített legtöbbet az eredeti népnyelvből és nálánál senki sem bírja jobban nyelvünk plastikaiságát, zenéjét, erejét anélkül, hogy nagy művészete mesterkéltséget árulna el. Igaz, ő nem elegáns, de annál több, mert hű és igaz; nem ragyogó mert erős; nem keresi a naívságot, méltóságot, könnyedséget, mert megtalálja”.³⁴ Az azonban, ahogyan Vajda beszélt ugyanerről, már nem feltétlenül lehetett kedvük szerint; talán nem lesz érdektelen Gyulai után az ő szavait is szó szerint idézni.

„Bár még 1848 előtt túnt fel, mégis Arany e legutóbbi évtizednek uralkodó költői egyénisége. – Nem oly nagy tehetség, mint Vörösmarty vagy Petőfi, s kétségkívül ezek költői ere jóval gazdagabb – de együttes hosszú keresés után ő lelte meg a leghelyesebb utat. Amazok az Attilák, kik tízszer annyit hódítottak; az ő országa kisebb, de már ebben megmaradunk, s az utódok feladata lesz többet hódítani hozzá. – Azok nagy erények, csekély hibákkal. Ő kisebb, de már – mondhatni – hiba nélkül. [...] szerényebb, de tán gazdagabb; szigorúbb, de biztosabb; alacsonyabb, de izmosabb. [...] Nem titán és nem bír istennel kikötni, de nem is veszít csatát. – Benne legtöbb az összhang, leghelyesebb az arány – szóval: jelleme legkövetkezetesebb. – Nem bámulatos, de tiszteletreméltó.”³⁵

³¹ Széptani levelek, id. kiad. 1784.

³² Széptani levelek, id. kiad. 1790.

³³ Széptani levelek, id. kiad. 1788.

³⁴ Szépirodalmi Szemle (1855). In: GYULAI PÁL, *Kritikai dolgozatok 1854-1861*, 127.

³⁵ Széptani levelek, id. kiad. 1793.

Vajda értékítélete szerint tehát Arany nagysága csupán relatív; nem a csúcson, hanem a kiindulóponton, ahonnan új tartományok meghódítására lehet elindulni. Ez persze logikusan következik fejlődéelméletéből, hiszen imént ismertetett víziója szerint a magyar nemzet az újjászületése utáni pillanatban, egy felfelé ívelő periódus kezdetén van. Utóbbi gondolatával nyilván egyetértett kortársainak többsége, ám Arany költői érdemeit megkérdőjelezhetetlennek tartották. Gyulai bevallotta az ő epikus munkáinak nyomán fogalmazta meg a hazai verses elbeszélő költészet perspektíváival kapcsolatos optimista álláspontját. Ebben lehetőségként ugyan benne rejlik Arany korábbi epikus teljesítményének a meghaladása is, de Gyulai és kortársai inkább a kiteljesedésre vártak, azaz Arany meghaladását elsősorban magától Aranytól várták, és valószínűleg nehezen viselték, hogy egy önjelölt költő a Toldi szerzője érdemeinek leszállításával saját költői felfutása előtt egyengesse az utat. Gyulai alighanem kellemetlen akarnokot fedezett fel a korábban „ifjú tehetség”-nek³⁶ nevezett Vajdában; a 60-as évek elejétől egyre nyilvánvalóbbá váló ellenszenvének minden bizonnyal itt rejlik az oka.

4. Vajda János szépirodalmi munkái 1: az elmélet szolgálatában

Amikor Vajda a népnek a társadalomba való beemeléséről, s az ezzel járó megújulásról ír, nyilván saját népi származása is ott van hátsó gondolatai között. A programirat valóban testre szabott és ha végigtekintünk a megelőző évtizedben született munkáin, akkor megállapíthatjuk, hogy költészetét már korábban is a benne kifejtett elveknek megfelelően igyekezett alakítani. Legelső könyvalakban megjelent munkája egy Arany nyomdokain készült epikus mű volt, a *Béla királyfi* (1855). Gyulai mindjárt megjelenése után megállapította, hogy „Vajda tulajdonképp naív, azaz népies eposzt akart írni”, és ha hibáira éles szemmel hívta is fel a figyelmet, irányát azonban nem kárhoztatta, és kritikájának végkicsengése is pozitív: „Általán véve az egész mű egy még meg nem alakult költészet tisztulatlannak, de erős nyilatkozása, s van benne valami meglepő, mi várakozást s igényeket gerjeszt”.³⁷ Már maga az a tény, hogy Vajda epikával, méghozzá történeti epikával foglalkozott, mutatja a kor elvárásainak hatását, vonzódását az objektív műfajok felé. Emellett többször adott közre történeti balladákat, románcokat, rövidebb elbeszélő költeményeket (*Balassa Menyhért*, 1854; *Imre herceg*, 1854; *László vitéz*, 1854; *Visegrádon*, 1856; stb), kísérletezett népies elbeszélő költeménnyel (*Bojtár Bandi*, 1855), és a hun történetből választott témát, amikor drámaíráásra készült (*Ildikó*, 1857). Ezeket a munkáit ma nemigen szokás emlegetni, vagy ha mégis, akkor csak úgy, mint a hangját kereső Vajda János kevésbé sikeres próbálkozásait. És ez az értékítélet végső soron meg is állja a helyét – csupán azt kell látnunk, hogy nem ösztönös hangpóbákról, hanem nagyon is tudatos életmű-formálásról van itt szó, ami ráadásul korántsem ért véget az ötvenes évekkel.

Vajda jól tudott franciául, kora modern francia költőit, a parnasszistákat és Baudelaire-t, az 1857-ben megjelent *A romlás virágait* mégsem emlegette. Róluk úgy tűnik, sohasem vett tudomást, azonnal fölfigyelt viszont Victor Hugo két évvel később napvilágot látott *Századok legendája* című munkájára és a Nővilág

³⁶ Szépirodalmi Szemle, id. kiad. 128.

³⁷ Szépirodalmi Szemle, id. kiad. 132.

1860. február 12. számában megjelentette a *Le parricide* (Az apagyilkos) című rész fordítását. Érdeklődésében osztoztak kortársai is. Tóth Kálmán már a megjelenés évében ismertette a könyvet a Budapesti Szemlében és egy részletet le is fordított belőle.³⁸ A következő számban pedig Arany és Gyulai barátja, a népnemzeti irányzat szürke eminenciása, Szász Károly méltatta hosszan a francia író alkotását,³⁹ majd két évvel később kötet formában is megjelentetett belőle egy válogatást (*A Századok legendájából Hugo Victortól*, 1862), terjedelmes előszó kíséretében.

Victor Hugo abban az időben III. Napóleon önkényuralmának politikai száműzöttjeként a normand tengerpart mellett fekvő, de angol fennhatóság alatt álló Jersey (1852–55), majd Guernesey (1855–1870) szigetén élt. Hajlíthatatlan következetessége nyilván rokonszenves volt a Világos utáni Magyarországon. A *Századok legendája* mégsem elsősorban szerzője személyének köszönhette gyors hazai recepcióját, hanem sokkal inkább a műfajának. Théophile Gautier, a parnasszisták vezéralakja, akinek Baudelaire *A romlás virágait* ajánlotta, *Les Progrès de la Poésie française depuis 1830* (1868) című nagy tanulmányában a következőképpen méltatta a *Századok legendáját*: „Franciaországban sokat panaszkodunk az eposz hiányáról. Valóban, a görögöknek ott az Iliász és az Odüsszeia, az olaszoknak az antikvitás idejéből az Aeneis, az új Itáliának az Isteni színjáték, az Örjögő Roland, A megszabadított Jeruzsálem, a spanyoloknak a Romancero és a Araucana, a portugáloknak a Lusiade, az angoloknak Az elveszett paradicsom. Mindezzel mi nem tudunk szembeállítani mást, mint a Henriade-ot, egy eléggé sovány dolgot [...] amely ráadásul olyan nyelven íródott, amelyet csak a tanultak értenek. Most azonban Victor Hugo, ha nem is egy szabályos, 12 vagy 24 énekes eposzsal, de sok apró cizellált, gondosan válogatott aranyérmével ajándékozott meg bennünket, melyekre ráveretett az elmúlt századok valamennyi korszaka és civilizációja. Ez a két kötet tulajdonképpen egy tucatnyi eposzt tartalmaz, de tömörített, gyors formában, egy ország vagy egy század színeit, jellemzőit és rajzát kicsiny térbe sűrítve”.⁴⁰ A magyar olvasót mindenekelőtt az a könnyedség töltheti el irigységgel, amellyel Gautier a nálunk is jól ismert problémáról beszél. Nem görcsöl, láthatóan nem ez jár állandóan a fejében és nem ennek megszületését várja epekedve, mint magyar kortársai. A francia költészet utóbbi évtizedek alatti fejlődését fölvezető majd száz oldalas tanulmányának csak az utolsó, tíz oldalas fejezetében, a modern törekvések részletes ismertetése után jut hely Hugónak. Öregedő, mégis erős és csodálatra méltó oroszlánhoz hasonlítja az akkor 66 éves író, és szívéből örül, hogy végre talán megszületik a francia nemzeti eposz – de a hiányra mintha csak abban a pillanatban döbbenne rá, amikor valaki vállalkozik a megszüntetésére. Szavaiból kiderül az is, hogy a *Századok legendája* esetében nem hagyományos hőskölteményről van szó, hanem az eposz modernizálásáról. Sok rövid epikus darabról, melyek tárgyat tekintve eléggé változatosak, eposzi megéneklésre a klasszikus szabályok szerint nem is föltétlenül alkalmasak, a munka egészéből pedig – éppen darabokra szaggatottsága miatt – hiányzik a klasszikus eposzi masinéria.

Vajdának viszont éppen e tulajdonságainál fogva adhatott biztatást és újabb ihletet epikai munkáihoz. Az évtizedfordulón született rövidebb elbeszélő költe-

³⁸ VAJDA JÁNOS, *Összes művei I. Kisebb költemények*. S. a. r. BARLA Gyula. Bp., 1969. 510.

³⁹ VAJDA JÁNOS, *Összes művei I. Kisebb költemények*. S. a. r. BARLA Gyula, Bp., 1969. 510.

⁴⁰ *Les Progrès de la Poésie française depuis 1830*. In: Théophile GAUTIER, *Critique artistique et littéraire*. Paris, 1929. 229.

ményein egyértelműen kimutatható Hugo hatása, és a párhuzamra fölfigyelt már a korabeli kritika is. 1860-ban megjelent *Vészharangok* című kötetéről így írt a Hölgyfutár: „Az elbeszélő nagyobb művek, mint A jáborfa regéje, Mit kongnak bongnak a harangok szintén erőteljes szép részekkel bírnak, de az egyiknek hangulata Poe Edgar csodaszép Hollójára, a másik itt-ott a Századok legendájának szellemére emlékeztetnek, anélkül azonban, hogy utánzásoknak lennének nevezhetők”.⁴¹ *A kiállhatatlan szépről* című töredékében az új hang és a népies tematika összekapcsolására tett kísérletet; e munka eredetileg *Bujdosó Bandi* címen és hősköltemény műfaji megjelöléssel kapott helyet a Nővilágban⁴². Vajda kisepikájának kétségtelenül legszebb darabjai ezek. Hugo tehát felszabadítólag hatott rá, s erre azért volt szüksége, mert elméleti célkitűzése, Arany kiteljesítve meghaladásának kísérlete a gyakorlatban inkább utánzáshoz vezetett, az ötvenes évek végére pedig már világosan látszott az is, hogy nemzeti eposzt klasszikus formában létrehozni lehetetlen feladat. Hugo újítása viszont új lehetőségeket csillanthatott meg: a mozaikszerű szerkesztésmódot, a hagyományos eposzi struktúra figyelmen kívül hagyhatóságát. Az a tény pedig, hogy a francia költők közül éppen a *Századok legendájának* a szerzője keltette fel az érdeklődését, egyértelműen jelzi, hogy ízlése változatlanul nem állt távol a népnemzeti iskolától.

5. Vajda János szépirodalmi munkái 2: az elmélet ellenében

Az eddig elmondottak összefoglalásaként megállapítható, hogy Vajda János is osztozott abban az illúzióban, amely az ötvenes évek elején alakult ki a nyugati káros hatásoktól védetten és szervesen fejlődő magyar társadalomról és irodalomról, s amelyhez a Gyulai által képviselt népnemzeti iskola a következő évtizedekben is ragaszkodni igyekezett. Vajda a hatvanas évek legelejére világos értékrendet alakított ki, melynek része volt: (a) egy utópisztikusan optimista látomás a magyar nemzet jövőjéről a nép 1848-as „nemzetbe emelése” után; (b) – kinyilvánítása annak, hogy az átmenet ugyan sok visszatetsző jelenséget hordoz, de ezek a forrongó, átalakuló állapot szükségszerű velejárói; (c) a feladat a letisztulási folyamat elősegítése, amelyben az irodalom mint a nemzeti lét záloga, meghatározó szerepet játszik.

Arany János munkásságát értékelve pontosan megfogalmazta azt is, hogy milyen irodalomra lenne igazán szükség, és saját munkásságát a kitűzött célnak megfelelően igyekezett alakítani. Utópisztikus elképzeléseit azonban nem sikerült megvalósítania, a magyar társadalom egyáltalán nem idealisztikus elképzeléseinek megfelelően fejlődött. A kornak azok a viszonyai, amelyeket átmenetieknek és letisztulásra váróaknak tartott, tartósaknak bizonyultak, ráadásul saját magának is szolgálnia kellett őket, vagy ha úgy tetszik, kiszolgáltattotta volt nekik. Az irodalom üzletté vált, a közönség ízlését nem formálni, hanem kiszolgálni kellett. Vajda bízott abban, hogy a nép nemzetbe emelésével új közönség is született 1848-ban, amely elutasítja az ízléstelent és igényli az értékeset. Optimizmusát magyarázhatja az, hogy első verseskötetének (*Költemények*, 1856) igen nagy sikere volt. Ez azonban élete során többé soha nem ismétlődött meg vele, később mindig

⁴¹ VAJDA JÁNOS, *Összes művei I. Kisebb költemények*, 290.

⁴² VAJDA JÁNOS, *Összes művei I. Kisebb költemények*, 529.

küszködött az előfizetők gyűjtésével, harcolt a kiadókkal és Gyulaiékkal. Az irodalomból élt és emiatt engedményekre kényszerült: a régmúlt magyar történetébe kalandozó epikus költemények helyett verses regényeket írt, sőt verses tankölteményt (*A jó egészség és a hosszú élet titka*, 1886). Gyakran kirándult a kor legkeresettebb műfajának, a novellának a területére is, és ezek egy részét később kötetbe gyűjtve is kiadta – igaz, csak álnéven.⁴³ Mindennapjaihoz hozzátartozott az újságírói robot, annak a napi sajtónak a szolgálata, amelyet ékkortájt már egyre többen tartottak a költészet alattomos ellenségének, a közönségizlés megrontójának. Élete második felében (1860–97) mindössze 87 lírai verset írt, átlagosan évente nem egészen hármat.

Kényszerű engedményeket tett tehát, de célt mégsem ért. Bár időnként relatívan igen magas honoráriumokat vett fel, nem sikerült meggazdagodnia, létbiztonságot teremtenie; ez pedig annál is inkább érzékenyen érinthette, mivel Ginát éppen vagyontalansága miatt veszítette el. S éppen ez volt az, ami más irányba is eltérítette teoretikus irodalomesszményétől. Míg a megélhetés kényszere a közönségnek tett engedmények irányába terelte, addig az elvárásainak éppen nem megfelelően alakuló korviszonyok és személyes sorsa fölötti elkeseredettsége, kielégíthetetlen szerelmi szenvedélye a közvetlen, lírai élménykifejezésre ösztönözte, azaz a művelni szándékozott epikától a líra, azon belül is a vallomásos líra irányába mozdította őt. Az *Ildikó* bemutatója után a szenvedélyeket és az érzékiséget még igyekezett irodalommal szembeni teoretikus elvárásai számára szalonképessé tenni; később erről már lemondott. Így születtek azok a versei, lényegében saját elméleti elvárásainak, tudatos költői törekvéseinek ellenében, amelyek alapján az irodalomtörténet-írás a modern líra előfutárai, Reviczky és Komjáthy mellé sorolhatta őt, és rávetíthette arcképére az egyszínűre satírozott árnyképet. Ez talán magyarázhatja mogorvaságát, elzárkózását a benne Gyulaiékkal szemben vezért kereső fiatal poéták elől is. Bizonyosan tudta, hogy nem az, akit fiatal rajongói látni szeretnének benne; jellemző, hogy munkássága csúcának 1883-ban született *Ábel és Aranka* című, népmesei hangú elbeszélő költeményét tartotta.⁴⁴

Mihály Szajbély

DAS BILD UND DAS SCHATTENBILD: JÁNOS UND DIE NACHWELT

János Vajda wird vom Anfang des 20sten Jahrhunderts an von der Literaturgeschichtsschreibung als der Vorläufer der modernen ungarischen Lyrik und als unmittelbaren Ahnen von Endre Ady in Evidenz gehalten. Aus dem Standpunkt der Wirkung aus die von einem Teil seiner lyrischen Gedichte auf die Nachwelt ausgeübt wurde, kann dieser Feststellung kaum ein Fragezeichen gesetzt werden, kann aber als Arbeitshypothese auch nicht angenommen werden, wenn wir wissen wollen, im Zeichen von welchen dichterischen Absichten seine Gedichte entstanden sind. Der vorliegende Aufsatz erforscht die literarische Anschauung von János Vajda, indem er in erster Linie auf die 1850er Jahre konzentriert und feststellt, dass János Vajda genau wie Pál Gyulai und die national-volkhafte Schule dem Schriftsteller wie auch der Literatur eine nationerhaltende Rolle zuschrieben und sich bewusst sein Lebenswerk im Zeichen des mit diesem Glauben verknüpften Erwartungssystems auszuformen bemühte. Er teilte sich mit in den Illusionen zu denen nach Világos der Anspruch auf eine nüchterne

⁴³ Elbeszélések. Írta Homonnai Béla, Bp. 1882.

⁴⁴ VAJDA János, *Összes művei* III. kötet. *Nagyobb költői művei*. S. a. r. BIKÁCSI László és PÓR Péter, Bp., 1977. 677–680.

Berechnung auf paradoxer Weise führte und beurteilte das Werk von Vörösmarty, Petöfi und János Arany auf ähnlicher Weise wie das Pál Gyulai tat. Er hielt über den letzteren, dass ihm die grossen Vorzüge und die grossen Fehler der Vorstehenden gleichermaßen fehlten: er hat wohl Vollkommenes geschaffen, aber seine Vollkommenheit beschränkte sich auf einen engen Kreis. Er hatte die Absicht in Arany's Spur tretend und epische Werke veröffentlichend diesen Kreis breiter zu machen, in der Tat gelang er aber nur zur einer Epigonenliteratur. Das hat er wohl nie eingesehen, musste aber die bittere Erfahrung erleben, dass die ungarische Gesellschaft sich lange nicht in die Richtung seiner Erwartungen entfaltete. Seine Bitternis, auch von seiner Enttäuschung in der Liebe und von materiellen Sorgen bewegt, schlug sich in Gedichten nieder, die seinen eigenen Forderungen nicht entsprachen, umso näher aber zu den sich am Jahrhundertende entfaltenden modernen symbolistischen Bestrebungen, zum Werk und Tätigkeit des um mehrere Generationen jüngeren Gyula Reviczky und Jenő Komjáthy standen.

Jegyzetek Balassi egy költői képéhez

(„Fénlik sok kövektől, mint a verőféntől / erős vér tiszta gyégen”)

A címben szereplő hasonlattal csak egyszer találkozunk Balassi költeményei közt: a Nagyciklus 40. versében (kezdősora *Éngemet régolta...*).

Balassi a versben Júlia elutasítását panaszolja, mely ellentétben áll szépsége vonzásával. A 9–10–11. versszakot szenteli e szépség magasztalásának, ennek a résznek a közepén helyezkedik el fenti idézetünk:

Óh, te bölcs természet, minden nagy szépséget
 együvé így mint forralsz?
 Világ csudájára, szívek gyújtására
 egy kegyesre mit csinálsz?
 Angyali áldott szént, dicsőítettő fént
 halandóra hogyhogy ádsz?

Fénlik sok kövektől, *mint a verőféntől*
erős vér tiszta gyégen,
 Lebbegnek szemei, mint a menny csillagi
 télben éjjel szép égen;
 Kivel rabjává tett, szabadságból kivett
 éngemet immár régen.

Óh, kis ábrázatban tündöklő, mennyei
 dicsőséges nagy szépség!
 Ékességgel együtt tebeléd hogyhogy jött
 keménség, kegyetlenség?
 Szánd meg jó szolgádot, kínvallott rabodot
 ki te szerelmedben ég!

Gyakran forgatott bókokat köt csokorba Balassi, s a vers többi versszakában felbukkanó képek is visszaköszönnek. „A szalamandra példát, a viasz és a virágok, a téli éjszakák csillagainak hasonlatát Petrarca XII., XVI. canzonéjából meríthette” – véli Varjas Béla a költeményhez csatolt jegyzetében.¹

Bár e két canzonében valóban megtaláljuk az említett hasonlatokat, Petrarca eredeti olasz szövegében nem szerepel a *jégen (havon) pirosuló vércseppek* képe. Egyszer-egyszer előfordul ugyan a hó ('neve'), ill. jég ('chiaccio'), de egyik kontextusban sem teszik egyértelművé az átvétel lehetőségét:

¹ Balassi Bálint és a XVI. század költői. Kiad.: VARJAS Béla, Bp., 1979. I. köt. 932.

1.

Qualor tenera neve per li colli
Dal sol percossa veggio di lontano,
Come il sol neve mi governa Amore,
Pensando nel bel viso piú che umano,
(Canzone XII. – 4. vsz. 43–46. s.)

Ha olykor nap fényében tündökölve
a domboron túl látom, hó világol,
nap hó felett úr lesz Ámor felettem
e földinél több bájos arc havától.
(Ford.: Csorba Győző)

2.

Mi giacqui un tempo; or a l'estremo famme
E Fortuna et Amor pur come sóle:
Cosí rose et viole
Ha primavera, e 'l verno ha neve e ghiaccio.
(Canzone XVI. – 4. vsz. 44–47. s.)

Én is voltam boldog bárány hajdanta a gonddal
küzdő nyájban. S most letépett
a szerencse s Ámor: ahogy szokása.
Tavasznak violája
s rózsája így van – és hava a télnek.
(Ford.: Végh György)

Mindkét részben szerepel ugyan a hó (jég), azonban hiányzik a vér, a fehér–piros színkontrasztra épülő hasonlat másik alapeleme. Sőt, a második Petrarca-idézetben a hó és a jég a szeretett hölgy hideg elutasításával van párhuzamban,² míg Balassi versében egy pozitív jelentéstartalmú kép része.

Tehát egyéni invenció, vagy más források? Vajon miért olyan érdekes ez a kérdés?

Érdemes megismernedni – párhuzamvonási kényszer nélkül – e motívummal, mely közismert toposz a középkori lovagi epikában, s melynek a németnyelvű mediavista szakirodalom a „Blutstropfenmotiv”, ill. „Blutstropfenepisode” (vércsepp-motívum, ill. vércsepp-jelenet) nevet adta.

Mind Chrétien de Troyes *Perceval*-jában, mind Wolfram von Eschenbach *Parzival*-jában önálló szereppel, szimbolikus jelentéstartalommal bír a havon pirosuló vércseppek látványa, melyek a kalandkereső Parzivalt emlékeztetik otthonhagyott feleségére, Condwiramursra. A piros–fehér színkontraszt felidézi Condwiramurs arcát, szépségét („Condwîrâmûrs, hîe lît dîn schîn. / sit der sne dem bluote wize bot, / und ez den snê sus machet rôt, /” – ‘Elöttem az orcád, Condwiramurs: színe olyan, mint a vércseppek mellett vakító hó, és a havon szétfutó vér bíbora),³ s ez a kép elbűvöli, megbabonázza, szinte cselekvésképte-

² Ezt külön meg is jegyzi az olasznyelvű Petrarca-kiadás jegyzete. Vö. Petrarca, *Sonetti e canzoni*. Leopardi, 1927. 297.

³ Karl LACHMANN, *Wolfram von Eschenbach, Parzival*. Berlin, 1891. 140., 243. 4–6. s.

lenné teszi Parzivalt, míg egy köpenyt nem borítanak a hóra, hogy kikerüljön a látvány bűvköréből.

A jelenetet általában úgy értelmezik, hogy e képben a lovagi szerelem (Minne) mindent leigázó, bűvös hatalma ölt alakot szimbolikus formában (Macht der Minne, Minnezauber).⁴ A havon tündöklő vércseppek képe a két középkori lovagi eposzban is vándormotívumként van jelen, Martin de Riquers⁵ szerint az alábbi tényezőkkel lehet forrásként számolni:

- kelta eredet;
- a népies színszimbolika felhasználása a női szépség ábrázolására;
- a fehér–piros színekombináció antik felbukkanásának variációja: „...et in niveo mixtum candore ruborem” (Ovidius: *Átváltozások* III, 423).

Vándormotívumról lévén szó, a kép felbukkanása önmagában nem bizonyítja, hogy Balassi meríthetett a fenti források valamelyikéből, netán ismerte volna a *Parzival*-t, ill. tudatosan (?) felhasználta volna annak egyik igen ismert elemét.

Mindenesetre érdekes, hogy a „Blutstropfen”-motívum szimbolikus jelentése, melyet maga Wolfram von Eschenbach expressis verbis megfogalmaz, („...ûfen snê / vieln drî bluotes zâher rôt, / die Parzivâle fuogten nôt” – ‘három veres vércsepp hullott a hóra, s ez Parzivalt szorult helyzetbe hozta’)⁶ jól beleillik a Balassi-vers kontextusába is a nagyon hasonló felépítésű hasonlatra támaszkodva. „Fénlik sok kövektől, mint a verőféntől / erős⁷ vér tiszta gyégen, / ... Kivel rabjává tett, szabadságból kivett / éngemet immár régen” – azaz Júlia szépségesen felragyogó képe – kegyetlensége ellenére – megmagyarázhatatlan, bűvös rabságban tartja „jó szolgáját”.

Természetesen nem bizonyítható, hogy az idézett részben a *Parzival* „Blutstropfen”-motívumának tudatos adaptációjával találkozunk, a toposz ismerete azonban minden bizonnyal gazdagítja a Balassi-vers olvasását.

Pantóné Naszályi Dóra

⁴ Lásd L. Peter JOHNSON, *Die Blutstropfenepisode in Wolframs 'Parzival': Humor, Komik u. Ironie. In Studien zu Wolfram v. Eschenbach – Festschrift für Werner Schröder zum 75. Geburtstag.* Tübingen, Max Niemeyer Vlg., 1989. 316., valamint Joachim BUMKE, *Die Wolfram von Eschenbach – Forschung seit 1945. Bericht und Bibliographie.* München, Wilhelm-Fink Vlg. 1970. 300.

⁵ BUMKE, i. m. 301.

⁶ L. a 4. pontot, i. m. 382., 20–21. s.

⁷ Elképzelhető – s ezúton is köszönetet mondok Szentmártoni Szabó Géza szíves szóbeli közléséért –, hogy szövegromlás történt, s a versben eredetileg (a jobban is értelmezhető) *verös vér* szerepelt.

Ájtatos volt-e Batthyány Ádám?

A kérdés a „Peregrinatio Hungarorum” sorozat 3. füzeté kapcsán merül fel.¹ Az értékes szövegeket közreadó kiadvány címéül a sajtó alá rendező Szilasi László egy idézetet választott: „Vitéz-e avagy ájtatos?” Címmagyarázata a következőképpen hangzik: „Ha a címben feltett első kérdésünket Batthyány Ádámra vonatkoztatjuk, a válasz, talán sajnálatosan, de mindenképp magától értetődően: *sem-sem*”.² Válasza indoklásául Szilasi Batthyány Boldizsárt is bevonja a vizsgálódás körébe, megállapítva, hogy „Batthyány Boldizsár *vitéz is ájtatos is*, miközben kétségtelenül nagyobb hangsúly esik az utóbbira”.³

Batthyány Ádám alakjának megrajzolásához a szerző segítségül hívja az újonnan közreadott dokumentumokat, az útinaplót és a sajátkezű bűnlajstromot, de elemzi Batthyány családi kapcsolatait, irodalmi megnyilatkozásait is. A nemzetközi szakirodalmat is felsorakoztató tanulmány arra keresi a választ, vajon Batthyány Ádám a lovagi–udvari jellegű vagy pedig a harcos, vitézi nemesség megtestesítője. A tanulmány végső megállapítása visszatér a kiinduló kérdésre: „*vitéz avagy ájtatos volt-e* Batthyány Ádám, válaszuk talán már nem a karakter nélküli *is-is*”.⁴ „Kérdésünkre talán mégis Csáky László szavaival adhatjuk meg a korántsem végső, de talán jobban megértett választ: *Vitéz-e avagy ájtatos, azt nem tudjuk. Akármí legyen, Isten éltesse.*”⁵

Hogy a válasz valóban nem lehet a „végső, de talán jobban megértett” sem, annak bizonyításául vizsgáljuk meg az eredeti idézetet. Szilasi László amikor Csáky Lászlót idézi, Takáts Sándornak Lobkowitz Poppel Éváról írott tanulmányára hivatkozik.⁶ Takáts Sándor szövegéből azonban egyértelműen kiderül, hogy az idézett kérdés nem Batthyány Ádámra vonatkozik. 1637-ben Erdődy György gróf eljegyezte Batthyány Ádám húgát, Lobkowitz Poppel Éva Erzsébet nevű lányát. A sógor, Csáky László örült a házasságnak és leveleiben gyakran írt a fiatal párról. Ugyancsak örömmel emlékezett meg 1640-ben Erdődy György és Batthyány Erzsébet gyermekének megszületéséről is. Csáky László Lobkowitz Poppel Évához írott levelének teljes szövegét a „Régi Magyar Történelmi Források” sorozatban a közelmúltban megjelent forráskiadványból ismerhetjük meg.⁷ A korábban már sokat emlegetett levélrészlet a betűhív szövegközlés szerint így hangzik: „Vgi hallom Isten, az mogiorokerekj vendégetis ell hozta, uitézé, uagi ajtatos, aszt nem tudgiuk, akármí légien Isten éltesse. Az Apiát, Tanáchá töttük, fel kellett iünj ö kegyelmének az hitet ie tennj”.⁸ Ha az első mondat olvastán kétely támadna, a második mondat magyarázata világossá teszi, hogy az idézet kire vonatkozott, ugyanis az újszülött apját, Erdődy Györgyöt emelték 1640-ben tanácsosi rangra. (Batthyány Ádám apja már tizenöt éve halott volt.) Hogy valójában mit is jelentett a „uitézé, uagi ajtatos” kitétel, arra Inhofer Orsolyának

¹ „Vitéz-e avagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám sajátkezű bűnlajstroma s „néhány fontos kicsiség”. A dokumentumokat kísérő tanulmánnyal közreadja SZILASI László. Szeged, 1989.

² I. m., 5.

³ I. m., 5.

⁴ I. m., 27.

⁵ I. m., 28.

⁶ TAKÁTS Sándor, *Zrínyi Miklós nevelőanyja*. Bp., 1917. 135.

⁷ „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1644. Összegyűjtötte, s. a. r., a kísérő tanulmányt írta KINCSES Katalin. Bp., 1993. 78. levél.

⁸ I. m., 221.

Poppel Évához intézett azonos témájú leveléből emelhetünk ki egy mondatot: [Erdődy Györgyné] „Ű kegyelmett megh zabadetota terhetŰ! Jol lehatt nem tudhattom fjatte uagi leŷant adott az ur Isten Ű kegyelmének”.⁹

A szépen hangzó és fantáziát megindító kitétel tehát nem más jelent, mint a gyermek nemére vonatkozó megjelölést. Ezért, ha a kérdést – noha ténylegesen nem róla szól – Batthyány Ádámra vonatkoztatjuk, nem mondhatunk egyebet: Batthyány Ádám, férfi lévén nem lehetett más, mint VITÉZ.

Németh S. Katalin

⁹ I. m. 224.

Egy toposz történetéhez (Somodától Sidonig)

Az *örök zsidó* című költeményében Arany János így szólaltatja meg legendabeli hőst (meg nem nevezve: Ahasvérust), akit teljesületlen és megcsúfolt vágyai űznek, pihenés nélkül, új meg új csalódás felé:

Éhes vagyok: ennem iszony;
Láng az ital, midőn iszom;
Álmam szilaj fölrettenés,
Kárpit megől szívembe kés...
Tovább! tovább!

S melyet hazud a sivatag,
Mind délibáb: tó és patak;
Gyümölcs unszol, friss balzsamu:
Kívül arany, belül hamu...
Tovább! tovább!

1924-ben Tolnai Vilmos cikket írt a vers különös gyümölcscről, mely nem más, mint a bosszuló Istentől elpusztított Sodoma tájékán termő alma. Erről a gyümölcscről *Az ember tragédiája* konstantinápolyi jelenetében Lucifer is beszél:

Mi kár, hogy szép eszméid újolg
Csak olyan hírhedett almát teremnek,
Mely künt piros, de béle por.

A két rokon szövegnek egyike sem lehetett a másiknak a mintája, mert *Az örök zsidó* már megjelent, amikor Arany János elolvasta Madách művét, ez pedig már készen volt a vers közzétételekor, Tolnai Vilmos ezért valamilyen közös forrásra gyanakodott, s talált is ilyet Byronnál, aki viszont Tacitusban jelölte meg a maga forrását. Nyilvánvaló tehát, hogy a „hírhedett” alma irodalmi gyümölcs: vándormotívum, toposz. További kutatások még számos előfordulását tárták fel hazai és külföldi szövegekben.¹ Jómagam a szanaszét közölt eddigi adatokat egyrészt összefoglalom, másrészt vagy kéttucatnyival kiegészítem, s bemutatom (ami eddig nem történt meg) a toposz alkalmazásának, funkciójának változatait.

Tolnai Vilmos szerint a sodomai alma valóban létezik, tudományos neve *Calotropis procera*. „Termése citromnagyságú, sárga tok, mely érintéskor szétpat-tan és száraz, porszerű tartalmat szór szét.” Sodoma és a többi bűnös város pusztulásának leírásában (Gen. 19.24.) a Biblia nem szól ugyan por- vagy hamubélű gyümölcscről, de másutt, Mózes V. könyvében, valami hasonlóról igen,

¹ TOLNAI Vilmos, *Arany és Madách „arany almái”*. EPHK 1924. 87–88. KERÉNYI Károly, *A hamubélű gyümölcs Tacitusnál*. EPHK 1926. 282. SCHEIBER Sándor, *Kívül arany, belül hamu*. Nyr 1953. 138–139. SCHMELCZER Imre, *Kívül arany, belül hamu*. Nyr 1953. 315. ZSOLDOS Jenő, *Szodoma almái*. Nyr 1965. 390. ZSOLDOS Jenő, *Szodoma almái*. Nyr 1966. 315. BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe*. (Bornemi-sza-tanulmányok) Bp., 1960. 206–207. – DÖMÖTÖR Ákos könyve (*A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Bp., 1992.) a 64. szám alatt igen sok előfordulását közli a sodomai témának. Használati értékét csökkenti, hogy katolikus szerzők műveit nem vizsgálta, továbbá nem tünteti föl, mely szövegek tartalmazzák az alma-toposzt, melyek nem.

amikor Sodoma környékéről írja: „Az ő szőlők epének szőlője, és keserűséges szőlőgerezdek. Sárkányok epéje az ő borok, és az ápsikok gyógyíthatatlan mérge.” (Káldi György fordítása.) Lehetséges, hogy ezt a passzust kontaminálták később a megbüntetett város történetével. Először valószínűleg az i. e. II. századi, görög nyelvű, *Salamon bölcsessége* című pszeudoepigrafikus iratban, s a zsidó régiség ennek hagyományát őrizte meg s adta tovább: Josephus Flavius („mindenestül tűz pusztította el... s bizonyos gyümölcsök belsejében hamu van”), majd a XII. századi Jehúda Hádásszi, aki egy fa tokos terméséről írt, melynek porszerű belsejéből férges, szúnyogok támadnak.² Annyi bizonyosnak látszik, hogy a toposz keleti eredetű, és valóságos természeti jelenséghez fűz legendás magyarázatot.

Vándorlása közben bejárta mind a világi, mind az egyházi irodalmat. Elterjedésében nagy szerepük volt a sokat forgatott kézikönyveknek. Az antikvitásban ilyen Solinus földrajzi műve, mely a bibliai vidéket így írja le: „Duo ibi oppida, Sodomum nominatum alterum, alterum Gomorrhum, apud quae pomum gignitur, quod habeat speciem licet maturitatis, mandi tamen non potest. Nam fuliginem intrinsecus favillaceam ambitio tantum extimae cutis cohibet: quae levi tactu pressa, fumum exhalat, et fathiscit in vagum pulverem.”³ A középkorban a XII. századi Petrus Comestor *Historia Scholasticája* terjesztette tovább a toposzt: „Poma item in arboribus nata si incidas, favillas intus invenies”;⁴ a könyvnyomtatás első évtizedeiben igen sokszor kiadott mű a sodomai alma számos későbbi említésének lett forrása. Hasonló szerepet töltött be a XVII. századtól kezdve Cornelius a Lapide németalföldi jezsuita hatalmas bibliamagyarázata, mely nálunk is minden műveltebb (és módosabb) katolikus hitszónoknak a keze ügyében volt: „Nota hic insignem libidinis Sodomiticae ultionem. [...] hic natae arbores pulchra dant poma, sed si ea tangas, in favillam vertuntur.”⁵

A toposz alkalmazása persze más és más a világi és az egyházi szerzőknél. Amikor Tacitus, a zsidó háborúkról szólva, Josephus Flavius nyomán bemutatja Sodoma kietlen vidékét, a pusztulást természetes villámcsapásoknak tulajdonítja, s a föld terméketlenségére is racionális magyarázatot ad: a Holt-tenger ártalmas kigőzölései okozzák, hogy a gyümölcsök, mihelyt megérnek, hamuvá omlanak szét, „atra et inania velut in cinerem vanescunt”.⁶ Tertullianus a szakrális változatot adja elő, a bosszuló Istenről, aki tűzvészt bocsátott Sodoma és Gomorra bűnös lakóira: „Olet adhuc incendio terra et si qua illic arborum poma colantur, oculis tenus, caeterum contacta cinerescunt.”⁷ Hasonlóképpen Szent Cirill, aki a III. században verset írt Sodoma pusztulásáról s a kietlenné vált vidékről:

Nullus arat frustra piceas fuligine glebas...
Semiperempta etiam si qua illic iugere laetas
Autumni conantur opes, facile optima esse

² SCHEIBER Sándor, *Folklór és tárgytörténet*. I. Bp., 1977². 118–119., 198–201.

³ Az idézet SOLINUS *Cosmographiájának* 1646. évi kiadásában a 371. lapon.

⁴ Car. STEPHANUS *Dictionarium historicum ac poeticum*ából (1553) idézi BORZSÁK, 207.

⁵ CORNELIUS A LAPIDE, *Commentaria in Genesim*. Az idézet az 1761-i velencei kiadásban a 137. lapon. Sodoma leírásához a szerző forrásai voltak: Tertullianus, Josephus Flavius, Orosius, Tacitus, Solinus, Plinius – „et alii”, teszi hozzá.

⁶ *Historiae*, V. 7.

⁷ TERTULLIANUS, *Apologeticum*, XL. 7. Magyarul: *Ókeresztény írók*. Szerk. VANYÓ László. XII. *Tertullianus művei*. Bp., 1986. 131.

Promittunt oculis pira persica et omnia mala,
Donec carpere aves; nam protinus indice tactu
Solvitur in cinerem vacui fallacia pomi.⁸

Szent Ágostonnál a toposzból teológiai érv lett. Az elátkozott almát több más hasonló rejtélyes természeti jelenséggel együtt írja le: „Poma in terra Sodomorum gigni quidem et ad maturitatis faciem pervenire; sed morsu pressuue temptata in fumum ac favillam corio fatiscente vanescere” – ha a természetben lehetségesek az efféle csodák, nyilvánvaló, hogy hinni lehet és kell Isten csodatételeiben.⁹ Aranyszájú Szent János erkölcsi példázat elemévé teszi a csalóka gyümölcsöt, mely szemre szép, de érintéstől porrá és hamuvá omlik – ilyen csalóka a hívságos dicsőség.¹⁰

Hazai irodalmunkban Temesvári Pelbártnál bukkan először a toposz. *Rosarium*ában, régi tekintélyes szerzők, főként Isidorus nyomán, a forrásokról és egyéb vizekről értekeznek, melyek – gyakran csodálatos tulajdonságaikkal – Isten jóságának bizonyítékai, vagy az Úr igazságos büntetéséről tanúszkodnak, mint az özönvíz és a vérré változtatott egyiptomi folyók, úgyszintén a Holt-tenger környéke, ahol – miként Szent Ágoston megírta – „olyan almák teremnek, amelyek külsőre ugyan szép érettnak látszanak, de ha beléjük harapnak, kisajtolják vagy kettétörök őket, bűzös füst és hamu jön ki belőlük”.¹¹

A XVI. században a magyar olvasók megismerkedhettek a toposz valószínű őforrásával. 1552-ben Heltai Gáspár kinyomtatta a *Salamon bölcsessége* című irat fordítását; ebben Sodoma vidékéről ez olvasható: „puszta földek még most is füstelig, a gonoszságnak bizonságára, a termőfákkal egyetembe, melyek erőtlen gyümölcsöt teremnek”. A rövid szövegrészhez az ismeretlen fordító magyarázatot csatolt: „ezek a Holt tenger mellett való almák, melyek kívül igen szépek, de belül rakvák hamuval, mint írják a historikusok”.¹²

A toposz első erkölcsi alkalmazása Bornemisza Péter egyik prédikációjában jelenik meg: „Asphaltites tónál igen szép színű almák teremnek, de belől hamuval, kénkövel, méreggel rakvák. Illyek az képmutatók...”¹³ Josephus Flaviusnál, akitől Bornemisza a pomológiai adatot kölcsönözött, nincs szó képmutatókról, ez a magyar író (talán eredeti) ötlete.

Az első hazai vers, mely megemlékezik a sodomai almáról, a XVII. század elejéről való. Ismeretlen énekszerző műve, a jelek szerint 1611-ből: *Historia az erdéli országnak nyomorúságáról*. A „hamisságot formáló magyarok”-at korholja, akik Forgách Ferenc esztergomi érsek vezetésével hadat indítottak Báthori Gábor erdélyi fejedelem ellen, s a protestáns eretnokség kiirtására törekedtek. Velük tartanak a hamis hit terjesztői, akikről már Jézus megmondta, hogy „nem tanítók, hanem bolondétók”, báránybőrbe bújt gonosz farkasok, s az ének hozzáteszi (amit Jézus nem mondott):

⁸ S. *Thasci Caecili Cypriani Opera omnia*. Ed. Guilelmus HARTEL. Vindobonae, 1871. III. 295. A verset tulajdonítják Tertullianusnak is.

⁹ *De Civitate Dei*, XXI. 5.

¹⁰ Jean CHRYSOSTOME, *Sur la vaine gloire et l'éducation des enfants*. Sources Chrétiennes, 188. Paris, 1972. 74–75.

¹¹ *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Kiad. V. KOVÁCS Sándor. Bp., 1982. 240–246. Az idézet: 246.

¹² *A bölts Salamon királynak könyvei*. Kolozsvár, 1552. Pb 6.

¹³ Az idézet Bornemisza Foliopostillájában (1584) a 465b lapon.

Gyümölcsök olyan, mint savanyú alma,
Avagy Sodoma helyén termett alma,
Kiről ha nézed, fölöttébb szép tiszta,
Ha beleharapsz, hamuval van rakva.¹⁴

Álnokság, gonosz farkas, sodomai alma együtt van Sövényfalvi Dániel 1616. október 22-én Konstantinápolyból Péchy Simonhoz írt levelében is: „Eléggé akarnák ez itt való követek azt persuadeálni, hogy római császár Erdélnék is jóakarója, de én azt nem tudom, mint kell elhinni, mert minden dolgok álnokság, noha magyar formában, magyar ruhában öltöztetnék, de internis sunt lupi rapaces, és mint az Sodoma helyén termett gyümölcs kívül szép, azt mondják, de ha megilleti ember, hamu, füst lészen. Interiorem favillam, mendaci superficie maturitatis includunt.”¹⁵

A sodomai alma toposza igen alkalmas volt arra, hogy egyházi szerzők, bármelyik vallás követői, példálózzanak vele. Pázmány egy helyt részletesen leírta a szodomiták bűnhődését „fertelmességük” miatt, melyet Szent Pál szerint nevezni is tilos. Isten „azért az úndok bűnért büdös, kénköves tüzet bocsáta Sodoma, Gomorra, Seboim, Adama városira; mikor ezeknek minden lakosít, kicsintül fogva nagyig, megemészteté, marhájokat, házokat, városokat elrontá, úgy hogy ahol azok a városok fekütek, ot a mái napig egy öreg [= nagy] büdös tó vagyon, mellyet *Mare mortuum*, Hólt tengernek neveznek. Annak hosszasága hat vagy hét magyar mértföld, szélessége kettő. Vize temérdek, büdös, oly tisztátalan, hogy mocskolja és rútítja, nem tisztítja, valamire öntik; őbenne hal nem nevededik, sőt ha másunnan halat visznek, meghal benne. Nagy helyen a tó körül, haszonra-valót nem hoz a föld, sőt ha mely fa terem, korommal és büdös párával teli gyümölcse.”¹⁶ Ez egyenes beszéd, a „természet ellen való bujaság”-ról és büntetéséről; másutt a toposz hasonlatba kerül s a földi dolgok hívságára figyelmeztet: „A világ javai olyanok, mint a Sodoma helyén termett almák, kikirül írja Josefus, hogy *Colores, edulibus similes, carpentium manibus in fumum dissolvuntur et cinerem*; oly szép külső színek, mint az ételre való gyümölcsöknek, de ha ember megharapja vagy szorítja, füstöt és hamvat talál benne.”¹⁷ Ismét másutt Pázmány, az öszövétségi Dániel könyve nyomán, Nabukodonozor álmáról ír: „aluttában oly öreg fát láta, melynek magassága, úgy tetszett, az eget érte, kiterjesztet ágakkal, szép levelekkel, számtalan gyümölcsökkel mutatta magát”, de „olyan gyümölcs volt, mint a Sodoma helyén termett almák, mellyekről azt írja Szent Agoston, hogy *Morsu pressuue tentatum in fumum ac favillam corio fatiscente vanescit*; szépek kívül, de büdös porral és párával telik, mint a felfújtt hólyag, és füstté lészenk, ha ember belé harap. Illyenek a világ javai.” És kissé rusztikusan, hogy mindenki megértse: „A böcsüllet, tiszt, jó-lakás, gyönyörűség szépnek látszik; de füst és pára: hasat nem elégít, akárki mennyit rágódjék rajta.”¹⁸

¹⁴ RMKT XVII. sz. 1. k. 446.

¹⁵ Történelmi Tár, 1881. 616.

¹⁶ Pázmány prédikációinak első kiadásában: 373. – Sodomáról részletesen írt OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Idvességes beszélgetések némelly válogatott Szent Írásbéli helyekről*. Kolozsvár, 1683. Ebben a második prédikáció címe: *Sodomának s Gomorrhának veszedelme*. Az alma-toposzt nem említi.

¹⁷ PÁZMÁNY, id. kiadás, 90.

¹⁸ PÁZMÁNY, id. kiadás, 306. – Az idézett passzust, megrövidítve, átvette STANKOVÁTSI Leópd, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*. Első esztendő. Első rész. Győr, 1789. 288.

Hasonló szellemben beszélt a testi és a lelki javak hierarchiájáról Tyukodi Márton nagykőrösi református prédikátor: a szépség jó erkölcs nélkül olyan, mint „Sodoma almája, mely tekintetre igen szép, de belől hamuval és bűdösséggel rakva”.¹⁹ Szenci Molnár Albert a hízlelő udvaroncokat, a csalárd tettetőket vette célba: hasonlatosak az ilyenek „az sülydedett Sodoma helyén termett almákhoz, mellyek szépek kívül, de belől tel[v]ék porral, hamuval és párával”.²⁰ Ugyancsak a tettetők („tündéreskedők”) ellen emelt szót Erdély nagy temetési orátora, a református Verestói György: „bizony ma többire olyanok az emberek, mint az ezüst, melly fejer színt mutat ugyan, de fekete lineát von; avagy inkább olyanok, mint a Sodoma mellett termett alma, melly kívül szép piros színt mutat, de belől teljes rút, fekete és dögleletes sárral”.²¹ A minorita Kelemen Didák arra intette híveit, hogy a jót magáért a jóért kell megcselekedni, ellenkező esetben tetteinket „a világi hivságos dicsíretnek kívánása ollyá változtatja, mint Sodoma helyén nevededett gyümölcsök, amellyek kívül szépeknek látszattak, de belől füsttel tele voltak”.²² Az *életnek hamar elmulásáról* című elmélkedésében Inczedy József református prédikátor a vanitas-téma gondolatörébe és szokásos kellékei közé helyezte toposzunkat, rimes prózában: „Testünk földből való s földdől léssen; elevelenség és mozgást a lehelléstől vészen; a lehellés, mint csak semmi, hamar tünik; életünk is, mint a semmi, ugyanakkor megszünik; töredékeny ez, mint az üveg, amelly igen hamar romlik; elfoly ez, mint az árviz, melly a hegyekről a tér földre omlik; bizontalan ez, mint a fegyverviselő ember sorsa, kinek csendes békessége alig forr meg s megint bomlik. Olyan ez az élet, mint amelly dió jónak látszik, ha csak külsőképpen vizsgálod, de felhasitván belől üresnek s féreggel is iszonyunak találod; olyan ez, mint a Sodoma csalárd színű almája, amelly szépnek s épnek tetszik, de ha késsel ketté metszik, csak dohos por s füst egésszen, kézben is semmivé léssen: így a világi élet csalfasága is kívül gyönyörködtetni láttatik, de ha valóságosan megkémeled, azt is füstnek s por-ganénak leled.”²³ A vanitas-témához kapcsolta a toposzt Stankovátsi Leopold is egy ádventi beszédében: „Azt írja bölcs Tertullianus, hogy a Sodoma helyén külső tekintetre szép almák teremnek; de ha valaki illeti, porrá, hamuvá válnak. Illyen az ember teste; mihent illeti a halál, porrá, hamuvá válik, és minden szépsége utálatosságra fordul.”²⁴ Egy verses halotti búcsúztatóban a toposz a sors és az emberek állhatatlanságának cégére:

Olyan világ kedve, mint Sodom olmája,
Nézése kedvesebb, hogynem kóstolása,
Kívül kellemetes, belől mérges doha,
Szines méze között rejtezik fulákja.²⁵

¹⁹ TYUKODI Márton, *Az tiszta életű Joseph Patriarcha életének, szenvedésének és dicsirettel viselt dolgainak Sz. Írás szerént való magyarázattya*. Várad, 1641. 145.

²⁰ SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono*. Lőcse, 1630. Új kiadása: Bp., 1975. Az idézet: 263.

²¹ VERESTÓI György, *Holtakkal való barátság*. Kolozsvár, 1783. 111. A beszéd 1733-ból való.

²² KELEMEN Didák, *Leleki öröm*. Kassa, 1732. A3 recto.

²³ INCZÉDY József, *Liliomok völgye... Ötven Sz. Elmélkedések*. Gerhard János után. H. n. [Nagyszeben], 1745. 10–11. 1754-ben Nagyenyeden újra kiadták.

²⁴ STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikátiók*. Negyedik esztendő. Első rész. Komárom, 1799. 48.

²⁵ RMKT XVII. sz. 14. k. 144. A búcsúztató 1690. ápr. 25-én hangzott el Kolozsvárt, Sebesi Benjáminné Szörös Erzsébet temetésekor. Szerzőjét nem ismerjük.

Csúzy Zsigmond jónéhányszor előhozta prédikációiban a sodomai almát, de részletezés nélkül, épp csak utalva rá, vélhetőleg mivel tulajdonságát közismertnek tartotta. A toposz alkalmazásában viszont igen leleményes volt. Egy böjti beszédben azon tűnődik, milyen fára akasztotta fel magát Júdás. Olyan fa nem lehetett, „minémüről szedik a jó illatú füstöket vagy drága keneteket”, melyekkel Mária Magdolna kedveskedett Jézusnak. Csak maga Júdás mondhatná meg, miféle fa volt. „Nem almafa-e, mellyen Sodoma férges almája termett? Nem vadszőlő-e, mellyből áspis kigyók teje s sárkányok epéje sajtoltatott...” Sosem fogjuk megtudni, mert Júdás nem beszélhet, „torkára fült a kötél”.²⁶ Másszor Csúzy azt fejtegeti, mennyi bajt, kárt, romlást okoztak nálunk „Lutter és Calvus feslett pajktársai”, mikor az egyházi rendek, „a mohácsi országos veszedelem miá mind erejekben, mind hatalmokban megfogyatkozván”, nem állhattak ellen az eretnekségnek, mely Perényi, Bocskai, Bethlen Gábor és más „tévelyedett vezérek” védnöksége alatt konkolyt hintett az igaz vallás tiszta búzájába, s meghasonlást támasztott az országban, „része a német nemzethez, része pedig a pogány törökhöz hajólván”, míg végül a haza „véres könyhúllatással siratta apostoli hitivel felgázoltatott címeres szép hírét és elveszett s lábbal tapodtatott régi dicsőséges szabadságát”. Íme, ez lett az eretnekség következménye, gyümölcse; ennek „izetlen gonosz [az] íze, mert Sodoma almájához, sőt Ádám falaájához hasonló”, melyet ha valaki megkóstol, „maszlagos méreg foglalja el annak a szívét, átkokkal telik bé a szája és pokolbéli keserűséggel a lelke. Mellyekből dögleletes kérődzések bőfögnék, szitkok, átkok, káromkodások és iszonyú hazugságok származnak.”²⁷ A hamubélű alma leírása helyett Csúzy hatalmas hitvédő műveletbe fogott.

Kiváló pálosrendi szónokunk gyakran ostorozta az udvari élet lélekrontó szokásait és veszedelmes szereplőit. Efféle dörgegelmeihez is jó volt a közismert toposz. „Lám, az udvarok, külső tekintetre, minden jót ígérnek, és dicséretet, szép tudományt, jó erkölcsöt, ember-böcsüllést, pallérozott magaviselést, engedelmességet, szeméret.” Szülők, ha tehetik, szívesen adják udvari nevelésbe gyermekeiket. De sokszor megcsalatkoznak; „mert ahol magas szép cédrusoknak, gyönyörűséges laurusoknak, pálmáknak és kövér olajfáknak kellene nevelkedni, jó hír és tisztességes név rózsáinak fakadni, tisztaság liliomainak és alázatosság violyáinak illatozni, azok helyett üres nádok teremnek, tövéskes csipkék, bürök, bojtortján, gyalogfenyű és fojtós, izetlen vadszőlők, [...] citrom, narancs s pomagránátok helyett Sodoma almái...”²⁸ A kívül szép, belül undorító gyümölcs magyarázat nélkül is a két-színűségre utal. Sokan vannak, különösen az udvarokban, a hízelkedő álbarátok és ravasz cselhányók, akik a vigyázatlant a sátán kelepcejébe ejthetik; óvjuk tehát magunkat e ragadozó farkasoktól; ha éberek vagyunk, „könnyen utólérjük [a] kurtát, és a báránybőr alatt meglátjuk mind fölét, mind farkát”. A veszélyes csábítókat gyümölcseikről is megismerhetjük: olyanok ők, „mint feslettől gyökerezett, hiúságokkal óltott és gyalázzattal nedvesített vad fák”, olyanok, „mint a Sodoma almái, botránkozással füstölgő és méreggel fojtogató, dögleletes gyümölcsökkel férgeskednek”.²⁹ Az udvarokban forgolódnak álnok képmutatókat Csúzy gyakran nevezte pseudo-politicusoknak, machiavellistáknak, és jellemzésükre a Biblia és az egyházatyák metaforáinak egész arzenálját mozgósította. Azokat, akik „fortélyos csalárdsággal

²⁶ Csúzy Zsigmond, *Leiki éhséget enyhítő evangeliomi kölcsönözött három kenyér*. Pozsony, 1724. 418.

²⁷ Csúzy Zsigmond, *Evangeliomi trombita*. Pozsony, 1724. 68–69.

²⁸ Csúzy Zsigmond, *Zengedező sip-szó*. Pozsony, 1723. 244–245.

²⁹ Csúzy Zsigmond, *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*. Pozsony, 1725. 412–413.

palástolván s Machiavellussal bélelvén mindeneiket, a jót is gonosznak, a gonoszt is jónak tettetik, és úgy árúlják a cigánnyal süt [?] bénna lovokat, cifra cégér alatt zeverlicájokat [= rossz borukat], és úgy adják föl a bűdös húst a jó lével, s úgy is öntik alá ravasz forrójokat" – azokat Máté evangéliumában Jézus kígyóknak és viperák fajzatainak nevezi, „Szent Ágoston Doctor ravasz rókáknak, Szent Gergely és Bernárd Anti-Kristus tagjainak, Szent Cyprianus átkozottaknak, Theodoretus párdúcoknak, Athanásius sátán martyrominak, ki Sodoma almáinak, ki ördögtől megszálott vak vezéreknek, Aranyszájú Szent János pedig, és többeken, megtestesült ördögöknek”.³⁰ Az udvari „hamis politicusok”-ról Csúzyhoz hasonlóan írt filozófiai munkájában Kiss István, Rákóczi rodostói társa: „orcájoknak, beszédeknek különböző fedele; gomorrhai, sodomai alma: kívül megérettnek látszik, belől tüzes hamu, ha szorítják, porrá lesz”³¹ – de az ősi toposzt és a machiavellistákat összehasonlítani csak Csúzynek, a machiavellisták ádáz ellenfelének juthatott eszébe. Meglepő állomás a toposz vándorútján.

Akadnak más meglepetések is a hosszú úton. Egy pasquillusában Szentpáli Ferenc össze nem illő metaforák sorozatát zúdította Szász János királybíró fejére. Csak az első strófát idézem:

Kriva havassának keserű gombája,
Sodoma mellett nőtt Tantalus almája,
Szász szívét emésztő Titius kányája,
Rajtok hóhérokodó lüderces bírāja...³²

Az ehetetlen gyümölcs zsidó–keresztény legendájának összekapcsolása az elérhetetlen gyümölcs antik pogány legendájával furcsa példája a költői (?) szabadságnak. Az is furcsa, amit a ferences Ozolyi Flórián művel. Ez a kitűnő stilisztá *Leiki iskola és a jó halálnak mestersége* címmel egy meg nem nevezett latin munkát fordított magyarra, s ebben egy helyt listába foglalta a vanitas-irodalom jól ismert tartozékait: „ez a mi nyomorúlt jelenvaló életünk csak vízi buborék, reggeli harmat, jég, pókhálóska, kívül szép színű alma, belől rothadt, romlandó üveg, cserépedény, fonál, de igen vékony és gyenge”.³³ Az alma mellől elmaradt a sodomai jelző, legendás tulajdonsága pedig köznapivá változott, hiszen a kívül szép, belül rothadt gyümölcs nem ritkaság a természetben. A toposz a végállomáshoz: elenyészéséhez közeledik. A műveltség változásával előbb-utóbb minden toposznak ez a sorsa.

Egyszer-kétszer még föltűnedezik klasszikus alakja, mégpedig profán költőknél. Csokonai kezdő poéta korában hagyományos verset írt a két-színűségről:

Vélnéd, hogy a nyalkán pirosló Sodoma
A legjobb gyümölcsök szép paradicsoma;
Pedig ha skarlátja szádba ketté válik,
Várt gyönyörűséged mind hamuvá válik.³⁴

³⁰ Csúzy Zsigmond, *Evangeliumi trombita*, 481–482.

³¹ Kiss István kiadatlan *Magyar Phylosophiájából* idézi SCHMELCZER Imre, Nyr 1953. 315.

³² RMKT XVII. sz. 13. k. 75.

³³ *Leiki iskola*. Pozsony, 1722. Az idézet az 1776. évi, egri második kiadásban: 101–102. A név nélkül megjelent könyvet Szinnyei életrajzi lexikona Ozolyi Flóriánnak tulajdonítja.

Mátyási József verses halotti búcsúztatóba illesztette a toposzt. Nemes ifjú asszonyt parentált el, ezért a szépségről moralizált:

Osztán mi a szépség? előttem kis állat,
Elég e kérdésre vonítani vállat.
De miért is vólna az okosnál becse?
Holott ő csak árnyék s tündér csecsebecse,
És a természetnek vásári munkája,
Ha mondva nem bélli a virtust hozzája.

Bizony, a szépség múlandó, tehát

...bálványt ne imádj képedben,
Fel ne fuvalkodjál dícsért termetedben,
Alázatosságban gyakorold szívedet,
Hogy megérdemelje lelked szép testedet,
Mert jó erkölcs nélkül az ember formája
Csak bűn hamvával tölt Gomora almája.

Nem tudni, miért lett a sodomai almából a szokatlan *gomorai*. Ritmus-kényszer miatt nem, mert mindkét városnév azonos szótagszámú; tévedésről sem lehet szó, mert lapalji jegyzetben megkapjuk a toposz szokásos és teljesebb változatát: „Azt írják, hogy azon földön, ahol Sodoma és Gomora s a többek elsillyedtek, szép piros almák teremnek, s mikor az ember megmetszi, a bélek csupa hamu.”³⁵

Az időben előre haladva mind gyakoribbak lesznek a toposz lecsupaszodott, köznapi változatai. Vörösmarty írja *A kelet népe* vitájában (Széchenyi gondolatmenetét interpretálva s egyszersmind megkérdőjelezve): Kossuth publicisztikája, Széchenyi szerint, veszélyes, ezért jobb tervekkel kell előállni; „miért ne volna szabad nekünk is, épen olly becsületes szándékuaknak, mint Kossuth, de jobb, áldáshozóbb tervüeknek [...] épen úgy édes hangokon árulni nemcsak szép, ízletes, de egyszersmind jó és egészséges gyümölcsöket, mint ő árulja a maga szinte szép, de belül férges (?) gyümölcsseit.”³⁶ Itt már alma sincs, csak gyümölcs, s amikor Vörösmarty a természetből vett metaforát leírta, talán nem is gondolt rá, hogy a régi toposz csapásán jár. Czuczornál a toposzból semmi sem maradt a két bibliai városnak közismert asszociációkat keltő nevéen kívül. *Kurta kocsmá* című versében ezekkel jellemzi a Nemes Kúria csapház hámló vakolatú épületét:

Sodoma, Gomorra, förtelmek alomja,
Horpadozó hátad be sok átok nyomja!
Ríkató rossz borod, ráspoló pálinkád
Sem kedvet, sem erőt vendégidnek nem ád.

³⁴ Csokonai egyik legkorábbi verse. Címe: *A kétszínűség*.

³⁵ *Mátyási József Verseinek folytatása*. Vác, 1798. 64–65. – Scheiber Sándor szerint Arany Jánoshoz Csokonaitól vagy Mátyásitól kerülhetett a toposz. Nagyon elterjedt szövegcsoportban nem lehet forrást bizonyosan megjelölni.

³⁶ Vörösmarty műveinek kritikai kiadásában: 16. k. 33.

Évtizedekkel később Jókai még ismerte a „mesét”, de csak félig-meddig: „a Genezáreth partján az almákban hamu van”; a színteret a Holt-tenger vidékéről másik tóhoz helyezte át, s a legendához ironikus kételkedést fűzött: „hát aztán hogy tenyészik tovább az ilyen hamut termő gyümölcsfa?”³⁷

A végszót, azt hiszem, Tersánszky mondta ki. *A milliomos és a nők* című elbeszélésében (1939) ez a fejezetcím olvasható: „Egy szerelem, amely mint a sidoni alma, kívül piros, belül férges”.³⁸ Sidont, a virágzó hajdani kereskedővárost, többször említi a Biblia, egyszer Vergilius is, de semmi köze a toposzhoz. Neve alliterál Sodomáéval; talán ez tévesztette meg XX. századi írónkat, amikor esendő memóriája fölcserélte a két ókori várost...

Lukácsy Sándor

³⁷ JÓKAI MÓR, *Egy ember, aki mindent tud.* (1874) Az idézet a kritikai kiadás Kisregények sorozatának 2. kötetében a 28. lapon.

³⁸ TERSÁNSZKY elbeszélését l. *A veszedelmes napló* című kötetben, Bp., 1972. Az idézett fejezet arról szól, hogy egy kitartott nő megvárakoztatja kitartóját, ezért kapja a szerzőtől rossz minősítést.

Cholnoky Viktor és a magyar Shakespeare-kultusz

Prológus

A Kisfaludy Társaság 1907-ben, több mint negyven év után ismét meghirdette Shakespeare magyarországi kultuszát. A második Shakespeare-bizottság megalakításával a február 6-i ülésen már hivatalosan foglalkoztak, április végére elkészült a programtervezet, június 17-én pedig a kultusz újraélesztői megtartották alakuló ülésüket. Elnöknek Berzeviczy Albertet, az Akadémia elnökét választották meg, az igazgató Alexander Bernát, az előadó Radó Antal lett. Sikerült elnyerniük a kormány anyagi támogatását. Gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Kisfaludy Társaság tagja, a következő évtől a Shakespeare-bizottságban is helyet kapott. A kultusz állami rangra emelkedett.

Shakespeare hazai kultuszának történetét legalaposabban Dávidházi Péter térképezte fel.¹ Könyvéből kiderül, hogy a második Shakespeare-bizottság által szervezett felolvasások és a színházi előadások heves érdeklődést váltottak ki. A különböző lapok hasábjain (A Hét, Nyugat, Élet, Pesti Napló, Budapesti Hírlap stb.) rendszeressé váltak a Shakespeare-kérdéssel foglalkozó publikációk és a bizottság üléseiről szóló tudósítások.

A legszenvedélyesebben nyilatkozók egyike Cholnoky Viktor volt. Kéri Pál 1909-ben így mutatja be a Nyugatban: „Bálványa, istene például Shakespeare – a »Lándsarázó« –, akit úgy ismer, mint kevesen Magyarországon”.² Gömöri Jenő szerint „az irodalom kérdései közül különösképpen sokat foglalkozott a Shakspeare-kérdéssel és a nagy angol drámáival, amelyeknek szintén egyik legalaposabb ismerője és legrajongóbb népszerűsítője”.³ A Magyar Nemzet nekrológirója pedig úgy véli, Cholnoky „irodalmi tanulmányai közül a Shakespeare-kérdésről írt fejtegetései a legértékesebbek”.⁴

Cholnoky Viktor olvasmányélményeinek ismertetésekor a szakirodalomban mindig feltűnik Shakespeare és Jókai neve. „Ő, aki nem tudott angolul, szótárral a kezében böngészte Shakespeare-t, belemélyedt, szinte elmerült Shakespeare rejtelmes soriba. Shakespeare mellett Jókait olvasta legszívesebben, s »Ibolyaszemű Öreg Úr«-nak nevezte” – írja Faragó Erzsébet. – „Míg azonban Shakespeare hatása a nagy műfaji távolság miatt sehol sem jut érvényre, addig Jókai-nak és különösen Dekameron-jának befolyása nemcsak stílusfordulatokon, de egész novelláiban kimutatható.”⁵ Ugyanakkor az is tudható, például az *Ortvein* című írásából, hogy Cholnoky utóbb éppen Shakespeare miatt tanulta meg az angol nyelvet. Krúdy Gyula szerint „Viktorunk már veszprémi lapíró korában tanulni kezdett angolul és ezt későbbben sem hanyagolta el”.⁶

Shakespeare hatása Cholnoky szépprózájában a visszatérő alakok (Amanchich Filippó és Trivulzió, Kálmán, Dénes stb.), és a párbeszédnek vizsgálatával érhető tetten. Mi ezúttal azonban nem a századforduló különös novellistájára, hanem a jótolkú újságíróra voltunk kíváncsiak, aki éppen a magyar Shakespeare-kultusz

¹ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszületője”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp., 1989.

² KÉRI Pál, *Egy magyar író a XX. századból – Cholnoky Viktor*. Nyugat, 1909. szept. 16. 281–284.

³ CHOLNOKY Viktor, *Beszélgetések*. Bp., 1910. Előszó.

⁴ Magyar Nemzet, 1912. jún. 6. 17. Az „Ujdonságok” című rovatban.

⁵ FARAGÓ Erzsébet, *Cholnoky Viktor* (doktori disszertáció) Bp., 1936. 5. és 41–42.

⁶ KRÚDY Gyula, *A Kakasos-ház és vendégei (Ady Endre éjszakáiból)*. Nyugat, 1925. júl. 1. 55–71.

újraelésztesének kezdetén, vagyis a század első évtizedének második felében vált tekintélyes, egyéni hangú publicistává.

Cholnoky Viktor, polihisztorokat idéző széleskörű érdeklődésével, egészen különleges irány képviselője a századforduló magyar irodalmában és zurnalisztikájában. Szárnyaló fantázia és alapos tudás szíami kettőse jellemzi munkáit. Otthonosan mozgott a természettudományokban, de a történelem, a néprajz és a szociológia területén is. Írásaiban a tudományos okfejtés mindig élvezetes stílussal párosul, a legszárazabb ismereteket is közérthetően tolmácsolta olvasóinak. A Hét hasábjain először ismeretterjesztő írásokkal jelentkezett A tudomány jegyében című rovatban. Az idősebb generáció író-újságírói közül a nagy műveltségű Tóth Béla az, akinél az ismeretterjesztés hasonló eleganciával társult a szépirodalommal. Cholnoky Tóth Béla nyomdokain járt a zurnalisztikában. Krúdy úgy emlékezik, hogy „ebben az időben 1902-ben Tóth Bélát mondják a legjobb magyar hírlapírónak, Cholnoky nem sokáig marad ismeretlenségben a Pesti Hírlap Esti leveleinek az írója mögött”.⁷ Csakhogy amíg mestere a művelődéstörténet terén jeleskedett, addig Cholnokyt a természettudományos újdonságok érdekelték leginkább (például az aviatika). A tudományok egyes ágaiban a laikusét messze meghaladó műveltségre tett szert. Számára ez a tudás mindenekelőtt közreadnivaló élmény volt; a tudományok egyik legszenvedélyesebb népszerűsítője a század elején.

Nem tudós volt, hanem egyike a századelő azon íróinak, akik újságíróként keresték meg kenyerüket. Cholnoky az újságírást azonban nem csupán foglalkozásnak tekintette. A hírlapírói munka életforma volt számára, az újság pedig elsősorban az a fórum, ahol *személyes* véleményét közölhette. Publicisztikáját olvasva világos képet kapunk eszményeiről, politikai meggyőződéséről és világnézetéről, sajátos életfilozófiájáról egyaránt. Irodalmi kérdésekről is rendszeresen nyilatkozott. Ezekben a cikkekben Jókai, Cervantes, Csokonai és Petőfi alakja körvonalazódik legélesebben. És főként: Shakespeare-é.

I. Szellemidézés és tragédiaelmélet

A kísértetnovellákat író Cholnoky Viktort élénken érdekelte Shakespeare kísértet-technikája, az a mód, ahogy a szellemeit láttatja. Öccse, Cholnoky László szerint „amint a nemes hidegség állandósult, erősödött, Cholnoky Viktor lelkében egyre nőtt a meleg szeretet, ami a tollához fűzte. És nőtt a Shakespeare iránt való szerelme is. Könyvtárában akkor már sorokat foglaltak el a Shakespeare-kötetek, az ódon fametszetekkel illusztrált kiadásokhoz pompás miniatűrök símultak. – A Nemzeti Színház akkoriban kezdte új rendezésben színrehozni a Shakespeare-darabokat és ő lázas izgalommal, féltő figyelemmel kísért minden mozzanatot. Egyik estén Machbet [sic!] előadását nézte végig és amikor hazajött, izgatottan mondta: Abszurdum!... A kísértet nem elül, hanem a kísértetlátó háta mögött bukkanik föl, úgy, hogy az kénytelen nyugtalanul vissza-visszanézni! – Kedves gondolata lett ez és ettől fogva terveket kovácsolt egy tanulmány megírására”.⁸ A Hét hasábjain 1904-ben megjelent cikkében Cholnoky Viktor

⁷ KRÚDY Gyula, *i. m.*

⁸ CHOLNOKY László, *Cholnoky Viktor*. Nyugat, 1917. ápr. 1. 667. Némi zavart okozhat, hogy Cholnoky László a *Machbeth* egy előadását említi, Cholnoky Viktor azonban a későbbiekben ugyanezt a *Hamlet* szellemére vonatkoztatja. Talán Cholnoky László szokásos pontatlanságáról van szó itt is?

tudományos aprólékossággal tekinti át a világirodalomban kísértő szellemkom-pániát, Szent Ferenc látomásaitól egészen Kipling „affektált hitetlenségéig”. A kísértet fogalmát Cholnoky a következőképpen definiálja: „kísértet minden olyan okozat, amelynek nincs világbeli oka”. A legrészletesebben Shakespeare szellem-idézését elemzi, melynek technikáját a legmodernebbnek tartja az összes között. „A Shakespeare kísértetei megjelennek. S a megjelenésükkel mégsem veszítik el az érdekességüket, hanem fokozzák, úgyhogy lélegzetfojtottan lessük a szavukat, minden mozdulatukat. Mert egészen tudományos kísértetek. Olyan okozatok, amelyeknek az oka nem a mennyországban vagy a pokolban van, hanem valami más világonkívüliségben. Hamlet apjának a lelkéről, akárhogy emlegeti is a poklot, tudjuk, hogy nem onnan jött, hanem a fia megbolygatott agyvelejéből. Banquo szelleme sem a géhínnomot hagyta oda: Macbeth büntudat zaklatta idegeinek a vibrációjából verődik össze a képe, éppúgy, mint a III. Richárd sátorában megjelenő szellemeké. S esküszöm, hogy Shakespeare annak idején a maga színházában H a m l e t-et úgy rendezte, hogy a lélek a Hamlet háta mögött bukkanjék fel, s ott szóaljjon meg először. Mert Shakespeare nem tudta, de a világfelforgató nagy intuíciójával kétségtelenül mégis megérezte azt az igazságot, hogy a hallucináló ember mindig a háta mögött hallja a hangokat. A kísértettől féltő ember mindig hátrafelé kapkodja a fejét. S ezekkel a tényekkel azután egészen ott vagyunk a tudományos kísértet fogalmánál. A tudományos kísértet az az okozat, amelynek az oka nem a mennyországban vagy a pokolban van, hanem magában az emberben, amely mint individuum kapcsolatos ugyan a világgal, de mégsem hozzá tartozó. Az az igazi, a meglevő, a reális kísértet, amelyet az agyvelőben támadó ok kivetít, bele a világba, hogy onnan látjuk magunk felé közeledni a magunkból valót, a látszólag ok nélkül való okozatot. Az agyrém, az érzékcsalódás, a hallucináció az, amely felkeltette, ápolja és örökkévalóvá teszi az emberekben a kísértet hívését.”⁹ Cholnoky szemléletes okfejtése Gyulai Páléhoz hasonló végeredményre jut. Gyulai 1864-ben éppen a *Hamlet* és a *Macbeth* kapcsán állapítja meg, hogy „Shakespeare tragédiáiban a csodás a szereplő egyének subjectiv körében marad s belküzdelmeket fejezi ki.”¹⁰

Cholnoky 1902-ben, a *Hamlet* születésének háromszázadik évfordulóján cikket ír a darabról a Magyar Génuszban.¹¹ Néhány mondat erejéig a kísértet is szóba kerül, de csak mint mellékalak és a rémdrámák szokványos kelléke. A kísértet felbukkanásáról Cholnoky említést sem tesz. A Hét kísértet-cikke másfél évvel később látott napvilágot. Így azt az előadást, amelyre az öccse – valószínűleg tévesen, mint *Macbeth*-előadásra – visszaemlékezett, minden bizonnyal a két írás megjelenése között látta Cholnoky Viktor. A Nemzeti Színház ez idő alatt kétszer mutatta be a *Hamlet*-t; 1902. december 22-én és 1903. november 2-án.¹²

Cholnoky a maga tragédiaelméletét is Shakespeare műveinek segítségével szemlélteti. 1909-ben a szerb trónviszályokról ír, melyek többnyire a királyi családon belüli ellentétek miatt robbantak ki. A cikket bevezető elmélet szerint valódi tragédia csakis valamilyen szomorú családi esemény lehet. Cholnoky szerint bármilyen színmű írható családi érzés nélkül, egyedül tragédia nem. Szophoklész, Euripidész, Shakespeare, Katona József művei éppen ezt bizonyítják. „Ezért nem tragédia, hanem éretlen emberek elszelenedett ostobasága a *Romeo és Júlia*, bár a lángelme itt is megérzi a tragédia családkenyszerét és a *Montaguek és*

⁹ CHOLNOKY Viktor, *A kísértet*. A Hét, 1904. ápr. 24. 270–271. „A tudomány jegyében” című rovatban.

¹⁰ GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok* II. Bp., 1908. 110.

¹¹ CHOLNOKY Viktor, *Háromszáz esztendő*. Magyar Génusz, 1902. okt. 5. 666–668.

¹² BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban* I. Bp., 1909. 231.

Capuletek viszálykodásával erölteti rá a megtetszett, de tragédiának nem való témára." Elméletét a királydrámákra is kiterjeszti. Ezekben a tragédia, állítja Cholnoky, egy egész nép tragédiája, mely nép, tágabb értelemben, összetartozó emberek nagy-családjának tekinthető: „A tragikum titka az, hogy Shakespeare a királydrámákban egyetlen családdá markolja össze egész Angliát s akiket készakarva kihágy, vagy kihullajt a kezéből, azokból csinálja meg a mulattató mellékalakjait”.¹³ 1911-ben ismét visszatér a témára, ezúttal a Habsburg-uralkodóház kapcsán. „Az Átreuszfiak családtörténetéből élt a három görög tragédiáiról, Shakespeare minden tragédiája családi eset a veronai kisvárosiasan böllenkedő perpatvartól kezdve fel egészen a vérfertőzést megtorolni nem tudó vagy nem merő Hamletig. Az együgyű Lear, a még ostobább Othello, a felesége hajszolta Macbeth a maguk házi életét fordítják kifelé, azért érdekesek és a királytragédiák is csak történetbúvár vagy filozófus előtt volnának fontosak, ha nagyszerűen rapszodikus összefüggésükben meg nem éreznék a legegyszerűbb elme is a dráma múlhatatlan alaperejét: a világ egyik legnagyobb házának, a Plantagenet-családnak az elbukását. [...] Csak az az igazi dráma, ami családok történetével foglalkozik. Még a tömegdrámák nagyszerűségéből sem hagyható ki Coriolanus anyja és Caesar felesége. [...] A családi élet tehát az, ami legelsőbben, leginkább érdekel bennünket a színpadon is, meg a színpadot jelentő sárgombócon is.”¹⁴

Cholnoky mindkét alkalommal hangsúlyozta, hogy nem tudja biztosan, a maga gondolatát írja-e le, vagy „nachempfindolta” valahonnan. Forrása, feltéve, hogy volt egyáltalán, nem jelölhető meg biztonsággal.

Az elmélet alapjául szolgáló tragédiakövetelmény voltaképpen már Arisztotelésznél megtalálható. *Poétikájában* a következőket írja a tragikus téma kiválasztásáról: „Ha azonban baráti vagy rokoni viszonyokon belül megy végbe a szenvedés – mint például ha testvér a testvért, fiú az atyját, anya a fiát vagy fiú az anyját megöli, vagy valami más ilyenféléit tesz –, ez szájalmat kelt; ilyen témákat kell keresni”.¹⁵ A kérdéssel egyetlen mondat erejéig Szigligeti Ede is foglalkozott a drámáról írt könyvében: „A rokonok, családi vagy baráti viszonyban lévők közt az összeütközés és küzdelem kétségkívül jobban érdekel, s a köztük lefolyt tragédia jobban hat; de nem áll, hogy két ellenség közt nem lehet tragédia: mert az egyik a tragikai hős minden kellékével fel lehet ruházva s érdekeltségünket és szájal munkát nagy mértékben felköltheti.”¹⁶ Látható, hogy Szigligeti nem foglal határozottan állást a tragédia kizárólagos „családkényszere” mellett. Így Cholnoky, ha ismerte is az elméletét, módosítva adta vissza az olvasottakat. Azonban Szigligetin kívül is még számosan foglalkoztak drámaelméleti problémákkal a századfordulón; a legnagyobb érdeklődést kiváltó polémiák egyike éppen a tragikum-vita volt. Cholnoky kölcsönözte-e valakitől az elméletét, vagy maga találta ki, így, ebben a formában ez a kérdés ma már megválaszolhatatlan.

II. A magyar Shakespeare-kérdés

Cholnoky Viktor Shakespeare-rel foglalkozó publicisztikai tevékenysége a Shakespeare-bizottság felállítását követően szembetűnően megélenkül.

¹³ PAGANEL [Cholnoky Viktor], *Warwics*. A Hét, 1909. okt. 3. 653–654.

¹⁴ PAGANEL, *Családtörténeti dolgok*. A Hét, 1911. nov. 26. 765–766.

¹⁵ ARISZTOTELÉS, *Poétika*. 53/b. XIV. Bp., 1992. 26. SARKADY János fordítása.

¹⁶ SZIGLIGETI Ede, *A dráma és válfajai*. Bp. 1874. 193.

A bizottság tervezete a fordítások kérdésére is kitért, amit a Shakespeare-rajongó Cholnoky régóta szívügyének tekintett. Hogy Cholnoky a Shakespeare-fordítások mennyire foglalkoztatták, azt Fenyő Miksa visszaemlékezése is szemlélteti: „Szívesen hallgattam akadozó beszédét a magyar Shakespeare-fordítások nyelvbottlásairól, [...] s ha valakinek megjegyzésében a jó magyarság szempontjából hibát fedezett föl, rászólt, akadozó nyelvvél: úgy látszik uram, ön nem eléggé nyeregbiztos a magyar nyelvben”.¹⁷ A Shakespeare-művek magyar fordításainak felülbírálatát Cholnoky már évekkorábban szorgalmazta.

A „Remekírók Képes Könyvtára” sorozatban Shakespeare tizenhárom műve jelent meg, összesen négy kötetben. 1902-ben a kiadó értesítője a sorozat új fordításaira is felhívta a figyelmet. Mikes Lajos, Radó Antal és Telekes Béla munkáját a Szeged és Vidéke publicistája, Szakács Andor egészében elutasította, mondván, hogy azok semmivel sem jobbak az előzőeknél, és ezért feleslegesek.¹⁸ A cikkíró a korábbi fordítások kanonizálása mellett érvel. Az új fordításokat látva, főleg Petőfi, Arany és Vörösmarty munkáit félti a kiadóktól. Közös fellépést sürget a kiadók kulturális merényletei ellen. Cholnoky a Magyar Géniusz hasábjain válaszolt a bírálatra. Első közleményében¹⁹ elutasítja a fordítások tekintélyelvű megközelítését. Petőfi stílusát korszerűtlennek, Arany prózáját akadémikusnak, Szász Károly fordításait pedig magyartalannak tartja. A második közleményben²⁰ hangsúlyozza, hogy „tíz év alatt a magyar stílus akkorát fejlődött, hogy ma már a magyar klasszikusok legnagyobb része elavult, jókora részük élvezhetetlen. S az avultság természetesen elsősorban a műfordításokon látszik meg”. Állítását Magyar János és Szász Károly *Hamlet- és II. Richárd*-fordításának néhány hibájával szemlélteti. Cholnoky cikkeivel szenvedélyes polémia robbantott ki. Támadói felháborítónak tartották a műfordítások tekintélyromboló bírálatát.

A fordítások ügyében Cholnoky Viktor sok tekintetben Salamon Ferencéhez hasonló álláspontra helyezkedett. Salamon a tökéletes magyar nyelvű Shakespeare-fordítások első sürgetői közé tartozott. Shakespeare műveinek első hazai összkiadása idején többször rámutatott az addigi fordítások gyengéire. Arra is figyelmeztetett, hogy „Shaksper fordítására nemcsak a kifejezések természetessége, hanem emellett a nyelvnek költői emelkedése is kívántatik. [...] Ha Shaksperet nyelvünkre híven, magyarán és költőien le fogják fordítani, csaknem éppúgy nevezhetjük őt kincsünknek, mintha magyar lett volna. [...] Shaksper összes műveinek nyelvünkre fordítása oly haszon irodalmunkra nézve, hogy köszönetre vagyunk kötelezve minden írónknak, ki abban közreműködik”. Szász Károly fordításának nyelvét nehézkesnek ítélte: „A fordító nyelve olvasva szebbnek és hathatósabbnak tetszik, mint színpadon előszóval előadva. A *Téli regge* elég jól olvastatja magát, mint mondani szokás; de míg az eredeti egy angolnak, olvasva nehezebb s előadás által kétségkívül könnyűvé lesz, a fordítás ellenkezőleg a szavalás által nemcsak vesztett erejéből, hanem bajosabban érthetővé lett.”²¹

A Kisfaludy Társaság tervei között egy új Shakespeare-sorozat elindítása is szerepelt. A második Shakespeare-bizottság még az alakulása évében megbízást

¹⁷ FENYŐ Miksa, *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. Bp., 1975. 225–226. S. a r. VEZÉR Erzsébet.

¹⁸ AKÁCS [Szakács Andor], *Az új magyar Shaksper*. Szeged és Vidéke, 1902. december 30. 11–12.

¹⁹ CHOLNOKY Viktor, *Új stílus*. Magyar Géniusz, 1903. jan. 3. 18–19.

²⁰ CHOLNOKY Viktor, *Új stílus (Második közlemény)*. Magyar Géniusz, 1903. jan. 11. 18–21.

²¹ SALAMON Ferenc, *Dramaturgiai dolgozatok I–II*. Bp., 1907.

kapott a kiadások előkészítésére. Az 1907. november 10-én tartott ülésen Alexander Bernát javasolta, hogy az addigi kiadások felülbírálatával szakembereket bízzanak meg, és csak a szükséges javítások, helyesbítések és pótlások után kerülhessen sor az új kiadásra.²² Nem tartotta helyesnek a korábbi fordítások kritika nélküli kiadását. Ezt két hónappal később, az első Shakespeare-matiné megnyitóján Berzeviczy Albert is hangsúlyozta elnöki beszédében.²³

Az ülésen elhangzottak alkalmat adtak arra, hogy Cholnoky ismét elmondhassa véleményét a hazai Shakespeare-fordításokról. A *magyar Shakespeare* című írása²⁴ a négy évvel korábbi polémia vitacikkeinek folytatása. Alapgondolata, hogy „a tökéletes magyar Shakespeare-nek azért kell meglenni, mert nincs nyelv, amely olyan tökéletesen, szinte megdöbbentő pontossággal és erővel tudná visszaadni az angol szöveget, mint a magyar”. Cholnoky szerint Shakespeare igazi hangjának megszólaltatására sem a német, sem a francia vagy az olasz, sem pedig a szláv nyelvek nem képesek. „Csak a két szomorú, kardnyelv való erre.” Az így bevezetett írás az addigi magyar Shakespeare-fordításokat tekinti át. Cholnoky a Kisfaludy Társaság korábbi Shakespeare-sorozatának fordítói közül csak Vörösmarty, Petőfi, Arany, Szigligeti és Szász Károly munkáit véli számontartandónak. Szász Károlyt ezúttal is keményen bírálja, sokkal kíméletlenebbül, mint Salamon Ferenc. Kijelenti, hogy Szász fordításai ellen csupán annyi kifogása lehet a kritikusnak, hogy az elkészítőjük sem angolul, sem pedig magyarul nem tudott, nem volt költő és egyébként ahová a lábát tette, ott többé nem nőtt fű. „Egyébként a Szász-féle fordítások egészen kifogástalanok.” Szigligeti Ede költői megérzéseit dicséri a magyar nyelvű III. Richárd néhány helyén, azonban mind a nyelvtudását, mind a tárgyismeretét fogyatékosnak tartja. Cholnoky szerint Petőfi beleköltött a *Coriolánusba*. Ráadásul nem volt eléggé idős és kellően higgadt a munkához, „azonkívül a fordításának a nyelve csaknem olyan rossz, mint az Arany János prózája”. Cholnoky a magyar Shakespeare-fordítások közül Vörösmartyét érzi a legelfogadhatóbbnak, sőt a *Lear király* tolmácsolását a világ legjobb Shakespeare-fordításának tartja. Arany János *Hamlet*-fordítását ismét aprólékosan elemzi. A fordítás legsúlyosabb tévedéseit és magyartalanságait angol, német és magyar nyelvű példákkal illusztrálja. Cholnoky e példákkal kívánja szemléltetni, hogy Arany a kelleténél jobban támaszkodott a helyenként hibás Schlegel–Tieck-féle német fordításra.²⁵

Cholnoky a német Shakespeare-kutatások eredményeinek kritika nélküli honi alkalmazását a későbbiekben még határozottabban utasította el. Véleménye e kérdésben is találkozik Salamon Ferencével, aki 1864-ben, vagyis még Arany János *Hamlet*-fordítása előtt figyelmeztetett arra, hogy „a művelt világ minden nemzete méltán ünnepli az európai új civilisatio tán legnagyobb költőjét, méltán igyekszik tanulni a nagy mestertől; de hiba volna azon túlságba nevezni, hogy őt oly mértékben akarjuk magunkévá tenni és magunkénak nevezni, mint a szomszéd németek egy része akarja. Ők szójátékot űzve a »german« elnevezéssel, félig magokénak tartják. Azt hisszük, nem inkább övék *Shakspere*, mint lesz a mienk, midőn oly kielégítő fordításban részesül, mint a *Schlegelé* (kinek fordítását

²² A Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottságából. In: *Magyar Shakespeare-Tár I. Bp.*, 1908. 150–159. A jegyzőkönyv 3. pontja.

²³ BERZEVICZY Albert, *A Shakespeare-cultus Magyarországon*, uo. 1–7.

²⁴ CHOLNOKY Viktor, *A magyar Shakespeare*. A Hét, 1907. nov. 17. 775–776.

²⁵ Kosztolányi, bár igazat adott Cholnokynak és egyetértett Radó Antal bírálatával is, ezeket a tévedéseket mégis elhanyagolhatónak tekintette a fordítás egészéhez képest. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hamlet (Arany-estély)*. Pesti Napló, 1917. márc. 18. In: *Uő., Színházi esték. I.* 1978. 53.

különben hiba közel egyenlő értékűnek tartani az eredetivel) és drámairodalmunkra nézve ezután is a legüdvösebb tanulmány *Shakspere* marad”.²⁶ Cholnoky Arany-bírálatai láthatóan ugyanarra a felismerésre épülnek, mint amit Salamon a zárójeles megjegyzésével megfogalmazott.

Cholnoky a fordítások kérdésére egy nagy visszhangot kiváltó felszólalás után tért vissza ismét.²⁷ Jakab Ödön a Kisfaludy Társaság 1910. február 2-án megtartott ülésén azzal vádolta a Shakespeare-bizottságot, hogy a testület által újból előtérbe helyezett kultusz háttérbe szorítja a magyar írókat. Cholnoky Viktor nyíltan tekintélyromboló cikke nemcsak Jakab Ödönnel bánik el, de ezúttal már a fordítókat sem kíméli: „az úgynevezett »klasszikus magyar Shakespeare-fordítások«, azok, amelyeket együttesen adott ki még jobb idejében a Kisfaludy Társaság, egytől egyig és kivétel nélkül rosszak”. Már Vörösmartyét sem tartja jónak, bár még így is „ez a legtökéletesebb magyarszavú Shakespeare”. Szász Károly műfordításait ismét epés bírálatban részesíti. A Shakespeare-bizottság kiadási terveiről az a véleménye, hogy „Shakespeare fordítása tulajdonképpen nem a fordító kérdése, hanem maga a Shakespeare-kérdés”. Vagyis Cholnoky Viktor a hazai Shakespeare-kutatás legfontosabb feladatáknak a fordítások kérdésének mielőbbi tisztázását jelöli meg. A probléma maradéktalan megoldása érdekében figyelemreméltó javaslattal áll elő: „Miután minden argumentálásnál gyorsabban sántít a hasonlat, hasonlattal élve: csak a tanárelmék hihetik azt, hogy az Avon partjáról egy tölgyfaóriást egyetlen ember is képes volna átültetni ide, a Duna folyása mellé. Sok, részben a fa természetét megértő, részben keménymarkú, részben két rengeteget is jární bíró embernek a munkája és a szeretete kell ehhez. Azért tehát talán az lesz majd csak a tökéletes magyar Shakespeare-fordítás, amelyiknek a címlapján nem lesz ott egyúttal a fordító neve is. Amit az együttes és civakodástól, pajtáskodástól, sógorságtól-komaságtól mentes magyar irodalmi munka ad oda a közönség kezébe. Nem az a fontos, hogy ki fordította Shakespearet, hanem az, hogy *S h a k e s p e a r e* legyen lefordítva”. Tehát a minden szempontból tökéletes magyar Shakespeare-fordítás Cholnoky szerint csakis csapatmunka lehet. Azt is hangsúlyozza, hogy Shakespeare megközelítéséhez nem elegendő a hasonló gondolkodásmód, a fordítóknak ugyanakkor tehetségeseeknek és kreatívoknak is kell lenniük az ügy érdekében. „Mert Shakespearehez nemcsak kongenialitás kell, hanem ingéniúmoktól felesleges aprólékosság is.”

A Hét „Toll és tör” című rovatában, ugyanezen a napon, név nélkül megjelent cikkek egyike mögött is Cholnoky Viktort sejtjük.²⁸ A gúnyos, személyeskedő glossza írója Jakab Ödönt veszi célba: „Jakab Ödön alaposan téved, ha azt hiszi, hogy ő csak azóta kis író, amióta a Shakespeare-bizottság azt hirdeti, hogy Shakespeare nagy író. Shakespeare nagysága nem ártott meg Jakab Ödönnek, s viszont Jakab Ödön törpesége nem használt Shakespearenek. Mert Shakespeare nagy író volt már akkor, amikor az irodalmi világnak még nem volt alkalma arra, hogy összehasonlításokat tegyen Jakab Ödön és Shakespeare között. Nem Jakab Ödön írói nagysága volt a mértékegység, melyet Shakespeare írói nagyságának megállapítására használtak. Nyugodjék meg ebben Jakab Ödön úr s ne féltékenykedjék Shakespeare-re”. A glossza szerint a Jakab Ödönök azért támadják Shakespeare-t, illetve a hazai kultuszát, mert vetélytársat látnak benne. „Egész leplezetlenül adták elő ebbeli aggodalmukat, nem félve attól, hogy a komikum

²⁶ SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok*. II. Bp., 1889. 24–25.

²⁷ CHOLNOKY Viktor, *A Shakspere-kérdés*. Pesti Napló, 1910. febr. 6. 7. In Uő., *Beszélgetések*. Bp., 1910. 34–37.

²⁸ *Shakespeare-bojkott*, A Hét, 1910. febr. 6. 86.

megöli őket. S hogy következetlenséggel ne vádoltassanak, szavazni kezdtek és kibuktatták Molnár Ferencet. Erről a következetességről mondotta Nietzsche, hogy a birkák erénye. A meghatározás kissé szelíd. De Nietzsche még nem ismerhette a Jakab Ödönöket.” Jakab Ödönt érzékenyen érinthették a felszólalása utáni támadások, mert Cholnoky Pesti Naplóban megjelent cikkével azonos napon egy nyilatkozatot tett közzé az Egyetértés hasábjain.²⁹ Eszerint csupán egyetlen problémája van a hazai Shakespeare-kultusszal, mégpedig az, hogy *időszerűtlen* akkor, amikor a magyar irodalom nagyjainak a fénye éppen halványulni látszik. A korábbi Shakespeare-fordítások revideálását hasonló okok miatt nem tartja helyesnek. Valószínűtlennek tűnik, hogy Jakab Ödön nyilatkozatát még a megjelenése előtt olvasta volna Cholnoky Viktor. Azonban érdekes módon éppen azon a napon intéz a már klasszikusnak számító fordítások ellen az előzőeknél is kíméletlenebb támadást, amikor a lenézett Jakab Ödön a védelmébe veszi azokat.

III. Egy Shakespeare-hívő feljegyzéseiből 1.

Cholnoky Viktor egyike volt a hazai Shakespeare-kultusz legtöbbet publikáló közíróinak. Különböző tárgyú írásaiban szívesen hozta fel példaként a bálványozott drámaírókat. Az alábbiakban ezekből válogatva villantjuk fel Cholnoky Shakespeare-élményét.

Még a kultusz újraélesztése előtt, 1902-ben írta: „Mert hajh, az öreg Lándsarázó, amennyire nem volt ember, hanem összekötő kapocs az Isten és az ember között, annyira öntudatos és lelkiismeretes művész is volt. Ami nálunk, külsőre hozzá hasonlóknál kizárja egymást: az ihlet és az öntudat, nála együtt járt, egy pillanatban dolgozott. Hatalmas agyvelejéből mérlegen keresztül pattant ki a szűz gondolat [...]”³⁰ Szembetűnő az a kultikus tisztelet, amellyel Cholnoky már ekkor Shakespeare-ről nyilatkozik. Cholnoky László írta róla: „Amikor egyedül volt, Shakespeare lelkével beszélt”.³¹

Mint A Hét belső munkatársának, illetve segédszerkesztőjének, hétről hétre lehetősége nyílt arra, hogy akárcsak bekezdések erejéig vagy egy-egy „stílusfordulat” kedvéért megemlítsé cikkeiben Shakespeare-t. Az életműről határozott véleménye alakult ki, ezt a kísértetekkel, a tragédiával és a fordításokkal kapcsolatos teoretikus fejtegetései bizonyítják. Shakespeare személyiségével azonban nem tudott mit kezdeni. A bizonytalanság már 1902-ben meglehetett, mert az idézett írásban, hol angyalhoz, illetve Krisztushoz, hol meg antik főistenhez hasonlítja Shakespeare-t. Úgy tűnik, a Shakespeare-rajongó Cholnoky számára használhatatlannak bizonyultak azok a paraméterek, amelyek más alkotók esetében beváltak. Shakespeare-élménye egyetlen szóval meghatározható: Shakespeare *megfoghatatlansága*. Ez lehetett az oka az újrafogalmazás állandó kényszerének.

Érdeemes nyomon követni, hogy a kultusz kibontakozásával párhuzamosan miként alakult Cholnoky Viktor Shakespeare-ről alkotott véleménye.

1904-ben, összhangban a századforduló betegségkultuszával, részletesen kifejti kedvenc teóriáját az egészség egészségtelenségéről.³² Cholnoky szerint az embe-

²⁹ JAKAB ÖDÖN, *A Kisfaludy Társaság és a Shakespeare-kultusz*. Egyetértés, 1910. febr. 6. 12–13.

³⁰ CHOLNOKY VIKTOR, *Háromszáz esztendő*. Magyar Génius, 1902. okt. 5. 666–668.

³¹ CHOLNOKY LÁSZLÓ, *i. m.* 664.

³² CHOLNOKY VIKTOR, *Egészség*. A Hét, 1904. márc. 27. „A tudomány jegyében” című rovatban.

riség eddigi története azt mutatja, hogy csupán a testben és/vagy lélekben beteg emberek alkottak igazán jelentőset. A cikk végén szinte vallásos áhítattal sorolja fel azokat, akik e tény ismeretében is megfejthetetlen csodának tűnnek: „*ahol a beteg lélek egészséges testbe tudott beleköltözni, ott mindig csoda történt. Ilyen csodát pedig én csak ötöt tudok: Mózes, Aiszkülosz, Michelangelo, Shakespeare és Goethe. Ezek a nagy betegek egészségesek voltak teljes életükben*”. Cholnoky iszonyodott a tömegtől, az egyéniséget mindenek fölé helyezte. Állításainak igazát gyakran bizonyította azzal, hogy a történelem és a művészetek bámulatraméltó személyiségeit sorolta fel érvként mellettük. Shakespeare neve ezekből a felsorolásokból sosem maradt ki.

Bár Cholnoky a század első évtizedében azt is megkísérelte, hogy Shakespeare-t emberi mércével mérje (1905-ben például a világirodalom nagy nyárspolgárai mellé sorakoztatta³³), de néhány kivételtől eltekintve, mindvégig a kultikus tisztelet hangján szólal meg, ha Shakespeare-ről beszél. Dávidházi Péter hívta fel a figyelmet arra, hogy a mindenkori Shakespeare-bizottság a laikus hívektől elkülönülő, kvázi papi rendként működött Magyarországon.³⁴ Cholnoky nem állt hivatalos kapcsolatban a Berzeviczy Albert vezette testülettel. Kívülről maradt, akinek állásfoglalásait intézményhez tartozás nem befolyásolta. A Shakespeare-hívő Cholnoky Viktor ezért inkább afféle magányos próféta volt a reneszánszát élő hazai Shakespeare-kultusz áhítatos légkörében.

1907 májusában így teszi fel az eleve megválaszolhatatlannak érzett költői kérdést: „*ki ez, aki emberformára született és így tud sakkozni az emberekkel?*”³⁵ Októberben Cholnoky tovább lépett, Dávidházi Péter meghatározásával élve, „*az impresszionista kritika kultikus igézete*” felé: „*az igazság igazi megérzékeltetéséhez kell annyi hazugság és annyi irrealitás, amennyi csak az öreg Lándsarázó tollában volt*”.³⁶ Shakespeare misztifikálása, mint később látni fogjuk, a következő esztendőben tovább erősödik.

1909-ben Shakespeare-t ismét a betegségkultusz ideológiájával próbálja magyarázni. A két „világ-józan”, Shakespeare és Goethe nagyságának titkát életrajzuk hasonló részleteiben sejtí. Más alkotókhoz hasonlóan kettőjük életműve mögött is valami ismeretlen degeneráltságot gyanít.³⁷

1910-ben visszatér a nyolc évvel korábban leírtakhoz, amikor Shakespeare-t *közvetítőnek* nevezte Isten és az emberek között. (E megfogalmazás szembeütően a hasonlít az »Isten másodszülöttje«³⁸, az »Egyedül a teremtés fele« és az »Isten után legtöbbet teremtett« közismert kijelentésekre.) Úgy tűnik, végleg az éteri magasságba emelt, Teremtő-Shakespeare mellett tette le voksát: „*igazabb komédiát, mint aminőket az élet produkál, csak Shakespeare tudott írni [...]*”³⁹ Végül: „*A bibliáról azt mondják, hogy az az a könyv, amelyben minden benne van, de én inkább hiszem, hogy Shakespeare az a könyv, akiben minden benne van*”.⁴⁰ A misztifikáció ezzel teljessé vált. Shakespeare, a „nyárspolgár”, „nagybeteg egészséges ember” immáron végleg a szférák magasságába emelkedett.

³³ PAGANEL, *A Nobel-díjról*. A Hét, 1905. dec. 17. 851–852.

³⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *i. m.* 198.

³⁵ CHOLNOKY Viktor, *A stílus*. A Hét, 1907. máj. 12. 309–310.

³⁶ CHOLNOKY Viktor, *Ezópús meséi*. A Hét, 1907. okt. 20. 697–698.

³⁷ CHOLNOKY Viktor, *A jövő emberei*. A Hét, 1909. jan. 3. 10–11.

³⁸ Vö. Dávidházi Péter idézett művének címével.

³⁹ CH. V. [Cholnoky Viktor], *A kifordított mirákulum*. A Hét, 1910. máj. 8. 301–302.

⁴⁰ PAGANEL, *Schönebeckné*. A Hét, 1910. jún. 12. 385–386.

IV. Egy kis közzjáték: a *Shakespeare Album*

A század első évtizedének fordulóján a Pesti Napló számos díszkötésű, gazdagon illusztrált kiadvánnyal lepte meg előfizetőit. A *Shakespeare Album* 1910-ben látott napvilágot.⁴¹ A kötet szerzői laikusok voltak, hírlapírók (a lap munkatársai) és színészek. Cholnoky Viktor neve nem szerepel benne. Miért?

Cholnoky ebben az időben a Pesti Napló belső munkatársai közé tartozott; publicisztikával és szépirodalommal jelentkezett hétről-hétre a napilapban. Az *Album* szerzői közül jónéhányan, főként a kiadvány szerkesztője, Londesz Elek közeli ismerőse, Szini Gyula pedig a legjobb barátainak egyike volt. Ők Cholnokyan ekkorra már a nagytudású Shakespeare-kutatót is becsülték. Egy díszkiadásban szerepelni számára is fontos lehetett, a Pesti Napló kiadványában minden bizonnyal szívesen látták a tanulmányát, míg egy irodalomtörténeti összeállításba (például a Magyar Shakespeare Tárba) jóval kisebb valószínűséggel kerülhettek volna a munkái. Cholnoky ennek ellenére mégis kimaradt a reprezentatív kiadványból.

A miértre, úgy gondoljuk, a *Shakespeare Album* bevezetője kielégítő magyarázatot ad. A *Prológus*ban ugyanis Gerő Ödön a bálványimádat ellen érvel. Bár elismeri, hogy Shakespeare életműve az irodalmi műveltség szerves része, ugyanakkor azt a kérdést is felteszi, „vajon minek kell megváltoznia, hogy a Shakespeare-kultusból Shakespeare-bírálat lehessen?” Az idők folyamán, panasolja, Shakespeare nagysága megkérdőjelezhetetlen axiómává vált, amely csak a vallásos rajongásnak kedvez, míg a tárgyilagos értékelést lehetetlenné teszi. „Shakespeare már túl van, vagy még nagyon is innen van a kritikai értékelésen.” Gerő határozottan elítéli a kultusz ájult Shakespeare imádatát, mert az térdre borulva az Alkotó előtt, a Mű befogadhatatlanságát idézi elő: „Mégis akárhányan úgy vágyakoznak Shakespeare egyéni megismerésére, mint valamely legnagyobb, legizgalmasabb szenzációra. Ez a vágy hiábavaló: Shakespeare közvetlen hatása a világ számára elveszett. Az axióma ezt a hatást lehetetlenné tette az egyén és a sokaság számára. Nincs senki, aki a nagy költő alkotását a maga egyéni gyönyörködésével élvezhetné. Azzal az elfogulatlansággal, amely mint felfedező járna a költemény szépségei közt. Az ő műveivel szemben olyanok vagyunk, mint a természettudós a szabad természetben, aki nem szépségformákat, hanem természeti formációkat lát benne. Minden növényről, minden virágról mindent tud, és minden hegynék-völgynek geológiai mivoltát ismeri. Az ő élvezése, hol pusztán konstatálás, hol merő kérdőzés. A Shakespeare-axióma nyomán támadt Shakespeare-kultusz ilyen természettudósokká emelt vagy degradált bennünket. A Shakespeare-művek hegyekben, völgyekben már csak konstatálva és kérdőzve csatangolunk. Országutakon és rendezett ösvényeken. A Shakespeare-kultusz kitudta Shakespeare-t az ő legnagyobb hatásából: közvetlen hatásából. Shakespeare bizonyára a legnagyobb kincsünk egyike, mégsem gazdagíthat nagy értékével. Az öröklött, a velünk született, a belénk nevelt Shakespeare-képre meredvén, nem formálhatunk magunknak is képet róla. A magunk eredeti, zavartalan, elfogulatlan Shakespeare-tapasztalataiból. Mert ezeket meg sem szereshetjük magunknak; vagy ha megszereztük őket, nem hisszük el, hogy a saját magunk sajátos tapasztalatait.”

⁴¹ *Shakespeare Album*. A Pesti Napló előfizetőinek készült kiadás. Bp., 1910.

Gerő Ödön, Ágai Adolf követőjeként, a főváros krónikása volt. Munkáit olvasva, úgy tűnik, sokkal inkább megérintette a naturalizmus szemléletmódja, mint a romantikáé. Bár kezdő íróként a lélektan iránt is érdeklődést mutatott (példa erre a kilencvenes évek néhány novellája), a miszticizmus idegen volt a számára. A látható és leírható tényeket szerette, amit Budapestről írt szociografikus tárcái is igazolnak. Távol állt tőle mindenféle kultusz, amely a valóság megragadható elemeiről elterelte a figyelmet. Az általános Shakespeare-büvöletől megpróbált távol maradni. A *Shakespeare Album* bevezetőjében ennek a kultusztól való idegenkedésnek adott hangot; az egekbe száműzött Shakespeare „rehabilitálását” szorgalmazta. Írása így mintha polémia is lenne. Válasz azokra a Cholnoky által korábban leírt és nyilván folyamatosan hangoztatott nézetekre, amelyek egyikét a későbbiekben még részletesen tárgyalni fogjuk. Gerő ezekkel – de másokéval sem, akik hasonlólt képviseltek –, nyilvánvalóan nem értett egyet. Az *Album* bevezetőjéből idézett részek megerősítik ezt az állítást.

E polémia *szándékosságát* természetesen nem állíthatjuk. Az viszont biztos, hogy a Gerő Ödön által leírtak, Cholnokyt minden bántó szándék nélkül is érzékenyen érinthették. Az egyéniséget mindenekelőle emelő „sekszpírieni vészes színezetű figura”, ahogyan Révész Béla Cholnokyt nevezte,⁴² semmiképpen sem érthetett egyet azzal az állítással, amely szerint „a nagy művészeknek valóságos tragikuma az, hogy nagyságuknak érvényesülése közvetlen hatásuknak csökkenésével jár. Amikor nagyságuk akár axiómává, akár dogmává válik: már csak olyan hívők vannak, akik a bennük való hitet nem maguk formálták meg, hanem úgy örökölték”. Az a Cholnoky, aki a fordítások bírálatakor nyíltan tekintélyrombolóként lépett fel, elvetve bármely fordítás tökéletességének szentenciaszerű elfogadását, Gerő Ödön szavait Shakespeare-rel kapcsolatban nem fogadhatta el. Egy olyan kiadványban, amelynek *Prológusa*, vagyis az az írás, amely az egész kötet szellemiségét meghatározza, vele ennyire ellentétes nézeteket hangoztat, Cholnoky szerzősége nehezen képzelhető el.

Azt gondoljuk tehát, hogy Cholnoky Viktor valószínűleg szándékosan maradt ki a *Shakespeare Album*ból. Bármennyire is kecségetető lehetett számára egy reprezentatív kiadványban szerepelni, ebben az esetben ez elfogadhatatlannak bizonyult. Ugyanis a bevezető írás, akarva-akaratlanul, Shakespeare hazai kultuszával kapcsolatban hangoztatott álláspontjának értelmét kérdőjelezte meg.

V. Egy Shakespeare-hívő feljegyzéseiből 2.

Cholnoky Viktor egy nagyobb igényű munkát tervezett írni Shakespeare-ről. „Ha idő, hely és mód adná, most, abból az alkalomból, hogy a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága megtartotta első ülését, amelyen elhatározta a revidált magyar Shakespeare kiadását, tulajdonképpen tanulmányt kellene írni erről a dolgról. Vagy, ha arra nem is telne erő, legalábbis illenék, hogy mindenki odahordja a maga összeszedett kis igazság-morzskáit a magyar Shakespeare színházának felépítéséhez”. – írja 1907 végén.⁴³ Cholnokynak azt a szándékát, hogy tanulmányt ír Shakespeare-ről, öccse visszaemlékezése is megerősíti.

⁴² RÉVÉSZ Béla, *A Három Holló*. In *Emlékezések Ady Endréről*. IV. Bp., 1990. 54–80.

⁴³ CHOLNOKY Viktor, *A magyar Shakespeare*. A Hét, 1907. nov. 17. 775–776.

A tanulmány megírása azonban, Cholnoky annyi elvetélt ígéretes elképzelésével ellentétben, nemcsak szándék maradt. Cholnoky Viktor hozzá is kezdett az elkészítéséhez. Néhány adat legalábbis erre mutat.

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található az alábbi Fenyő Miksához írt Cholnoky-levél:

– febr.25.

Kedves Fenyő úr,

itt küldöm az aggodalmas ciklus bevezetését, amihez még öt cikket szándékoznék írni. Arra kérem, hogy a honoráriumot küldje el, mert nekem most minden perc drága.

Üdvözli igaz híve
Cholnoky Viktor⁴⁴

A levél dátuma hiányos; évszám nem szerepel rajta. Melyik évben íródhatott? Mi lehetett az „aggodalmas ciklus” tárgya? Miről szólhatott? Fenyő Miksa neve a századforduló több irodalmi lapjával kapcsolatba hozható. Ezúttal melyikről lehet szó?

A lapok vizsgálatát kézenfekvőnek tűnik a Nyugattal kezdeni. Fenyő az induló folyóirat egyik alapító szerkesztője volt. A Nyugat első számai egymás után hozták Cholnoky munkáit. A második számtól a hatodikig mindegyikben megjelent egy-egy írása.

A Nyugat első évfolyamának ötödik száma Cholnoky Viktor *Shakspere* című írásával kezdődik.⁴⁵ Mivel a Fenyő Miksának elküldött levélhez mellékelte bevezető írást azonosnak gondoljuk a Nyugatnak ezzel a cikkével, Cholnokynak ezt a Shakespeare-rel foglalkozó munkáját részletesebben tárgyaljuk.

Az írás inkább esszé, mint tanulmány. Nem elemzéssel van dolgunk, hanem szubjektív élménybeszámolóval, amelyben a téma objektív megközelítése bevaltottan háttérbe szorul. „A vállalkozás: Shakspereről írni, ha becsületes, akkor beismerését jelenti annak a sokrateszi igazságnak, hogy: én már tudom, hogy még semmit sem tudok. A négy nagy lángelme közül, – mert Shakspere, Beethoven, Michelangelo és Bismarck mellett, »a többi néma csend«, – az utóbbi három megközelíthető az objektív megbecsülés fegyverével is, de Shakspere teljes súlyában csak szubjektíve mérhető. Ami róla, felfedezésének az elejétől kezdve a tárgyi igazság pretenziójával íródott, az vagy olyan iskolás szövegmagyarázás, amire szinte zúg bele az ember fülébe az Arany-Jánosi »Tudta ám a fene« széljegyzet, vagy életrajzi adatokba kapaszkodó aprólékos fontoskodás, vagy pedig – a legjobb esetben – a törekvésnek csak annyi törtje, mint az, ha vállalkozva a Mont Blanc megmászására, eljutunk a Grands Muletsig.” Vagyis Shakespeare-t képtelenség megközelíteni tárgyilagosan, elfogultság nélkül. Cholnoky, Dávidházi Péter találó megállapításával élve, „valamiféle ezoterikus miszticizmussal közeledik Shakespeare-hez”,⁴⁶ olyan transzcendens lénynek tekintve, akinek elérése lehetetlen, és ezért meg sem kísérelendő. (Ez az, amivel Gerő Ödön nem érthetett egyet.) Cholnoky elmélete a kultikus Shakespeare-tisztelet szemléletes példája. Az elgon-

⁴⁴ PIM, V. 3181/63/1.

⁴⁵ CHOLNOKY Viktor, *Shakspere*. Nyugat, 1908. márc. 1. 233–236.

⁴⁶ DÁVIDHÁZI Péter, i. m. 9.

dolás tetszetős, csak éppen olyan, mintha azt állítanánk, hogy Shakespeare a tűzhöz hasonlítható, mely értelmezhető, magyarázható, de mindezek ellenére mégis megérinthetetlen. (Elgondolkodtató, hogy a hazai Shakespeare-kultusz legkedveltebb szuperlatívusza a vallásos áhítattal használt, és idővel közhellyé koptatott *lángelme* szóösszetétel, amely sokkal inkább hangzatos, mintsem tartalmas kifejezés.) Cholnoky egyetlen használható módszernek a szubjektív megközelítési módot tartotta. Így, akarva-akaratlanul is azt állítja, hogy ahány vizsgálódó, annyi Shakespeare-kép mutatkozik meg. Tehát az irodalomtörténet lexikon-Shakespeare-je helyett, megannyi magán-Shakespeare létezik.

Módszeréből következik, hogy Cholnoky a Nyugat-cikk meghatározó részében az első Shakespeare-élményeiről ír. Egyetlen munkájában sem emlékezik vissza ennyire részletesen ifjúsága valamely meghatározó időszakára. Shakespeare-értelmezése nemcsak lehetővé teszi mindezt, hanem szinte rá is kényszeríti az emlékezésre. Szívesen gondol vissza arra, miként játszotta el testvéreivel Shakespeare műveinek kedvenc jeleneteit, és hogy a legjobban Shylock és Jágó figuráját szerette. *„Itt azután jött a lavina és eltemette gondolkodásom elől Shaksperet: Jókai. Csak mikor torkig laktam vele, csak amikor megtanultam vele együtt sírni és együtt nevetni, amikor tehát olyan ismerőssé vált, mint aminő az embernek a felesége, akit kétségtelenül szeretiünk, de múlhatatlanul meg is ununk egy kicsit, mondom, csak akkor, de akkor már a huszas esztendőik egészen lírikus korában jutottam vissza megint Avonba. Akkor következett el az a korszak, amikor Shakspere embereinek a beszéde kezdett érdekelni. Hogyan hódítja meg Rikárd az özvegy királyasszonyt, hogyan hazudik Falstaff, milyen elmésen vitatkoznak a szerelmes párok a vigjátékokban és milyen érthetetlen, de már sejtésen mégis áttörő a Hamlet minden szava, azok a csodálatos értelmek, amelyeket többé soha semmiféle okos ember bolond szóval el nem tud mondani. Az értelem, az igazi megértés még akkor is távol volt. De már jött a ködön át.”* Cholnokyt, állítja, Shakespeare figuráinak a beszéde különösen érdekelte. Ez azért figyelemre méltó, mert Cholnoky Viktor elbeszéléseinek meghatározó eleme éppen a párbeszéd, valamint a mesélni tudás.

Cholnoky először akkor döbbsen rá a Shakespeare-rel szembeni tehetetlenségére, amikor Shakespeare figuráin keresztül magát Shakespeare-t kezdte keresni. Hamar arra a megállapításra jutott, hogy ez reménytelen vállalkozás, mert élettrajzi tények alig segítik az életmű megértését, ugyanakkor a művek sem rajzolják elő az alkotó igazi személyiségét. Shakespeare keresése: szobrászkeresés a panoptikumban. Egyetlen emberével sem azonosult teljesen, ám személyiségének egy-egy szelete mégis minden valamirevaló figurájában benne van. *„De kibem? Hamletben? Akkor nem bírt volna semmit sem végezni. Vagy Prosperóban? Nem lehet, hogy csak örege beszélt volna saját magáról. Az igazi beszéde neki a maga keservéről a kétségbeesés napjaiban az, amit Timon mond, a kétségtelen, letagadhatatlan énje pedig – az ő próféta lelke tudta már akkor a boldog, erős aggkorát – Henrik király. A Falstaff és Bardolph Rikije, a haszontalankodó, de mindenből hasznot leszáró királyfi, aki néha úton is áll, néha adós is marad a csapszékben, de amikor reá szakad a korona, mint a história egyik legnagyobb királya egyesíti Britanniát. E z maga Shakspere, itt nem tagadhatja le magát azzal az óvatos álarccal, amit őlt a Lear bolondjában, vagy amit számárfejnnek tesz fel a Zuboly bölcsességében.”* Ismét visszatér az alaptételéhez: Shakespeare személyisége nem keríthető be életműve vélt élettrajzi vonatkozásaival. *„Kétségtelen, – állapítja meg Cholnoky Viktor – hogy az élete történetét, az individuális kivoltát alig lehet megállapítani abból a harminchétf oszlopból, amit maga köré emelt.”* Véleménye ezúttal is találkozik Salamon Ferencével, aki Shakespeare születésének háromszázadik évfordulóján arról ír, „nem lenne sikeres vállalat” emlékbeszédet tartani

egy olyan szerző felett, akinek az életéről nagyon keveset tudunk.⁴⁷ Ezt, a századfordulóra már közhellyé koptatott megállapítást Cholnoky a saját véleményével egészíti ki. Szerinte ugyanis Byron, Schiller vagy Goethe egyénisége megismerhető jelentősebb műveikből, „de Shakspere Hamletben csak az álmaikat, vagyis inkább az álmatlan éjszakáikat adja, magamagáról, az életéről a legleplezetlenebbül V. Henrikkel beszélget. Ennek a megismerésnek el kell következni, át kell járni a biztosság tudatával a lelket, akkor, akkor értjük meg csak igazán, hogy amiképpen az útonállóból Nagybritánia megalkotója vált, úgy lett a nyúltovaj, a histrió, boldog vénségére apja birtokának a visszavásárlója, szedátus falusi földesúr”.⁴⁸

A Nyugat Shakespeare-cikke a következőkkel zárul: „És itt szerte foszlanak a bevezető szálak, a gondolat Shakspere vizén úgy nyílik szét, mint a titokzatos jerikói rózsa, ágakat eresztenek és ez ágaknak, ha nem is lesz virága, meg kell lenni a különállóságának, a tagoltságának. A következőkben beszélni szeretnék majd ötkíválogatottról: János királyról, Rikárdról, Learról, Macbethről és Hamletről. De mindegyikben ott lesz, – mert ne felejtsetek el, ott van, – Henrik király”.⁴⁹ Vagyis, Cholnoky logikáját követve, amit nem lehet elemezni, arról beszélni érdemes. Ha már a misztikáról van szó: a virágtalan ágak ezáltal mégis gyümölcsöt teremhetnek.

A Fenyő Miksának írt levélből világosan kitűnik, hogy Cholnoky Viktor egy leendő ciklus bevezető darabját mellékelte a leveléhez, és hogy ehhez még öt cikket szándékozott írni. A *Shakspere* általunk kiemelt részei szintén „bevezető szál”-ról és „öt kiválogatott”-ról tesznek említést. Ráadásul maga az írás sorszámmal (I.) kezdődik,⁵⁰ amely ugyancsak egy cikksorozat vagy többrészes tanulmány nyitódarabjára utal.

Fenyő Miksa szerkesztőségi teendői közé tartozott a Nyugat gazdasági ügyeinek intézése. Az öt megszólító Cholnoky-levél február 25-én kelt, a Shakespeare-cikk a folyóirat 1908. március 1-jei számában látott napvilágot. A két dátum között eltelt néhány nap elegendő lehetett ahhoz, hogy a cikluskezdőnek szánt írás nyomdába kerülhessen. A hazai Shakespeare-kultusz virágzásának köszönhetően a legszembetűnőbb helyre: számkezdőnek.

Tehát megállapítható: az a Petőfi Irodalmi Múzeum által őrzött levél, amelyet Cholnoky Viktor évszámánál küldött Fenyő Miksának, 1908. február 25-én

⁴⁷ SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok*. II. Bp., 1889. 3.

⁴⁸ Abban a dialógusban, amely néhány nappal Cholnoky halála után jelent meg (*Hajnali beszélgetés*. A Hét, 1912. jún. 16. 378–380.), mindez hitvallásként fogalmazódik újra. A dialógusban Szőke Oktáv (Szini Gyula), Vessző József (Molnár Ferenc) és Valkay segédszerkesztő (Cholnoky Viktor is az volt) beszélget. Valkay azt állítja, hogy az igazi művésznak lennie kell annyira bátornak, hogy ki merje mondani, amit tud, vagy amit akar. Szőke Oktáv szerint „akkor tiszta líra, csupa szubjektivitás lenne az egész irodalom”. Mire Valkay: „Hát nem az? Édes barátom, minden elmondás, akár betűből van, akár Kremzerveiszből, akár kőből, csak akkor értékes, ha ott van benne az én. De igaznál annál igazabb lesz, mentül jobban elbújik mögéje ez az én. Álorcáskodás a mi mesterségünk, édes barátom, és az a nagyobb mester, aki jobban el tud bújni a lárvá mögé és nagyobb tud onnan ránevetni a világra”. Akár Cholnoky Viktor írói testamentumának is tekinthető az, amit Valkayval a jóbarát Szini Gyula alteregójának mondott: „Ha egy kicsit szeretsz, ha egy hajlandóság van benned hozzám, akkor írd meg mindig azt, ami te vagy. De búj el jól. Jól elbúj! Úgy, ahogy Jókai tudott elbújni Zárkány Napoleon mögé, ahogyan csak a revers-t is kényszerűen meglátó ember tudja, hogy Hamlet töprengése, Kent keserve és Prospero megnyugvása csupán csak egy élet. Igaz, hogy a Shakespeareé”. Vagyis négy év alatt Cholnokyban a sejtés határozott állítássá érlelődött.

⁴⁹ A kiemelés tőlem. S. G.

⁵⁰ Az írás megtalálható a *Magyar Shakespeare-tükör* című kötetben is. (Bp., 1984. 261–265. Válogatta, szerkesztette: MALLER Sándor és RUTTKAY Kálmán) Az újraközlésnél elmaradt a I-es. Ez magát a válogatást nem zavarja, számunkra azonban annál lényegesebb.

íródott. A levéllel együtt elküldött, ciklusbevezetőnek szánt írás a Nyugat 1908. március 1-jei számában látott napvilágot, *Shakspere* címmel.

A ciklus következő részei azonban sohasem kerültek nyomdába.

A betegeskedő Cholnoky Viktort valószínűleg rosszabbodó egészségi állapota akadályozta meg váratlanul a munka befejezésében. Talán ez bújik meg a Fenyő Miksának írt levél azon megjegyzése mögött is, amely szerint „minden perc drága”. A Petőfi Irodalmi Múzeum őriz egy olyan Cholnoky-levelet, amelynek Molnár Ferenc a címzettje. Ez a kétségbeesett hangú üzenet már félreérthetetlenül olyan betegségre utal, amely Cholnokyt majdnem teljesen munkaképtelenné tette:

908. ápr. 3.

Kedves Barátom,

talán tudod, hogy beteg vagyok, azért felesleges a hosszú bevezetés. Egy szívességre akarlak kérni. Eredeti munkát mostanában nem bírok végezni, de fordítani tudnék. Ha te, a te kétségtelenül döntő befolyással szólnál a Vígszínháznál, hogy adjanak nekem valami angol vagy német darabot fordítani: ennek kétségtelenül lenne eredménye.

Szépen kérlek, segíts rajtam ha a magad kára nélkül teheted, mert május elseje elé, a házbérnegyed elé ez idő szerint egy krajcár reménység nélkül nézek. Egyáltalán, reménységem már nagyon kevés van a világon.

Sokszor üdvözlő és kérését megújítja igaz barátod

Cholnoky Viktor
IX. Ferenc körút 44.⁵¹

Szintén a Petőfi Irodalmi Múzeumban található egy másik, Fenyő Miksának írt Cholnoky-levél is. Ebben a levélben fordítói munkáról van szó. A ciklus folytatását Cholnoky meg sem említi:

—ápr. 29.

Igen tisztelt Uram,

tüstént belekapok a fordításba, de nagy kérdés, hogy holnap r e g g e l r e készen lehet-e. Délre talán, mert a dolog nagyon hosszú.

Sokszor üdvözlő

igaz tisztelője
Cholnoky Viktor⁵²

⁵¹ PIM, V. 4782/1–6. Minden bizonnyal Molnár Ferenc révén bízták meg Cholnokyt Henry BERNSTEIN Izrael című darabjának fordításával, amelyet 1909. január 15-én mutattak be a Vígszínházban. Kosztolányi a kritikájában, néhány színészi teljesítmény mellett, a fordítást méltatta, amely „Cholnoky Viktor bátor, nemes és művészi erővel zengő munkája.” (A Hét, 1909. jan. 17.)

⁵² PIM, V. 3181/63/2. Az a fordítás, amelyet Cholnoky emleget, talán HATVANY Lajos *Szimat és ízlés* című írása (Nyugat, 1908. május 16. 568–570.); erről BELIA György azt állítja, hogy „Hatvany németül írta, s Cholnoky Viktor fordította magyarra”. (*Ády Endre levelei*. Első kötet. Bp., 1983. 447.) Mivel azonban a szóbanforgó írás nem igazán hosszú, elképzelhető az is, hogy a fordítandó cikk LÉON BLUM: *A romanticizmus körül* című tanulmánya volt. A terjedelmes írás szintén a fordító nevének feltüntetése nélkül jelent meg a Nyugatban. (1908. aug. 1. 795–806.) Az előrejelzett, Blumról szóló tanulmánynak nem bukkantunk a nyomára. Valószínűleg ez is csak ígéret maradt.

Ez a pár soros levél is évszám nélkül jelent meg. Összehasonlítva a másik Fenyő Miksának írt levéllel, a papír, az íróeszköz és az írásképek hasonlósága, valamint a lelőhely azonossága alapján megállapítható, hogy a levelek egy bizonyos évben, (1908-ban), egyazon szituációhoz köthetően (Cholnoky Shakespeare-tanulmánya) íródtak.

Cholnoky A Hét belső munkatársa, illetve segédszerkesztője volt. Az évtized második felétől, kevés kivételtől eltekintve, a lap minden számában jelent meg írása, nemritkán kettő-három is. Fő kereseti forrása ebben az időben Kiss József lapja, ezért A Hét-beli publikálás létkérdés volt számára. Ennek szüneteltetése tehát csakis betegség esetén képzelhető el. Márpedig a lapban 1908. március 8-a és május 10-e között csupán egyetlen elbeszélése jelent meg; az is utánközlés volt.⁵³

Ennek csak látszólag mond ellent az, hogy ebben az időben egy új elbeszélése (*A farkas* 1908. márc. 16. 334–341.) és néhány aforizmája (*Aforizmak*. 1908. máj. 1. 519–520.) is megjelent a Nyugatban. Az elbeszélés terjedelme ugyanis azt sejteti, hogy a mű a kérdéses időszak előtt íródhatott, míg az aforizmak megjelentetése mögött a sürgős pénzszerzés szándékát gyanítjuk. Ugyanis azonkívül, hogy A Hétben néhány alkalommal egyet-egyet megjelentetett, találó megjegyzéseiből soha nem tett közzé semmit. Ezeket a publicisztikái számára tartogatta, illetve a szépprózáját színesítette velük. A Nyugat aforizmacsokra tehát egyszeri kivételnek számít. Írásai május végétől jöttek ismét rendszeresen A Hét hasábjain.

Mi baja lehetett Cholnokynak? Dokumentumok híján csak találgatásaink lehetnek.

Ugyanazon a napon, amikor a Nyugatban megjelent a Shakespeare-rel foglalkozó ciklus bevezetője, február 28-i dátummal, napvilágot látott egy cikk A Hétben.⁵⁴ Ebben az írásban a köztudottan nehéz anyagi körülmények között élő Cholnoky a kiütéses tífuszról ír, erről a „par excellence szegény-betegségről”, amelynek a járványa akkor dúlt Budapesten. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a cikkben saját tapasztalatait írta meg, a betegséggel együttjáró munkaképtelenség egyben a publikálás időleges szüneteltetését is magyarázná.⁵⁵

A Fenyő Miksának ígért „aggodalmas ciklus” befejezetlen maradt. Éppen úgy, ahogyan *Cholnoky Vikto* (sic!) neve a *Shakspere* című írása végén. Bár folytatás nem következett, Shakespeare-ről vallott nézetei mégis ciklussá rendeződnek, elénkrajzolva azt az *aggodalmas gondot*, amellyel Cholnoky Shakespeare életművéhez közelített.

Epilógus

Cholnokynak a Nyugatban ezek után már csak egyetlen Shakespeare-rel foglalkozó cikke jelent meg.⁵⁶ A nem egészen két hasábjnyi írásnak az adott

⁵³ CHOLNOKY VIKTOR, *A senki szigete*. A Hét, 1908. ápr. 26. 266–268. A novella először a Szerdában jelent meg. (1906. nov. 7. 269–275.) A kérdéses időszakban a Tolnai Világlapjában, ahová egyébként rendszeresen dolgozott, csupán egyetlen elbeszélése látott napvilágot (*A kutyák*. 1908. ápr. 5. 573–576.), amely többszöri utánközlés. Úgy tűnik tehát, hogy Cholnoky 1908 tavaszán új írást nem adott nyomdába.

⁵⁴ PAGANEL, *Morbus hungaricus*. A Hét, 1908. márc. 1. 134–135.

⁵⁵ Fel kell hívnunk azonban a figyelmet egy elképzelésünket gyengítő egybeesésre: a századforduló vélekedések egyike szerint Shakespeare éppen tífuszban halt meg.

aktualitást, hogy a Kisfaludy Társaság kiadta a Magyar Shakespeare-Tár első füzetét. Cholnoky ismét keményen bírál: „Nem a magyar sovinizmus beszél belőlem most – ámbár a lelkem szerint az is beszélhetne, – hanem az a megdöbbenés, amely elfog, látva a kitűzött cél és a feléje tett első lépésnél már jelentkező nagy iránytévesztést. A Kisfaludy Társaság új, m a g y a r Shakespeare-kultuszt vett a szeme elé, a Tár pedig, amelyet élénk tár, egészen német és egyáltalán nem ad semmi újat sem”. Cholnoky keserűen állapítja meg, hogy mindabból, amit az új kezdeményezés ígért, és ami mellett ő maga is állást foglalt, semmi sem lett. „Nincs tehát a könyvben semmi új és semmi magyar eredeti, ami valóban új magyar Shakespeare-kultuszt jelentene. Az után a nagy öröm után, amit a Kisfaludy Társaság nemes vállalkozásán éreztünk: ez a könyv furcsa, szinte tragikomikus csalódás.” A betegségéből felépülő Cholnokyt minden bizonnyal ez a csalódás sem ösztönözte a megkezdett tanulmány befejezésére. A cikk kiábrándult hangja ugyanakkor magyarázza a Kisfaludy Társaságra tett későbbi csípős megjegyzéseit.

A cikk megjelenését követő napon A Hétben is napvilágot látott egy hasonló című, terjedelmű és tartalmú glossza.⁵⁷ Úgy gondoljuk, hogy a névtelenül megjelent írásnak szintén Cholnoky Viktor a szerzője. A szerző szerint kiábrándulást okoznak a füzetek: „Régen ismert dolgokat tartalmaz a kiadvány, a várva-várt új munkák helyett. [...] Tartalmában igazi értéket csak Alexander Bernátnak és Hevesi Sándornak a felolvasásai képviselnek. A többi – néma csend”.

Sánta Gábor

⁵⁶ CHOLNOKY Viktor, *Magyar Shakespeare-Tár*. Nyugat, 1908. máj. 16. 572.

⁵⁷ *Magyar Shakespeare-Tár*, A Hét, 1908. máj. 17. 326–327.

Konkordanciák József Attila és Déry Tibor munkásságában

Déry Tibor egyike volt azon keveseknek, akik még József Attila életében felismerték költészetének korszakos jelentőségét. A húszas és harmincas évek fordulóján közeli, baráti kapcsolat alakult ki közöttük, amely végigkísérte életüket.

E kapcsolat tartalmáról meglehetősen keveset tudunk, s azt is Déry jóvoltából. Például, hogy 1927-beli első találkozásuk eléggé sután sikerült; hogy barátságuk csak lassan alakult ki; hogy e közeledést alapvetően József Attila látványosan beérő költészete váltotta ki, amelyre az új barát egyre „fokozódó érdeklődéssel” figyelt; bár sűrű külföldi tartózkodásai nem tették lehetővé a folyamatos kapcsolattartást. E meglehetősen szakaszossá „sikerült” folyamatról Déry meghatottan vall az *Ítélet nincs* című életrajzi regényében. „...ha Németországból, Olaszországból, Norvégiából, Jugoszláviából, Bécsből, Mallorcáról, Erdélyből stb. hazatértem megpihenni, hozzá való szeretetem, mely távollétem alatt is tovább növekedett, mindig felkereste s meg is találta.” Majd együttléteik külső körülményeit is felidézi: „ilyenkor fél éjszakákon át jártuk vitatkozva az utcákat, befejezésül nálam is aludt.”¹

E viták, eszmecserék emlékei között talán nem érdektelen megemlíteni, hogy József Attila a nála tizenegy évvel idősebb baráttól tanulta annak az ősi pásztor-táncnak a szövegét, amely rögtön megragadta, s amelyet utóbb a *Medvetánc* című kötete mottójául választott:

Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni.
Ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fujni.²

S Déry emlékezései között hangsúlyosan kell szólnunk arról a nekrológ gyanánt közölt írásról, amelyben a kortársak közül a legszenvedélyesebben vetette fel a kommunista mozgalom felelősségét József Attila elmagányosodásában, egyénisége felbomlásában: „ismét összeütkezésbe került a valósággal: ezúttal a nyomorult politikával. Úgy látta egy időben, hogy saját osztálya cserbenhagyta. Nyilvánvalóan tévedett, amikor egy párt vezetőségét azonosította egy osztállyal, türelmetlenségében gyenge volt s érzékeny a megpróbáltatásoktól, melyek már felmárták bőrét; de megrendítő, hogy mindig a legjobbak esnek áldozatul a politikának, s ha már a költő sorsa, hogy félreértsék, vagy legjobb esetben kihasználják, még annyi megbecsülést sem kap, amennyi Minos áldozatainak kijár.”³

Mit tud a tárgyi filológia – Déry e két megnyilatkozásán kívül – e kapcsolat részleteiről? Egy nemrég közzétett levelén kívül – amelyre dolgozatunk végén még visszatérünk – meglehetősen keveset. Levelezésük – ha egyáltalán volt

¹ DÉRY Tibor, *Ítélet nincs*. Bp., 1969. 469–470.

² Uo. 466.

³ DÉRY Tibor, *Emlékiül.* Szép Szó, 1938. jan./febr. 21. sz., 43., és Uő., *Botladozás*. 1. köt. Bp., 1978. 585–592.

ilyen – lappang. Viszont Déry hagyatékában ránk maradtak a költő neki dedikált kötetei: valamennyi, amely megismerkedésük után megjelent.⁴ Kapcsolatukat nemcsak e dedikációk „barátsággal” és „szeretettel” kifejezései jellemzik, hanem például az is, hogy a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötethez József Attila az abban megjelent *Dörmögő* kéziratát is ajándékba adja.⁵ S talán annak is jelzés-értéke van, hogy a *Külvárosi éj* megjelenése után a költő nem várja be a barát hazatérését. Megtalálja a módját, hogy kötetét még 1932 októberében eljuttassa Berlinbe.⁶

Míndez azonban együttvéve is meglehetősen sovány „bizonyító anyag”. S az sem dúsítja fel, ha megjegyezzük, hogy találkozásaik egyfajta rendszerességét Déry noteszeinek feljegyzései is alátámasztják; amelyek – az ismerősök sűrű címjegyzékei közt – megőrizték József Attila Margit körüti (1931) és Korong utcai (1935) lakásainak adatait.⁷ (Az 1928-as feljegyzések közül viszont még hiányzik a költő neve, ezzel is igazolva Déry későbbi állítását barátságuk fokozatos felmelegedését illetően.)

Míndez azonban csak a kapcsolattartás pusztá tényét támasztja alá. Együttléteik tartalmát és művészi hozadékát csak közvetve tudjuk kikövetkeztetni, méghozzá Dérynek azokból a műveiből, amelyek közvetlenül is megjelenítik egybecsengő gondolkodásuk és ízlésük közös „konkordanciáit”.

A művekben megjelenített alakok „érzéki ereje”

Bár nekrológiában Déry József Attila költészetének méltatását a „tudósabb kezekre” bízta, egy bekezdésében mégis szót ejt a költő írásművészetének arról a vonatkozásáról, amely – a jelek szerint – a legerőteljesebben érintette: „Valahány versét megmutatta, bebizonyosodott, hogy költészete épp [...] az esendő testtől, a tapintatos, ismeretlen s nagy háttértől kapta reliefjét. Versbeli alakjainak *érzéki erejük van*. [Kiemelés – B. F.] A térben mozognak, kicsattanón töltik ki három kiterjedésüket, tapinthatók, ragyognak.”⁸

E szövegkörnyezetből az „érzéki” jelzőt szeretnénk kiemelni, amely arról tanúskodik, hogy Déry a költő írásművészetéhez filozófiai aspektusból közelít, s bár csupán megjelenített „alakokról” szól, megállapítása a versekben megidézett *teljes* tárgyi valóságra vonatkozik. Ilyen értelemben József Attila érett költészetének valamennyi emberi és természeti „alakja” a konkrétságnak, az egyediségnek oly magas fokán áll, amely korábban nem volt jellemző elődjeinek költészetére. Amelynek természeti leírásai például alapvetően a versíró lelkiállapotának a tükrévé vagy valamely jelképrendszer alárendelt részévé váltak; de, ha tárgyszerű

⁴ Valamennyi a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárának állományában: Nincsen apám, se anyám (B 26.799 – P), *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* (B 26.800 – P), *Külvárosi éj* (B 26.801 –), *Medvetánc* (C 8673 – P), *Nagyon fáj* (B 26.802 – P).

⁵ *József Attila kéziratai és levelezése*. (Katalógus) Összeáll. M. RÓNA Judit. Bp., 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum. 63. (Klasszikus magyar írók kéziratainak és levelezésének katalógusai I.)

⁶ A kötetet minden valószínűség szerint az író öccse, Georgi vitte Berlinbe, akit Déry 1932 áprilisától pedagógiai céllal kihozatott maga mellé a német fővárosba, s aki azonban októberben rövid időre visszautazott Budapestre. A hazautazás tényéhez l. az írónak a mamához írt, 1932. okt. 23-i keltezésű levelét. (PIM Kézirattár)

⁷ Margit krt. 46., és Korong u. 6. – az 1931–1937. évek feljegyzéseit tartalmazó noteszben. (PIM Kézirattár, Déry-hagyaték 64. egység.)

⁸ L. 3. jegyz.

megjelenítésre törekedtek is, mérsékelt módon jutott kifejezésre egyszerűségük, megismételhetetlenségük.⁹ József Attila tájverseiben – 1929-ben és azt követően – egyre erőteljesebben jut szóhoz a részleteknek a szemléltől független és önálló léte, egyedisége; amelyek az érzéki teljességnek ebben a ragyogásában ugyan kapcsolatba kerülhetnek, sőt kell is, hogy kerüljenek a létezés társadalmi vonatkozásaival vagy akár a versíró lelkiállapotával, s ebben a minőségben akár hasonlatok, allegóriák, vagy jelképek részeivé válhatnak. Ám ebben a minőségükben is változatlanul megőrzi embertől független, ha úgy tetszik „dehumanizált” létezésük visszfényét.

Ez az „érzéki erő” még az olyan egyszerű jelképnek szánt tájversben is jelen van, mint például az *Akácokhoz* (1929), de a bonyolultabb, az ösztönös természeti burjánzást és az emberi gyilkos célszerűséget szembeállító *Fák* (1932) címűben is; vagy a társadalmi és természeti létezés ellentmondásait és párhuzamait megjelenítő *Esik* (1929) képsoraiban; nem szólva a jóval későbbi *A Dunánál* (1936) bevezető szakaszairól, amelyek csupán egy szélesebb távlatú gondolatsor „felvezetéséül” szolgálnak.

Természetesen a költő nem a tudós szenvtelenségével írja le a külvilág jelenségeit: azok – egyéni látomásmódjának és vonzalmainak „torzításában” jelennek meg verseiben; amelyekben bizonyos ismétlődő motívumok teszik érzékelhetővé alkotójuk sajátos világvélelétét. József Attila tájverseiben részletező statisztika nélkül is megnevezhetők azok a leggyakrabban előforduló motívumok, amelyek költészetének e korszakát meghatározták. Ilyenek például a napszakok és az azokhoz kapcsolódó természeti folyamatok: a nappal, a napsütés, az éjszaka, a holdvilág, a hőség és annak hangsúlyozott ellentéte a fagy; az úgynevezett elemek és azok különféle megjelenési formái: a víz, az eső, a köd, a füst. Legyen szabad eltekintenuünk a terjedelmes elemzéstől, s csupán néhány verscímben utalni a felsorolt motívumkörök előfordulására – az *Esik* (1929), a *Füst* (1930), a *Nyár* (1930), a *Fagy* (1932), a *Külvárosi éj* (1932), a *Holt vidék* (1932), a *Téli éjszaka* (1932), *A város peremén* (1933), vagy az *Elégia* (1933) szövegeiben. (A motívumokat folytathatnánk a természeti folyamatokat megjelenítő és minősítő jelzőkkel és színekkel, valamint a városi lét sajátos jelképeinek, jelzéseinek: a kék, a piros, az ezüst, a vas, a tűzfalak, a vonatfűtő stb. felsorolásával. Ehelyütt azonban meg kell elégednünk pusztán felvillantásukkal.)

A fentiekben nagyon vázlatosan és nagyon szűkszavúan jellemzett szemléletbeli és művészi vonatkozások meglepő erőteljességgel jutnak érvényre Déry Tibor 1933-ban megújuló prózai munkásságában is. József Attila költészetének közvetlen hatására? Avagy Marx, Bergson és Heidegger közvetve megismert nézeteinek következtében? Nehéz határozott választ adni. De elolvasva a *Szentől szembe* című kistrilógia téli havazásának,¹⁰ vagy a Berlin melletti Müggelsee éjszakájának¹¹ a leírásait, amelyekben viszontlátjuk az imént felsorolt motívumok többségét, hajlunk arra, hogy a hatás meghatározó hányada József Attilától származik.

Mivel irodalmi köztudatunknak csak a perifériáján él Dérynek ez az alkotása, legyen szabad állításunk alátámasztására egy bekezdésnyit idézni a benne található prózai „tájversek” egyikéből (felkiáltójelekkel emelve ki a József Attila-i motívumokat).

⁹ A költő „új tájverseiről” l. SZABOLCSI Miklós, „*Kemény a menny.*” Bp., 1992. 402–403.

¹⁰ DÉRY Tibor, *Szentől szembe.* Bp., 1945. 191–193.

¹¹ Uo. 130–139.

„Önkénytelenül a fűre lépett, [ti. Ernszt a kötet egyik főszereplője; a későbbiekben még szót ejtünk róla], mert a sétány kavicsa túl hangosan csikorgott. Még tavalyi fű volt, a szálak rozsdásak, hegyük letöredezve s nedvesen, arccal lefelé feküdtek a talajon, mintha a tavaszi föld belseje felé hallgatódznának. Hervadásuk íze kesernyésen szállt fel a földről, de alóla már érezni lehetett a feltörő, még láthatatlan új fű szagát, mint ahogy a várandós fiatal anya testén kiűt a méhében elrejtett csecsemő ibolyaillata. Egy-egy bokor alján tenyérnyi hó feküdt még; sárgán sziporkázva, ahol holdfény [!] érte, mint elejtett világos rongy [!] az árnyékban. Az éjjeli szellő, amely hangtalanul húzott el az ágak között, egész meleg volt s ahol nem sütött a hold [!] még melegebbnek hatott; vízszagot [!] hozott a Müggelseerről s mintegy szárnyai hegyén, alig érezhetően egy kis füstízt [!] a pályaudvar felől, amely a tó túlsó partján állott. A kerten túl, a fák fölött, ahol a magas vasúti töltés húzódott a ködben, egy órház állt s keskeny vonalával kettévágta a hold tányérját [!]; jobbról-balról egy-egy jegenye zárójelbe fogta a hallgató tájat, mintha meg akarná őrizni csendjét a kétoldalt folytatódó város hosszú mondatának közepén. Egy denevér repült el a hold [!] előtt. A szél [!] egy újabb hulláma megint új illatot hozott: mandulafa virágzott a szomszéd kertben, egy fűvel benőtt térség közepén, amely az erős holdsütésben [!] a magasba emelte a fát s mint egy ezüsthabos golyót, mint egy csillogó [!] szappanbuborékot a hold [!] felé fújta. Messziről, a faszor végéről egy éjjeli [!] madár boldog kiáltása hallatszott.” (81–82.)¹²

Az idézet végén szereplő ezüst szín közös előfordulásáról egy másik dolgozatunkban már korábban értekeztünk.¹³ Ám a további párhuzamokat is hosszan sorolhatnánk tovább – mondjuk: annak az elemi erejű esőnek az „érzéki” megjelenítésével, amely egy 1919-ről eltervezett regénytörredékben található,¹⁴ s amely utóbb *Esőben* címmel jelent meg a *Szép Szóban*,¹⁵ s szerintünk közvetlen vérrokona a költő 1929-ben írt s már említett *Esik* című versének;¹⁶ a ködnek azzal a városképpel „alakító” gomolygásával, amellyel *A befejezetlen mondat* indul, vagy a napfénynek azzal a szinte anyagivá váló s ugyanakkor napszakonként változó jelenségsorával, amely az általa fénybe borított kertnek és tájnak is folytonosan változó arculatot kölcsönöz (a regénynek ugyanebben, az első kötetében).¹⁷

A természetnek ez az önelvű, elemi megjelenítési módja nem múló divat Déry prózájában. Átnyúlik a negyvenes és ötvenes évek fordulóján a *Felelet* első két kötetébe: elég, ha a Gödöllő és Pest között tomboló vihar leírására emlékeztetünk, amelyben Kópe Bálint vívta a küzdelmet az elemekkel – és lelkiismeretével;¹⁸ vagy a Duna nagyvonalú és méltóságos hömpölygésének a képsorai, amelyek Bálint megnyugodott lelkiállapotának a háttérül szolgálnak,¹⁹ s amelyek közvetlen előképét József Attila *A Dunánál* című költeményének első versszakáiban

¹² Idézeteink a mű 10. jegyzetben leírt kiadásából valók. Itt és a továbbiakban az oldalszámokat az idézetek végén közöljük.

¹³ BOTKA Ferenc, József Attila-i párhuzamok. Új írás, 1989. 1. sz. 97–110.

¹⁴ Cím nélküli töredék a PIM Kézirattárában (Déry-hagyaték 64. egység.)

¹⁵ Szép Szó, 1937. okt., V. Köt. 18. sz. 218–235.

¹⁶ Elemzését l. SZABOLCSI, i. m. 9. jegyz. 404–408. – A szerző József Attila versét párhuzamba állítja SZABÓ Lőrinc *Esőben* c. költeményével. – Érdeemes lenne ilyen célból az összehasonlítás ILLYÉS Gyula *Esti záporával* is, az 1931-ben megjelent *Sarjürendek* c. kötetből.

¹⁷ Az 1947-es kiadás 2. fejezetében: 63–66.

¹⁸ *Felelet*. Bp., 1952. II. köt. 1. fejezet: 21–25.

¹⁹ Uo. 4. fejezet: 224–227.

látjuk. De tettenérhetjük Déry művészetének ezeket az „érzéki erejű” megnyilvánulásait *Niki* című kisregényében – s még a börtönben írt *G. A. úr X-ben* világában is: a romlásnak és pusztulásnak azokban a képeiben (üres tűzfalak, málló vakolat-darabok, terjengő penészfoltok, rozsdás dróthuzalok, vashulladékok stb.), amelyek *A város peremén* és az *Elégia* motívumrendszerére vezetnek vissza.

A kötet előszava egyébként közvetlenül is megfogalmazza Déry természetlátásának krédóját, amely ugyan valaha József Attila költészetéből nyert ösztönzéseket, de utóbb – több oknál fogva – annál tárgyyszerűbbé, s egyben ridegebbé is vált. A természetet az író ekkor már szembeállítja az emberi társadalommal, mivel abban (ti. a természetben) úgymond „nincs sem rend, sem szabadság, csak egymást ellensúlyozó burjánzás és pusztulás”.²⁰ E kötetben s az azt közvetlenül megelőző művekben a táj, a külvilág már nem csupán a maga „érzéki erejében” jelenik meg előttünk, hanem – a részletek pompája ellenére – a maga szenttelen elidegenítettségében; olyan háttérként, amely aláhúzottan emeli ki az ember kiszolgáltatottságát, „világbavetettségét”, s valahol közvetlenül is érintkezik az egzisztencialista próza illékony övezeteivel. (Igaz, e viszonylag rideg képet enyhíti, bár lényegét semmiben nem érinti az öregkor „őszikéinek”, köztük az *Itélet nincs* lágyabb és líraibb látásmódja.)

Egy mottó és egy mű üzenete

(A *G. A. úr X-ben* mint a József Attila által megálmodott „rend” ellenutópiája)

A „rend” József Attila világmépeinek egyik központi kategóriája. Pozitív formáján a társadalmi berendezkedésnek azt az eszményi állapotát érti, amelyet – elgondolása szerint – a szocializmus eszméi alapján a negyedik rend fog majd megvalósítani. Érdemben először *A város peremén* (1933) záróképei közt szól róla – a fogalomba beleértve a sorsát szuverénül alakító egyes ember ideálját is:

Míg megvalósul gyönyörű
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
ösztönöket idebent...

De a költő felvillantja a „rend” pozitív formájának ellenképét is – kora társadalmának „falánk erkölcsi rendjét”, amelyet a tulajdon érdekmegosztó „palánkjai” szabdalnak részekre (*Elégia*, 1933), s amely a maga tiltásaival egyben a szabadság ellentéte is (*Világosítsd föl*, 1936). (A „rend” e negatív tartalma jut kifejezésre egyébként Illyés Gyula *Rend, béke* című költeményében, illetve az 1937-ben megjelent *Rend a romokban* című kötetében is.)

A „rend” e kettős arculatának párhuzamát a legegységelműbben József Attila *Levegőt!* című versében figyelhetjük meg, amely a korabeli társadalmi állapotokkal

²⁰ *G. A. úr X-ben*. Bp., 1964. 5.

azonmód szembeállítja a jövő eszményiként elgondolt emberének és társadalmának álmát – s amelyben immár a „rend” kiegészítő, sőt egyenrangú fogalom-párjaként megjelenik a „szabadság” is:

Emberek, nem vadak –
elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel,
nem kartoték adat.
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép komoly fiadat!

Déry írói világgépének központi kategóriájaként a „szabadság” *Niki* című kisregényében jelenik meg. Az író ennek a fogalomnak segítségével írja körül kutya-szereplőjének természetes állapotát; s annak (ti. a szabadságnak) a hiányával, illetve elvesztésével magyarázza *Niki* idő előtti pusztulását, elmúlását.

De vizsgáljuk a „rend”-re és szabadságra való utalást az író börtönben írt ellenutópiájában, a *G. A. úr X-ben* is, méghozzá rögtön az előszóban. Amelyet, mint köztudomású, utólag, a megjelentetés előfeltételeként kellett a szerzőnek előrebocsátania, hogy „megindokolja” és „megmagyarázza” könyve sötét világát – s azt a kapitalista társadalmi rend bírálataként tüntesse fel.

Hogy ez nem ennyire egyértelmű, ahhoz elég néhány oldalnyit beleolvasnunk a szövegbe, amelynek kritikai éle legalább oly mértékben irányul a szocializmus szovjet típusú gyakorlata, mint korunk fogyasztói társadalma ellen. Hogy a kritika hangsúlyát Déry hova helyezi, abban viszont József Attila mottóként kiemelt sorai segítenek eligazítani. Azzal ugyanis, hogy Déry a *Levegőt!* zárversszakának három utolsó sorát helyezi műve homlokterébe, egyben sajátos „üzenetként” is előlegezi a könyv tartalmát: hogy arról kíván szólni, mi valósult meg azokból a társadalmi eszményekből, amelyek József Attila jövőképét alakították? Ennek a rejtőzködő, ha úgy tetszik: ezopusi „üzenetközvetítésnek” az eszközeit látjuk a kikenyszerített előszónak azokban a mottóhoz kapcsolódó kérdésfeltevéseiben is, amelyek a felvetett fogalmak összefüggését variálják: „Így hát igaz volna, hogy a szabadság szüli a rendet? S nem a rend a szabadságot?” Vagy egy bekezdéssel később „Rend szabadság nélkül? Előbb-utóbb felrobban.” (Engedtéssék ezt az 1956-ra történő utalásként értelmeznünk – B. F.) „Szabadság rend nélkül?” Az író a válaszokat nyitva hagyja, s az olvasóra bízva továbbgondolásukat.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha megkockáztatjuk azt a feltételezésünket, hogy az egykori álmok és a jelen szembesítésének keretjében József Attila, a jó barát s a szocialista eszmék elkötelezettje nem csupán a mottóként választott idézetben, hanem bizonyos értelemben a kötet főszereplőjeként is jelen van. Ha úgy tetszik: ő is benne van a X.-beli állapotokat megismerő *G. A. úr* alakjában, s vele együtt éli át – évtizedekkel halála után – a költészet és valóság új és tragikus konfliktusait.

G. A. úr ugyanis nem azonos azzal a Gross Andorral, akiről a bevezető szól. Nem kétséges, Dérynek valóban volt egy ilyen nevű diákkori barátja. Az ugyancsak a börtönben papírra vetett életrajzi feljegyzéseiben meg is rajzolja annak élettörténetét. Ez bizonyos pontokon érintkezik a regénybeli *G. A.* életével: az érdekelt valóban a Markó utcai gimnáziumba járt, érdeklődött a képzőművészet

íránt, s utóbb tisztviselőként kereste kenyerét.²¹ Ám ez az igazi Gross Andor sohasem lakott a Dohány utcában, s főleg nem abban a helyiségben, amelynek „egyetlen kis ablaka a világító udvarra nyílt, mely több sötétséget engedett be, mint fényt, nappal is égetni kellett benne a villanyt. Valamilyen érthetetlen okból az ablakot sűrűn fonott drótrács fedte be, mint némely börtönablakot”. Az „igazi” Gross Andor a Zoltán utcában lakott. Az imént leírt környezet viszont az író celláját példázza, ahol regénye készült. Az igazi Gross Andor érdeklődött a festészet iránt, de diákkorában a Műcsarnok nem fogadta el s nem állította ki festményeit; bizony közepes tanuló volt, s nem rendelkezett „roppant emlékezőtehetséggel”, s nem „szívta fel” „a legnehezebb tananyagot egyszeri olvasásra”. Nem járt sohasem Párizsban, s nem úgy tanult meg franciául, hogy a Kelemen-féle kis kéziszótárt betűrendben bevágta. Ezek az életrajzi motívumok: a korai publikálás, a ragyogó emlékezet s a francia tanulásnak e szokatlan módja – József Attila életrajzához tartoznak. Jelezve azt, hogy a Déry alkotta G. A. összetett személyiség: Gross Arnold – a tényleges alteregón túl egyben az író, sőt a korán eltávozott költő összetett tükörképe is. E fikció segítségével sikerült végül is egyetemessé tágítani a regény horizontjait, amely ilyenformán sajátos számvetés is az egykori fényes eszmék szembesítéséről – a megvalósításukat ígérő gyakorlattal.

Germon, a „neuraszténiás forradalmár”

A politika sűrűjébe érkezünk amely harminc évvel korábban legalább oly mértékig áthatotta a két barát együttléteit, mint az írói mesterség gondjainak megtárgyalása. Az *Ítélet nincs* „irodalom s kommunizmus problémái” kifejezéssel közvetlenül is megnevezi e kérdéskört, amelyről, úgymond „bár vitatkoztunk, de nagyjából egyetértettünk”.²²

Ilyen vitákra és mozgalmi „tapasztalatcserére” minden bizonnyal 1932/33 fordulóján is sor került.

Mindkettőjük életében fontos időszak ez! Déry december 28-án hazatért több mint másfél éves berlini tartózkodásából, s már készülődött Dubrovnikba, hogy ott megírja a *Szemtől szembe* című kistrilógiáját a német ellenállás tragédiájáról. József Attila már túl volt lelkes pártmunkás korszakán. Nem olvashatta ugyan még a Társadalmi Szemle februári számának lekezelő kritikáját a *Külvárosi éj* című kötetéről.²³ De a *Sarló és Kalapács*ban már lefaszították,²⁴ érzékelhette a Valóság fanyalgó fogadtatását,²⁵ a személyével szembeni lassú elhidegülést és intrikát, aminek a *Bánat* című versében hangot is adott, s már a pszichoanalízis felé is megtette első lépéseit.²⁶ Déry viszont beszámolhatott neki Hitler előretöréséről, a

²¹ DÉRY Tibor, *Börtönnapok hordaléka*. Bp., 1989. 63–68.

²² L. 1. jegyz.

²³ PAKOZDY Ferenc, *Külvárosi éj. József Attila újabb költeményeiből*. Társadalmi Szemle, 1933. febr., 2. sz. 87–88., és *Kortársak József Attiláról*. Bp., 1987. 1. köt. 294–296.

²⁴ L. *A magyar proletáriródlom platformtervezete*. Sarló és Kalapács (Moszkva), 1931. jún., 6. sz. 50–56., *József Attila összes művei*. III. *Cikkek, tanulmányok, vázlatok*. S. a. r. SZABOLCSI Miklós. Bp., 1958. 429–439., továbbá: *Kortársak József Attiláról*. S. a. r. TVERDOTA György. 1. köt. 221–222.

²⁵ A folyóirat egyetlen száma 1932. júniusában jelent meg.

²⁶ L. VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval*. In „Miért fáj ma is.” Az ismeretlen József Attila. Szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György. Bp., 1992. 229–258.

küszöbön álló fasiszta hatalomátvételtől s a német kommunista párt azon elképesztő „taktikájáról”, amely az „ösellenség”, a szociáldemokrácia ellenében még a csörtető barna erőkkel való összefogást is megengedhetőnek tartotta.

Miért tételezzük fel ilyen határozottsággal kettőjük e találkozásának részleteit? Egyszerűen azért, mert az imént felsorolt problémák kivétel nélkül tapinthatóvá válnak a *Szemtől szembe* alakjaiban: Ernsztben, a szektás pártvezetés képviselőjében, Hintzében, Déry alteregójában – és Germonban, a „neuraszténias forradalmárban”...

„A mi életünkben nincs hely más kötelékre, mint erre az egyre itt!” (15.) – mutat Ernszt már a kötet első lapjain a falon lógó Lenin képre. Ezt a céltudatosságnak alárendelt önkorlátozó magatartást később így részletezi: a külvilág eseményeivel szemben „indulatainkat be kell húzni, összegyűjteni; elzárni előlük a világ száz részéből kilencvenötöt, s a maradékot, azt, amit magunkhoz válogattunk, mint mágnes a fémeket, azt élni kell teljes szenvedéllyel.” (21–22.) Talán mondanunk sem kell, hogy ezzel a racionális magatartással Ernszt nem fogadta bizalmába a mozgalomhoz csatlakozott, de nagyiparos családból származó Hintzét, akit meggyőződése állított a munkásügy mellé. „Meggyőződés? – kérdőjelezi meg Ernszt ezt a választást –, én azokkal szeretek dolgozni, akiknek érdekük is van a munkában, akinél duplán be vagyok biztosítva... Lehet, hogy életemben lemaradok húsz, vagy harminc használható idealistáról. De én nem félek ettől a tévedéstől. Húsz, vagy harminc emberrel kevesebb, de biztonság!” (107.) Majd később: „Nekünk dolgunk van, nem is mindig gusztusos, de a mi dolgunk... bízd rá azokra, akikre tartozik!... (109.)

Ernszt ugyanilyen határozottsággal határolja el magát a mozgalomba már beépült, de ugyanakkor érzékeny Germontól, akitől távol áll a rideg célszerűség, valamiképpen a költészet is szerepet játszik életében (182.), egy bizonyos helyzetben kétségbeesett küzdelmet folytat gyötrő álmaival, s aki a szerelmével eltöltött lebegően szép platói együttlét után kijelenti: „Két dologban hiszek: a szabadságban és ebben a lányban; egyik sem csal meg. A kettő mögött járok s a hullámok eddig mindig szétváltak előttem, mint a Vörös tenger. S ha előbb elmerülnek, semmint elérném őket, legalább tiszta volt az életem.” (70.)

Jegyezzük meg jól Ernszt ezzel kapcsolatos ítéletét: „Vannak közöttünk férfiak, akiknek fejlődéséhez múlhatatlanul szükséges egy reménytelen szerelem, s akiket fel kellene akasztani egy nappal, mielőtt a forradalom diadalmaskodik.” (20.) Majd más megfogalmazásban: „Vigyázz, ha egyszer később dolgod lesz ezzel a fajtával: a neuraszténias forradalmárral, akit semmiféle valóság nem elégít ki. Mint mikor autón jársz a ködben s minden útmenti bokor egy kísértet, míg meg nem fogod a reflektorral, a Germonok is kísértetek között járnak, minden lépésük a valóság felé csalódás, s csődöt mondanak, ha eloszlik a köd.” (20.)

Az idézetek önmagukért beszélnek, s úgy véljük, nem szükséges didaktikusan is összevetni Germon alakját József Attila személyiségével és tapasztalataival; amelyek – Déry jóvoltából – még elszennvedőjük életében szépirodalomná lényegültek. (S mindehhez talán nem érdektelen azt sem hozzátennünk, hogy a költőnek ezt, a *Szemtől szembe* történetébe ágyazott portréját érezzük hitelesnek, s nem azt a torzképet, amelyet az ugyancsak kortárs Reményik Zsigmond rajzolt róla a *Költő és valóság* című kötetében.)

A megismert összefüggésekből elsőként az a kézenfekvő „tanulság” látszik legegyszerűbben kimondhatónak, hogy e kapcsolat tevékenyebb szereplője, meghatározó fele a költő volt; hogy tekintetbe véve József Attila személyiségének és műveinek kisugárzását – végül is barátságuk „haszonélvezőjét” az így nyert indítékokat alkotássá lényegítő idősebb barátban látjuk.

S talán azt a feltételezést is megkockáztatjuk, hogy az utóbb túl „vonalasnak”, sőt „szektásnak” tartott író (egyesek még *A befejezetlen mondat* koncepcióját is szektásként jellemezték)²⁷ döntő módon József Attila példája ösztönözte a messiánisztikus magatartás és a szektáság kritikájára és felülvizsgálatára; hiszen a *Szemtől szembe* felidézett részletei talán érzékeltetni képesek: Dérytől mennyire távol állt (már 1933-ban) a kommunista mozgalom – külsőleg konspiratív motívumokkal indokolt – gyakorlata, amely csírájában magában hordozta az önpusztító diktatorikus elemeket.²⁸ (A Dubrovnikban írt kistriológia végeredményben ugyanabban a gondolatkörben fogant, mint József Attila sok vitát kavart *Az egységfront körül* című cikke.²⁹)

A másik következtetés már valamivel tágabb összefüggéseket érint. Hosszú évekkel ezelőtt vetődött fel az a gondolat, hogy József Attila munkássága nem magányos csúcs a húszas-harmincas évek lírájában, hanem szélesebb vonulat része.³⁰ Annak idején felsorakoztatták mellé Forgács Antal, Lukács László, Salamon Ernő, Zsigmond Attila rokon költészetét, igaz: „tapintatból” és egyéb megfontolásokból kihagyva ebből a névsorból Illyés Gyulát és kettőjük költészetének érintkezési pontjait.

Talán itt lenne az ideje, hogy a tények ismeretében az eddiginél nagyobb hangsúllyal szóljunk József Attila és Déry Tibor munkásságának párhuzamairól is. Az összevetésben akár a pályakezdésig is visszanyúlhatunk: a Nyugat indításaitól az expresszionizmus „kalandján” át a szürrealizmus „makacsabb” vonzásáig. S hasonló motívumok állnak művészetük „letisztulása” és legfőképpen politikai elkötelezettsége mögött is. Ezen a ponton azonban rá kell mutatnunk, hogy Déry lassabban, s esetenként József Attilánál naivabban és megkésetten vonja le politikai következtetéseit. Mint láttuk, észleli a kommunista mozgalom tehertételeit és zsákutcáit, ám a harmincas években még nem közeledik egyértelműen a szociáldemokrácia felé. S ugyanígy viselkedik 1945 után is, annak ellenére, hogy a KMP nem vállalja *A befejezetlen mondat* kiadását, sőt őt magát sem. Igaz, ezt követően néhány lelkes és naiv év következik – József Attila 1930–31-beli elkötelezettségére emlékeztetve –, de ő is megkapja idejében a maga Társadalmi Szemle-beli „kritikáját” a *Feleletről*, hogy 1957-es elítéléséről most ne is szóljunk.

Kettőjük megítélésének párhuzamát Déry maga is érzi, s egy 1946-ban írt magánlevélben el is panasolja azt Lukács Györgynek: „A párthoz való viszo-

²⁷ LUKÁCS György, *Levél Németh Andornak Déry Tibor regényéről*. Forum, 1948. jan., 1. sz. 40–49., és Uő., *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Bp., 1970. 520.

²⁸ *A befejezetlen mondat* szektáságának megkérdőjelezését l. BOTKA Ferenc, *Újraolvasott klasszikus*. C.E.T. 1994. jan./febr. 1. sz. 82–99.

²⁹ *Az egységfront körül*. Új Harcos, 1933. máj., 3. sz. 38–44., és *József Attila összes művei*. III. köt. 1958. 140–147. Ugyanott a cikk visszhangja is: 362–374.

³⁰ PÁNDI Pál, *Elsülyedt irodalom? Népszabadság*, 1958. jún. 1. 129. sz. 7–8., és Uő., *Elsülyedt irodalom*. Bp., 1963. 13–14.

nyomban kísérteties pontossággal ismétlődik meg az, ami József Attilával történt. Beszélhetek róla, több joggal, mint akárki más, mert haláláig meghitt barátom volt, s többet tudok életéről, mint bárki azok közül a pártban, akik most olyan élveteg diadallal tenyerelnek rá – utólag. Tudom, hogy élete végéig nem heverte ki a párt részéről ért sérelmeket, értékének fel nem ismerését, a vállveregető, fölényesen oktató hangot, az ostoba kritikát s végül a mellőzését az Oroszországba utazott írók kiválasztásában. Teljesen elfordult a párttól, de még magától a mozgalomtól, sőt a marxizmustól is, s nemcsak sértődöttségében, hanem, mert úgy vélte, hogy nem lehet igaz az az eszme, amely ennyire tökéletlenné válik, mihelyt meg akar valósulni...” Majd később: „Pontosan az történik velem, mint József Attilával. Ugyanolyan ostoba, értetlen kritikák a pártsajtó részéről, a szemmérték hiánya az értékelésben, teljes vakság írói, tehát pártjelentőségemmel szemben, mellőzés minden téren...”³¹

Alig telik el tíz esztendő, Déry is bejárja azt az utat, amelyre József Attila pályázásában utalt. A G. A. úr X-ben s nemkülönben a *Napok hordalékainak világa* elkeseredett, sötét képet rajzol a jövőről. S nem csupán megváltozott politikai meggyőződése következtében. A század második felének technikai és civilizatorikus változásai sajnos nem adnak semmi okot az optimizmusra.

„Kész lenne a leltár?” – Távolról sem, éppen csak vázlatát kíséreltük meg felrajzolni. József Attila és Déry Tibor munkásságának további elemzése még számos érdemes felismerést ígér.

Botka Ferenc

³¹ L. Mozgó Világ, 1985. ápr., 4. sz. 7–9. ZOLTAI Dénes bevezetőjével.

BARTÓK ISTVÁN

AZ IMÁDSÁG RETORIKÁJA A XVII. SZÁZAD MAGYAR IRODALOMELMÉLETÉBEN

A magyar irodalmi gondolkodás dokumentumainak feldolgozása során ez alkalommal a korszak imádkozáselméletét vizsgálom. 1630 és 1700 között két olyan kézikönyvről tudni, amelyekben megtalálható a téma retorikai szempontú, módszeres kifejtése. Medgyesi Pál *Doce nos orare...* című magyar–latin munkájának vonatkozó fejezetei csak magyarul olvashatók; Szilágyi Tönkő Márton *Biga pastoralis*ának *ars orandi*ja latin nyelvű.¹ Az imádság megszerkesztésének szabályaival nemcsak a magyar, de egészen a legutóbbi időkig a nemzetközi kutatás sem foglalkozott.² Hogy az *ars orandi* mostanában kell az irodalomelmélet számára felfedezni, annak magyarázata az imádság és a prédikáció különbségeiben keresendő. A műfaj vizsgálatánál az imádság teológiai problémáit nem lehet figyelmen kívül hagyni – ezekre a korszak kritikátörténetének monografikus feldolgozásában szándékozom kitérni. Ebben a közleményben azonban – a folyóirat címének megfelelően – kizárólag az irodalmi vonatkozásokra szorítok.³

I. 1.

A különféle vallási irányzatok kiemelkedő képviselői nem fordítottak különösebb gondot az imádság megfogalmazásának módjára, sőt, sokszor még a szavakat is feleslegesnek tartották. Ennek ellenére már a kereszténység legkorábbi évszázadaiból változatos, sokszor irodalmi értékű imádságszövegek maradtak fenn. Akadtak, akik érdeklődni kezdtek a szövegek formai kérdései iránt. Az *ars orandi* fejlődése szinte párhuzamos a prédikációelméletével: a retorikus törekvések „a tudományos *ars praedicandi*” vagy a „homiletikai forradalom” megjelenésével egyidőben, a XIII. század elején vezettek minőségi változáshoz.

A teológusok számára a *Miatyánk* kérései váltak az ima kritériumává. Az evangéliumok kommentárjaiban az exegéták Tertullianustól napjainkig foglalkoznak azzal az imádsággal, amelyet Krisztus maga tanított. A *Miatyánkot* sokféle-képpen értelmezték: hat vagy hét kérésre osztották fel, azokat különféleképpen csoportosították.⁴

¹ MEDGYESI PÁL, *Doce nos orare, quin et praedicare...* Bártfa, 1650. RMK I. 832; SZILÁGYI TÖNKŐ MÁRTON, *Biga pastoralis, seu, Ars Orandi & Concionandi...*, Debrecen, 1684. RMK II. 1536.

² *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig.* Írta és összeállította TARNAI ANDOR és CSETRI LAJOS. Bp., 1981. 142.; TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Bp., 1984. 54.; LUTZ, Eckart Conrad, *Rhetorica divina. Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin–New York, 1984.

³ Az imádság elméleti kérdéseinek sokszor kiadott „klasszikus standardműve”: HEILER, Friedrich, *Das gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*. München, 1918. A hivatkozások forrása az ötödik redakció (München, 1923).

⁴ LUTZ, 127–128.

A másik sokat magyarázott bibliai hely Szent Pálnak Timoteushoz írott első levelében van: „Obsecro igitur primum omnium fieri obsecrationes, orationes, postulationes, gratiarum actiones pro omnibus hominibus.” (I. Tim. 2. 1.) Aquinói Tamás a *Summa Theologiae*-ban majd kifejti, hogy ezt a négy fogalmat úgy kell érteni, mint az imádság négy részét; más sorrendbe állítja és kiegészíti őket.⁵ Szent Pál szavai a későbbiekben inkább az imádságok fajtáinak elkülönítéséhez szolgáltak alapul.

Órigenész két művében is szól az imádságról. Míg a *De principiis* a téma általánosabb kérdéseit érinti, platonikus-misztikus alapállásból tárgyalva azokat, a III. század harmincas éveinek közepén keletkezett *De oratione* praktikus tanácsokkal szolgál. Szó esik benne az imádság felépítéséről is. Órigenész munkájának legfőbb jelentősége abban áll, hogy a már régóta meglévő alkotóelemeket először rendezte kötelező struktúrába. Valószínű, hogy mintája a retorikai *dispositio* volt. Bizonyos, hogy nem szigorúan Cicero tanítása nyomán fejlesztette ki vázlatát, a részek nem feleltethetők meg pontosan egymásnak. Viszont – és ez a döntő – a gondolatmenet azonos. A szónoki beszéd és az imádság a lényeges pontokon megegyezik.⁶

Az első tulajdonképpeni *ars orandi*-nak a kutatás Guilielmus Alvernus (1220-tól Párizs püspöke) 1240 körül keletkezett művét tartja (*Rhetorica divina sive ars oratoria eloquentiae divinae*).⁷ Guilielmus mintaképe a világi retorika, különösen a törvényszéki beszéd, a cicerói szónoklattan. Elsőként alkalmazza a *partes orationis rhetoricae*-t az imádságra. Az antik retorikákhoz képest megváltoztat néhány fogalmat. Azt akarta, hogy ezeket a világi beszédekben is lehessen használni. Nem lehet tudni, hogy a változtatásokat ő maga találta ki, vagy átvette valahonnan. Az imádság következő részeit különbözteti meg: *Exordium*, *Narratio*, *Petitio*, *Confirmatio*, [*Infirmitio*], *Conclusio*.

Órigenész és Guilielmus Alvernus mintájának összehasonlítása során Lutz teljes bizonyossággal megállapítja, hogy mindkettőnek a szerzője ugyanabban a helyzetben ugyanazt a célt tűzte maga elé, és eközben képesek voltak saját tapasztalataikat a retorikai elmélettel és gyakorlattal összhangba hozni. Órigenész nem hangsúlyozta a retorikai alapokat, azok szinte észrevétlenül fejtették ki a hatásukat; Guilielmus viszont különös gonddal figyelmeztet a retorikával való összefüggésekre. Ez a különbség azonban nem lényeges.

Fontosabb a két imádságmintának a rokonsága a középkori *ars dictandi*-val, a levélírás művészetével. A levél keletkezésének feltételei nagyon hasonlítanak az imádságéhoz. Ez szemlélteti, milyen szerepet játszanak az emberi beszéd helyzettől függő „natúrformái” a retorikai szabályok kialakításában. Lutz számára az is nyilvánvaló, hogy ennek az analógiának az okai a középkori felfogás szerint csak egy általánosan kötelező „isteni retorikában” kereshetők.⁸

⁵ LUTZ, 120.

⁶ LUTZ, 121–124.

⁷ LUTZ, 70. Vö.: „Nem lehetetlen, hogy a történetet [az *ars orandi* történetét] egyszer a párizsi püspök könyvével kell kezdeni, aki csodálkozik, hogy előtte senki nem foglalkozott még a témával.” TARNAI, 160. Modern kiadása az *Opera omnia* (Paris, 1674) utánnomása, Frankfurt, 1963. I. 336–406.

⁸ LUTZ, 118–137. Az *ars dictandi*-ról Lutz könyvének újabb irodalom: CAMARGO, Martin Joseph, *Ars dictaminis, Ars dictandi*. Turnhout, 1991. (Typologie des sources du moyen âge occidental 60.) Ugyanennek a sorozatnak a témához kapcsolódó következő kötetével sajnos csak mint bibliográfiai adattal találkozhattam: BRISCOE, M., *Artes praedicandi*; JAYE, B. H., *Artes orandi*.

I. 2.

A XVII. századi magyar imádságelméletek közvetlen mintáit keresve kevés alkalom nyílik szövegek összehasonlítására. Medgyesi Pál is, Szilágyi Tönkö Márton is a leggyakrabban és a legnagyobb tisztelettel Amesiust emlegeti. Medgyesi előszavában az *ars orandi* forrásai között egy konkrétumot említ: „A’ melly penig ABBA ATYA név alatt vagyon, jobb részént Elnathan Parré.”⁹ Szilágyi a *Biga pastoralis*-ban a „Theologus noster”, azaz Amesiussal művein kívül több helyen említ angol és holland szerzőket, gyakran műveik nélkül; sok esetben azt sem lehet tudni, hogy könyve melyik részéhez használta őket.¹⁰

Amesius mindkét fontos teológiai összefoglalójában foglalkozik összefüggően is az imádkozással.¹¹ Ezekben a helyeken kívül máshol is előkerülnek olyan kérdések, amelyek kapcsolódnak a témához. Jóllehet többször felbukkan az imádságok különféle szempontú csoportosítása, sőt szerkezeti egységekről is esik szó, Amesiussal egyik helye sem tekinthető retorikának. A szerző mindenütt az imádság általános tudnivalóit fejtegeti, teológiai összefüggésekben. Medgyesi és Szilágyi hivatkozásain, átvételein kívül az imádkozásra és az imádságra vonatkozó amesiusi gondolatok a század magyar irodalmában legközvetlenebbül Martonfalvi Tóth György munkáiban jelennek meg.

A *Medulla* második könyvének latin nyelvű kommentárjában Martonfalvi igen alaposan elemzi Amesiussal mind a 97 pontját. Latinul olvasható az Amesiussal általa említett szerkezeti egységek elnevezése (*confessio, promissio, petitio, gratiarum actio*) és precíz magyarázata.¹² Martonfalvi magyarázatai Szilágyi is nagy becsben tartotta: van olyan kérdés, amelynek részletesebb megismerése végett egykori tanárához utalja az olvasót.¹³ *Tanító teológiájában* Martonfalvi az imádság legfontosabb részeit Amesiussal nyomán magyarul is szabatosan meghatározza: „Mi a vallás tétel? A’ bűnnek, a’ büntetésre való kötelességnek, és a’ mi veszett állapotunknak alázatos és bánatos meg-ismérése. [...] Mi az ígéret tétel? Az Istentől kért dolgoknak el-követésére való igaz szándékozásunknak ki-jelentése. [...] Mi a’ kérés? A’ mi nincsen, annak meg nyeréséért való könyörgés. [...] Mi a’ hála-adás? Azokról való könyörgés, melyeket már el-vöttünk, hogy a’ dicsőség

⁹ MEDGYESI, 3r. PARR, Elnathan (?–1632?), *Abba father, or A playne and short direction concerning the framing of private prayer. Also, sundry godly admonitions concerning time and the well-using of it.* London, 1632^{MDSU-4}, 1636^{MDSU-5}, 1651^{MDSU-6}. Többször megjelent Parr összegyűjtött művei között is.

¹⁰ KOLTAY Klára jóvoltából az újabb magyar szakirodalomban is olvashatunk a puritanizmusról: *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága.* Könyv és könyvtár, 1991. 39–57.; 41.; 45. Az angliai puritanizmus magyarországi recepciójának tanulmányozásához bizonyára hasznosak lehetnek a szerző más művei: *Amesius és Perkins művei Magyarországon.* Múzeumi Kurír [A Hajdú-Bihar megyei Múzeumbarátok Köre körlevele], 1987. 4. 18–26.; *Angol puritánus könyvek kétszáz éve Magyarországon.* Egyetemi doktori értekezés, KLTE, 1989 (kézirat); *Two Hundred Years of English Puritan Books in Hungary.* Angol Filológiai Tanulmányok, 1989. 48–66. *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig.* Studia Litteraria, 1991. 99–114.

¹¹ AMESIUS, Guilielmus, *Medulla Theologica.* Franeker, 1623. Én XVII. századi magyar kiadást használtam: Debrecen, 1685. RMK II. 1563. Az imádkozásról: Lib. 2. cap. 9. *De Oratione.* 1–97. pontokban. 248–260. *De Conscientia, et ejus Jure, vel Casibus libri quinque,* Amszterdam, 1631. illetve Debrecen, 1685. RMK II. 1562. Az imádkozásról: Lib. 4. cap. 14–20. 188–204.

¹² MARTONFALVI, *Exegesis Libri Secundi Medullae Amesianae,* Debrecen, 1675. RMK II. 1354. Cap. IX. *De Oratione.* 347–463.

¹³ „Ast fusius isthanc Quaestionem edisseruit Doctissimus Interpres in Exegesi ad Thesin 42, Capitis 9. Lib. 2.” SZILÁGYI, 11.

Istennek tulajdoníttassék.¹⁴ A *Czáfoló teológiában* Martonfalvi „a’ Vendelinus Theológiájában lévő minden controversiákat” tolmácsolja. Itt is szól egy fejezet az imádságról, de mivel „a Pápisták ellenvetései” az imádság formái kérdéseit nem érintik, ezeknek a részeknek csak teológiai vonatkozásai vannak.¹⁵

A XVII. századi magyarországi imádkozáselmélettel kapcsolatban szólni kell Ecsedi Báthory Istvánról, ugyanis egy kéziratosa műve „ars orandi” cím alatt került kiadásra.¹⁶ Ez azonban az imádkozás általános problémáit tárgyalja, így retorikai szempontból nem tekinthető *ars orandinak*. Valamivel szorosabb szálakkal kapcsolódik a témához Komáromi István *Miatyánk*-magyarázatának néhány lapja, amelyeken a szerző pontokba szedve felsorolja az imádkozás legfőbb, ám ugyan csak általános tudnivalóit.¹⁷

Imádkozáshoz és imádsághoz kapcsolódó kérdéseket is érint Szathmári Baka Péternek Samuel Maresius (Samuel des Marêts, 1599–1673) groningeni professzorral folytatott latin nyelvű vitája. Itt említhető Váczi András és Tolnai Dali János *Miatyánk*-vitája is; a magyar retorikai gondolkodás fejlődéséhez egyik sem tekinthető közvetlen forrásnak.

Századunk harmincas éveiben napvilágot látott egy-egy könyv a református, illetve a katolikus imádságirodalomról. Incze Gábor áttekintésében már az első tételben, Dévai Bíró Mátyás katekizmusában (Krakkó, 1538) szerepel két szerkezeti egység megnevezése: „Az Imátságnac auag’ kérésnek ket resze vag’ on, könörgés auag’ segetségül hiuás, es hála adás.”¹⁸ A szerző Vázsonyi Márton Francke-fordításáig (Halle, 1711) 27 munkát vesz sorra, a témához kapcsolódó „megállapításokat” keresve. A főbb részek megnevezése többször előfordul, de az idézetnél differenciáltabb retorikai fejtegetés nemigen akad. Az egyetlen kivétel éppen Medgyesi. Incze Gábor közli a *Doce nos orare* későbbiekben ismertetendő I. táblájának igen leegyszerűsített vázlatát. Hangot ad csodálkozásának, de a szokatlan jelenséget mentegetni is próbálja: „A kegyes lelkű, nagy imádkozó Medgyesinek, a szabad imádkozás mesterének tollából különösképen hat a kicirkalmazott, részek egyensúlyára és geometrikus elrendezésére sokat adó váz, melyet azonban a dolog természete, az, hogy tanító céllal készült, magyaráz meg.”¹⁹

Incze Gábor a megjegyzések forrásai után Heltai Gáspártól (*Vigasztaló könyvetske*, Kolozsvár, 1553) Pápai Páriz Ferencig (*Pax crucis*, Kolozsvár, 1710) tekinti át a tulajdonképpeni imádságoskönyveket; az utóbbi éppen a 48. munka. Gajtkó István „rövid könyvészete” a XVII. századi katolikus gyűjteményekről 47 tételből áll. Szerepel benne több olyan mű is, ami más egyebek között tartalmaz imádságokat; viszont az ismétlődő kiadásokat nem veszi figyelembe.²⁰ Ezek a számok is mutatják, hogy anyag bőven van, lenne mihez nyúlni, ha akár további elszórt

¹⁴ MARTONFALVI György *Tanító és Czáfoló Theológiája...*, Debrecen, 1679. RMK I. 1231. 255–266.

¹⁵ MARTONFALVI *Tanító és Czáfoló...* II. könyv, IX. rész. 561–567.

¹⁶ „...A 122–131. levélen egy latin ars orandi található az imádkozás hasznáról és módjáról, mely a meditációk befejezésével egyidőben [1605. január] keletkezhetett.” Ecsedi Báthory István *meditációi*. S. a. r. ERDEI Klára és KEVEHÁZI Katalin, Bp.–Szeged, 1984. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, szerk. KESERŰ Bálint, 8.) 293. Az „ars orandi” közlése: 160–168.

¹⁷ KOMÁROMI István, *Mikoron imádkoztok, ezt mondgyátok...* Várad, 1651. RMK I. 853. 1–50.; az imádkozásról: 10–47.

¹⁸ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és a XVII. században*. Bp., 1931. 25.

¹⁹ INCZE, 45.

²⁰ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Bp., 1936. 56–59.

megjegyzéseket akarnék keresni, akár teória és praxis összefüggéseit próbálnám vizsgálni. Ez alkalommal azonban maradok az elméleti szabályoknál.

II. 1.

Medgyesi Pál *Doce nos orare, quin et praedicare* című munkájának a prédikációval foglalkozó része (*Doce praedicare*) előtt két fejezet szól az imádságról: az első a *Doce nos orare, avagy Imádkozásra vagy Könyörgésre való Mesterséges táblák*; a második az *Abba Atya avagy rendes Könyörgésnek Tudománya, vagy a' felül-valo Igazgatás, az e' kedig ki-adattataknál bővebb és külömb külömb-féle példákkal világosb.*²¹ A *Doce nos orare* nyolc táblázatból áll, valamennyi egy-egy imádságvázlat, megjegyzésekkel kísérvé; ezeket követik „Egy néhány meg-tartásra szükséges bé-rekesztő Regulák avagy Tanuságok az Könyörgés felől”. Az *Abba Atya* négy „szakaszra” tagozódik. Az első az imádkozáshoz való előkészületről szól. Szempontunkból a második szakasz a legfontosabb, az imádság megszerkesztésére vonatkozó útmutatás. A harmadik szakaszban bőséges példaanyag illusztrálja az addig elmondottakat. A negyedik szakaszban található a *Miatyánk* magyarázata, a különböző alkalmakhoz kapcsolódó imádságok tudnivalói és az egész könyvet záró általános tanácsok. A továbbiakban az *ars orandina* azokat a vonásait emelem ki, amelyek bizonyítják: a *Doce praedicare* mellett Medgyesi imádságelmélete sem kevésbé fontos szerepet tölt be a magyar nyelvű retorika megszületésében.

Az „imádkozás” és a „könyörgés” szavakat a XVII. században is gyakran szinonimaként használták. Medgyesi rendkívül világos gondolkodására vall, hogy mielőtt elkezdné fejtegetéseit, pontosan tisztázza terminológiáját: „NB. Az IMÁDSÁG a' mi nyelvünkön, ugy tettzik többet tészén az Könyörgésnél; mert az Könyörgés tulajdonul alázatos törekedést, vagy Kérést jegyez de az Imádság bé-foglallya mind az Részeket, mellyekből az Könyörgés közönségesen áll. Mi azért itt (hogy senki belénk ne gántsolodhassék) jó eleve mindeneknek érteniek akarjuk adni, hogy az Könyörgésen tágasb értelemmel az Imádságot értyük.”²²

Az *Abba Atya* második szakaszában a könyörgés „végeben-vitelének” második fő része „az kérésnek formája”. Ez belső és külső dolgokra osztható; az utóbbi „testünknek állapottyát” és „szavaink viselését” tárgyalja az imádkozás során. Ez a felosztás emlékeztet a *pronuntiatio* két részére, a hagyományos rómista terminológiával a *gestura* és a *voxra*. A „testünknek állapottya” valóban az imádkozás külsőségeivel foglalkozik. A „szavaink viselésének” szentelt rész viszont a profán retorika *pronuntiatio*jával ellentétben nem a beszédmódról szól, hanem arról, hogy kellene-e szavak az imádkozáshoz.

A vallástörténet évszázadainak során sokan gondolták úgy, hogy nem. Medgyesi is hivatkozik azokra a bibliai helyekre, amelyek azt igazolják, hogy „az könyörgés nem ajakok hanem sziv munkája”. Egy retorikai kézikönyvből azonban nem hiányozhat a nyelvhasználat szükségességének indoklása. A felsorolt érvek olyannyira tanulságosak, hogy érdemes idézni őket:

„Miért kell az Magán-való könyörgésben szóval élni.

1. Azért, mert a nyelv fő-képpen ez haszonra teremtett.

2. Mert a' beszéd indéttya az érzékenséget; olyan lévén az elme buzgoságának fel-indétására, mint az fuvó az tűz fel-fuvasára.

²¹ MEDGYESI, A1r–D3v; D4r–I2v.

²² MEDGYESI, A1r.

3. Mert az gondolatokat az szélyel-nyargalodzástul meg-tartoztattya.

4. Hogy az szo által mint bizonyos jegy által jobban megkülönböztethessük öregbülésünket a' szent kivánságban, mivel anynyival méltóságosb gyömöls következik, a holot mentöl buzgóbb tselekedet járt elől."²³

Felmerül az a kérdés is: helyes-e előirt minták alapján vagy mások írásait követve imádkozunk? A választ Medgyesi a *Doce nos orare* záró reguláiban adja meg: csak addig van ilyen segédeszközökre szükség, amíg önállóan nem tudunk imádságokat szerkeszteni. Addig azonban „Még az gyakorlottabbnak-is penig (hogy ezt ne felejtjük) nem árt az irott Könyörgéseket, főképpen a' mellyeket a' hoz értő nagy lelki buzgo emberek irtak, meg-tekénteni, mint az mellyek kiváltképpen való szép gondolatokat, ékes változtatásokat, foglalásokat, szollásoknak formáit, &c. szolgáltatnak s-jutatnak embernek eszében". A továbblépés irányát illetően Medgyesi idézi „ama' derék szemes és fontos Irónak, Amesiusnak" véleményét „nyelvünkre fordítva": „Mind az által (igy szóll) az előnkben irott Könyörgésekkel-való éléssel senkinek nem kell meg-elégedni; hanem inkább azon kell igyekezni, hogy szívének kivánságait maga-is ki-fejezhesse Isten előtt efféle segédek (irott Könyörgések) nélkül-is."²⁴

Az előbbi idézetben különösen figyelemreméltó, hogy Medgyesi a „szép gondolatokkal" egy sorban az „ékes változtatásokat, foglalásokat, szollásoknak formáit" említi: ez mutatja, hogy Medgyesi a tartalommal egyenrangúnak tartja a nyelvi megformálást. Természetesen nem feledkezhet meg a hazai puritánus kegyességi irodalomban is oly gyakran emlegetett szempontról, a külső cifraság és az épületes tartalom viszonyáról. „Nem annyira kell nézni hogy a' mi könyörgésünk külső képpen tzifrás legyen, mint hogy hitből légyen. Mert Hit nélkül akar melly tzifra Könyörgés-is semmire kellő, bün Rom: 14. 23."²⁵ Mindazonáltal igazolja a gondos nyelvi megformálás létjogosultságát: „Hát az ékessen-szóllásra kell-e nézni a' Könyörgésben? Igyekezél inkább belső meg-illettetéssel könyörögni, mint ékessen szólló lenni. [...] Az ékessen-szóllással-való könyörgés szabados, ha nem kényesség-ből-valo: de az tsak szóból álló könyörgések, felette igen veszedelmesek."²⁶

Medgyesi *ars orandijának* gerince mindkét fejezetben a retorikai szempontból leginkább figyelemreméltó rész, „Az Részeknek jó Rendben helyheztetése", azaz a *dispositio*. A tervszerűség melletti érvelés az *Abba Atyában* sok tekintetben ma is megszívlelendő. A világi hallgatóság és Isten Ambrosiustól eredő összehasonlítása ez alkalommal a rend szükségességét bizonyítja. „Az Rend ékes és igen szükséges; azért hogy haszontalan kettőztetésekkel ne éllünk s-eszünk ne vessen. Tsak mikor bölts emberek előt szóllunk-is, el távoztatandó dolgok ezek; mentöl-inkább mikor az nagy Istennel beszéllünk. Az Rendnek meg nem tartása miat, rúttal mótton elő s-hátra megyünk, alkalmatlanul kettőztetvén azon dolgokat, eggyüve-is, másuva-is kapván; és mosdatlanul kezdvén az szólláshoz, nem tudgyuk mint végezzük illendőképpen el. [...] Némellyek azt vélik hogy soha nem kell egyébkor könyörögni, hanem tsak a' Sz. Léleknek ama hirtelen és rendkívöl-való meg-illetése s-indétásakor. Ez tsak eszelösködés; s a' kik ezt tartják el nem kerülhetik az emléttett illetlenségeket." A rend eszményítése végül teológiai síkra emelkedik; az érvelést bibliai konkordancia támasztja alá. „Az Isten

²³ MEDGYESI, E4v.

²⁴ MEDGYESI, D3v. A lefordított idézet: AMESIUS, *De Conscientia*, 17. X. 199.

²⁵ MEDGYESI, D2v.

²⁶ MEDGYESI, E4v.

Rendnek Istene, s-nem kedvelli az ő szolgálattában az tunyaságot, és az vigyázatlanságot. Tarts meg azért a' Rendet, hogy bolondoknak áldozattal ne áldozál. Péld. 4. 23.²⁷

Az imádság alapsémáját, azaz a *dispositio* legfőbb egységeit nem lehetne tömörebben és pontosabban meghatározni, mint ahogy azt Medgyesi teszi a *Doce nos orare* I. táblájában: „Részei az Könyörgésnek közönségesen ötök: vagy Hatok-is, mint az következő Táblában: az Kezdődés, a' Vallás-tétel, a'Kérés, a' Hála-adás, és a' Bé-rekesztés. Itt mind az Külső részeket, mellyek az Kezdődés és a' Bé-Rekesztés; s-mind az Belsőket mellyek az több Hármak, együvé foglallyuk.” Az első magyar nyelvű retorika, megjelenítve az évszázados hagyományokat, semmiben nem marad el azok mögött. Ez az általában szokásos szerkezet, amelytől azonban el lehet térni: „Úgy vagyon mindazáltal hogy nem minden Imádságokban említetnek-meg mind ezek, mert némelly Könyörgések tsak pusztá azon rövid Meg-szölléttásból s-Kérésekből, Bé-rekesztésből állanak; de azért az egész Könyörgésnek ezek az Részei.”²⁸

„Az következő Táblában”, azaz a másodikban, ahogy Medgyesi ígérte, a részek „hatok”: az előbbieket kiegészíti az „Ígélet tétel, melyben bizonságot teszünk, az könyörgéshez illendő szándékunkról.”²⁹ Ezután ismét egy, a „közönséges” felosztás szerinti ötrészes vázlat következik (III. tábla). A további öt minta viszont kivétel nélkül négy fő részből áll. Három tábla különböző alkalmakhoz kapcsolódik: prédikáció előtti (III.) esti (IV.) és prédikáció utáni (VI.) imádság. Az V. tábla egyszerűen „Más Hasonlo Forma, ugyan Könyörgére-való”; a két utolsó minta pedig két bibliai személyiség, Dániel (VII.) és Nehemiás (VIII.) imádságának retorikai szerkezetét mutatja be.

Alapos megfontolásra vall, hogy az egyes táblák mikor mit tartalmaznak – akár a fő szerkezeti egységek szintjén, akár azokon belül. A négy fő részből álló V. táblából például külön egységként a hálaadás hiányzik. A szerző javaslata szerint erre a mozzanatra sor kerülhet a befejezésben. Ugyanakkor ez a tábla tárgyalja a leg részletesebben a vallástétel és aérés lehetőségeit. Két példa: a „Tselekedetbéli bűnök” megvallásánál a vétkeknek 21 csoportja gondolandó végig. Némelyeknek több fajtája különböztethető meg, aszerint, hogy mi ellen irányulnak. Könyörögni pedig – ezen tábla útmutatásai nyomán – 37 dologért lehet. A 21. a lelkipásztorokért való imádkozás. Ennek során Istennek hétféle adományát kérhetjük számukra; ezek egyike, hogy váljanak a szent élet jó példáivá. Ehhez négy tulajdonságra van a legnagyobb szükségük, úgymint józanság, igazságosság, békesség és kedves élet.

A VI. tábla a prédikáció utáni imádság. A főbb szerkezeti egységek közül a vallástétel hiányzik. Erre már sor került a prédikáció előtt, ezért itt nincs rá szükség. Annál részletesebb a hálaadás – ami az adott helyzetben a leginkább indokolt. Dániel könyörgésében a fő részek között nincs hálaadás, viszont a vallástételben szerepel az Isten igaz voltáról és irgalmasságáról való megemlékezés. Nehemiás könyörgéséből is hiányzik a hálaadás, Isten jótéteményei mégsem maradnak említés nélkül: a Kezdődés egyik fő része Isten megszólítása „az ő Tulajdonságiból”; ezek egyike „kegyelmessége az ötet szeretőkhöz”.³⁰

²⁷ MEDGYESI, E4v–F1r.

²⁸ MEDGYESI, A1v.

²⁹ MEDGYESI, C1r.

³⁰ MEDGYESI, a C és D ívek közötti 4-gyel jelölt ív 4v oldala; D1r.

A két „külső rész”, a bevezetés és a befejezést mindegyik táblában szerepel. Ezeket Medgyesi akkor részletezi, ha az adott alkalomhoz kapcsolódóan különleges tudnivalókat kívánnak. Más esetekben elintézi azzal, hogy az történjék „a’ szerént mint a’ több Táblákban vagyon” vagy valami hasonló fordulattal.

Praktikus szemléletre vall a befejezésre vonatkozó egyik megjegyzés az V. táblában. Ebben a részben kérhetjük, hogy Isten figyeljen könyörgésünkre és hallgasson meg minket – „tsak hogy igen hosszúra telik, az Ímádkozás s-unadalmas lészen. A vagy ha ugyan így kell lenni, a’ vallás tételt, és kéréseket rövidíteni kell.”³¹

A berekesztő regulákban Medgyesi külön is hangsúlyozza, ami figyelmes olvasója számára az eddigiekből is kiderült: „Nem szükség hogy valamik az TABLAKBA apróbb Tzikkelyenként, főképpen az Vallás-tétel és Kérés alatt, feljegyeztetnenek, azokban ember semmit el ne hagyjon; hanem azokat válogassa, a’ mellyek az a’ kori dolgához s-állapotokhoz; ennekfelette az rövidséghez s-a hosszabbatskasághoz (mert hivságban merült Nemzetünknek nagyobb része, nem illetődvén-meg derekasson a’ lelki dolgoknak szeretetítül, rövid praedicationot, hosszúra petsenyét szert) illendők és szükségesek. Az kérésekben pedig sokakat hálaadásúl-is mutathatni-bé; vagy praedicationo utánra hagyhatni.”³² Különösen figyelemreméltó a „hivságban merült Nemzetünkre” vonatkozó megfigyelés; könnyen elképzelhető, hogy forrása nem valamelyik külföldi minta, hanem a szező saját tapasztalata.

A *Doce nos orare* „mesterséges táblái” a *dispositio* nyolc különböző lehetőségét részletezik, sokszor az egyes szerkezeti egységeken belül is igen aprólékos bontásban. Az *Abba Atya* az „e’ kedig ki-adattataknál bővebb és külömb külömbféle példákkal világosb”. Szempontunkból legfontosabb a „kiváltképpen-való terjesztés”, azaz „a Részeké külön külön, önnön magok által” – ami nem más, mint az *amplificatio*. Ez „az Okosság mesterségének” (logika) és a „Mesterséges Ékesgetések” (retorika) segítségével lehetséges.

Nem árt hangsúlyozni, hogy a ráamista logika legfontosabb terminusai évekkel Apácai magyar nyelvű logikai műveinek megjelenése előtt Medgyesi jóvoltából jelentek meg elméleti irodalmunkban. Szerepelnek: „A’ Tselekedő (Mivelő, Munkálkodó, Tsináló, Tévő) okok [*efficientis*]; A’ Tselekedett dolog (Műv, Tsinálmány, Munka, Tenyészés, Gyömöls) [*effectum*]; A’ Miben, a’ Minn, a’ Mi környül valami vagyon. Fészek [*subjectum*]; A’ Benne, Raita, Környülötte levő, Hozzá adatott [*adjunctum*]; Az Ellenben lévőek [*opposita*]; Az Hasonlétások vagy öszve-vetések [*similitudines*]; Az Osztások s Oszlások; Mikoron az öszvességgel valo külön külön szaggattatik; avagy a’ mi egész, darabokban, vagy részekben [*divisiones*]; A’ Bizonyságok, az az, az Írásnak mondási [*testimonia*]”. Az egyes fogalmak megnevezésében a színónímák felsorolásával Medgyesi mintha mérlegelné anyanyelve lehetőségeit; próbálgatja, vajon melyik kifejezés a legalkalmasabb a tartalom visszaadására. Minden esetben közli a magyarul körülírt fogalom latin nevét. Nyilván tisztában volt vele – Apácaival ellentétben –, hogy a magyar szaknyelv megteremtésének ez az egyetlen járható útja.

„Az Könyörgésnek mesterséges ékesgetések által való Terjesztési sok félek”; Medgyesi „itt csak hatát” említi. Ezek: „Az helyessen-valo Által-menetelek avagy Lépések egyik Részből másíkba; Az Fel-kiáltások; A’ Kérdések; Az Választások avagy ohajtások; Az Fogadások és Igérettek; A’ Kettőztetés”. A retorikai fogalmaknak Medgyesi nem adja meg a latin nevét.

³¹ MEDGYESI, a C és D ívek közötti 4-gyel jelölt ív 3v oldala.

³² MEDGYESI, D2v.

Bibliai példákat olvashatunk a különféle lehetőségekre. Például Dávid így könyörög: „Oh boszszu-álo Vr Isten, oh boszszu-álló Isten, mutasd-meg magadat... Solt. 94. 1. 2.” Medgyesi a retorika más eszközeivel kapcsolatban is Dávidhoz utalja az olvasót: nála ugyanis bőven vannak még „többek e' félék, mellyeket az ahétatos sziv könnyen fel-talál; s-e végre én el hittem, hogy nagy segéd olvasótnak és gyakorlotnak lenni az Soltárookban, mert David más egyebek felet igen fel-gyult indulatu és felette fő ez dologban.”³³

Az *Abba Atya* negyedik szakaszának második „nevezetes dolga” „Külömb külömb féle szükségek szerént való Ut-Mutatásokat” tartalmaz. Ebben a részben az előző fejezetben foglaltakhoz képest további tanácsokat kapunk a különböző alkalmakhoz. A prédikáció utáni imádság esetében Medgyesi két lehetőséget is bemutat. A példák olyan prédikációhoz kapcsolódnak, amelyben „a' Részegség meg feddetett”. Megtudhatjuk, hogyan kell imádkoznunk akkor, ha magunk is elkövettük a kárhozottatott vétket, és hogyan, ha nem.³⁴

Mint már utaltam rá, az *Abba Atyában* szó esik a *pronuntiatio*hoz tartozó dolgokról. „Testünknek állapotját” illetően a szerző arra tanít, hogyan kell viselkednünk imádkozás közben. Egy figyelmeztetés a térdeplés módjával kapcsolatban: „ama' paraszt és botor le tehenkedések, el-nyulások és le-ülések sokaknak, kiváltképpen az közönséges könyörgéseken, méltók meg-dorgálásra, mint kegyességtelen s-buzgóságtalan szivnek mutatási.”³⁵ Lehet, hogy e sorok forrását is a „hivságban merült Nemzetünk” körében tapasztaltak között kell keresnünk?

II. 2.

Szilágyi Tönkő Márton *Biga pastoralis*ának ugyancsak az *ars concionandit* megelőző fő része az *ars orandi*.³⁶ Nyolc fejezetből áll. Az elsőben a szerző a legáltalánosabb tudnivalókat részletezi. Felsorolja továbbá azokat a bibliai helyeket, amelyek különösen sok hasznos példát kínálnak az imádsággal kapcsolatban. Már itt figyelmeztet rá, hogy e helyekből kiténik az imádságnak mind gondolati, mind szerkezeti lényege. Megígéri, hogy ezt a maga helyén „graphice” is bemutatja.³⁷ A következőkben Szilágyi egy-egy fejezetet szentel az imádság fő részeinek: ezek (*exordium, confessio, petitio, gratiarum actio, conclusio*) pontosan megegyeznek Medgyesi „közönséges” mintájának részeivel. A hetedik fejezet a legszükségesebb „regulákat” tartalmazza. Nehemiás és Dávid imádságának vázlatát „graphice” a nyolcadik fejezetben tanulmányozhatjuk. Az *ars orandit* Szilágyinak egy saját imádsága zárja.

Szilágyi imádságméletről sok újdonságot nem lehet mondani, ugyanis nagyon hasonlít Medgyeséhoz. Tekinthető a *Doce nos orare* egyszerűsített redakciójának; sokszor szövegének szó szerinti latin megfelelője. Nem tudhatjuk, hogy közös idegen forrást használtak-e, vagy Szilágyi elődjének magyar szövegét fordította latinra. Az olvasóhoz szóló előszavában Szilágyi szokás szerint hangsúlyozza: a Kriszus, az apostolok és más bibliai személyek által hagyományozott

³³ MEDGYESI, F4r.

³⁴ MEDGYESI, IIr-I2r.

³⁵ MEDGYESI, E4r

³⁶ *Ars Orandi ex Sacris Scripturis repetita*, SZILÁGYI, 1-61.

³⁷ „In Horum enim Heroum votis, idea & ars vere & methodice precandi graphice depingitur, quod infra obiter ostendetur.” SZILÁGYI, 3.

módszerekhez képest semmi lényeges „újságra” nem vetemedett. Az alkalmazott formulák forrásai között név szerint Medgyesit és Sibliust említi; a tulajdonképen *ars orandi* kapcsolatban viszont egyedül Medgyesit.³⁸

Tudnunk kell, hogy a *Biga pastoralis* imádságelmélete jelentős részében magyar. Szilágyi az előszóban is leszögezi, hogy magyar imádságok elkészítéséhez kíván segítséget nyújtani.³⁹ Ennek megfelelően a szentírásbeli helyeket magyarul közli; és nemcsak az idézeteket, hanem az összekötő formulákat is.

Idéztem Medgyesitől azt a részt, amelyben figyelmeztet, hogy a nép nem nagyon szereti a hosszú prédikációt. Feltűnően hasonló módon fogalmazza meg ugyanezt Szilágyi, még a magyarul citált mondas is csaknem megegyezik az előbbivel: „Inkáb kel nékem hoszszu pecsenye; mint hoszszu oratio s-praedicationio.” Szilágyi azért megkockáztatja, hogy a pallérozottabb egyházközösségekre ez talán nem vonatkozik.⁴⁰

Az *ars orandi* a kor hazai irodalmának egyik legelterjedtebb műfajához kapcsolódik. Követelményrendszerit rögzít; segítséget nyújtott az imádságok megírásához. A mai ember számára viszont az olvasás módját befolyásolhatja. A műfaj korabeli normáinak ismerete bizonyára szolgálthat szempontokat a század imádságszövegeinek tanulmányozásához – különösen, ha egyszer valaki mint az irodalom egyik megnyilvánulási formáját fogja őket vizsgálni.

A két magyar *ars orandi* árnyaltabb értékelését tenné lehetővé, ha össze tudnánk vetni őket közvetlen forrásaikkal, mintáikkal. Így kaphatnánk pontosabb képet Medgyesi és Szilágyi szerkesztői tevékenységéről, önállóságáról. „Sokan sohajtoznak, mind Tanétó, mind penig egyéb renden lévő kegyes emberek közzül, Christus Vrunck Tanítványival együtt: Domine DOCE NOS ORARE, Vram, TANETS MEG MINKET KÖNYÖRÖGNI...” – írta ajánlásában Medgyesi.⁴¹ A további kutatás feladata annak megállapítása is, hogyan illeszkedik az *ars orandi* „magyarosítása” a puritánus kegyességi elképzelésekbe és a hazai református vallásgyakorlásba: kiknek a számára, milyen célból tartották szükségesnek e munkák megjelentetését, mi lett a további sorsuk.

A vizsgált művek jelentőségével azonban eddigi ismereteink alapján is tisztában kell lennünk. Medgyesi Pál esetében az imádságelmélet keletkezése – a *Doce nos orare, quin et praedicare* ars concionandijával együtt – egybeesik a magyar nyelvű retorika megszületésével. Éppen ezért okkal tekinthetjük irodalmi gondolkodásunk fontos dokumentumának.

³⁸ „Novam [...] orandi artem non proposuimus sed a Prophetis, Christo, Apostolis, aliisque V. & N. T. Heroibus traditam, & tritam [...] inculcavimus, deductione donavimus, exemplisque, & formulis bonis partem illustravimus. [...] In Arte Orandi praetacta Christi, Apostolorum et c. praxi praelucente, [...] ex nostrae nationis Heroibus nos juvit, Disertissimus b. m. Paulus Medgyesi, in suo Doce nos orare: item pientissimae orationum formulae in Praxi Pietatis, in Sibelio, et in aliorum super hac materia dispositionibus extantes; nec non quotidiana Doctissimorum Concionatorum praxis” SZILÁGYI, 2v; 3r–v.

³⁹ „Et quidem scripturarius Hungaricus, quo auditoribus ostendimus et suasimus viam thronum gratiae ipsissimis interdum S. sancti verbis expugnandi.” SZILÁGYI, 2v.

⁴⁰ „[Oratio oportet] temperatum h. e. nec prolixum, nec brevem esse; nec enim necesse est orationem omnibus partibus partiumque particellis absolutam, semper promere; ast illa delibasse suffecerit, quae, rerum ipsarum circumstantiae delibanda suaverint. Maxime, gens nostra, durae sane cervicis, prolixam, vel concionem vel orationem fastidire parata, praesertim indigestum, imperitum, ministerique Ecclesiastico insensum, in certis locis (cultiores si forte excipias Ecclesias) rusticorum in eadem, vulgus, propudiosum pro re nata ingeminare consuevit diverbium: Inkáb kel nékem hoszszu pecsenye; mint hoszszu oratio s-praedicationio.” SZILÁGYI, 57–58.

⁴¹ MEDGYESI, 2v.

VARGA GYULA

ARTHUR SCHOPENHAUER FILOZÓFIÁJA
REVICZKY GYULA ELMÉLETI MUNKÁIBAN

Többé-kevésbé minden nemzeti irodalomról elmondható, hogy történetében volt egy „elveszett nemzedék”, egy olyan generáció, amelynek tagjai tehetségük alapján sokkal többre lettek volna képesek, ám egyrészt saját hibáik, másrészt pedig a kor elvárásainak teljesíthetlensége miatt nem váltak nagy alkotókká. A magyar irodalomban leginkább az Ady előtti kor Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő, Kiss József költészetével fémjelzett lírikusnemzedéke érdemli ki ezt az elnevezést. Arany János árnyékában nő fel ez a nemzedék, de a még élő költőóriás irodalomfelfogásával ellentétes irányt képviselnek, s nem szívelheti őket a korszak irodalmi ízlésének harcos alakítója, a népies-nemzeti iskola ideológusa és főszerzője, Gyulai Pál sem. Ennek oka valószínűleg az lehetett, hogy Reviczky és társai költészetében tartalmilag, sőt, programszerűen jelen volt két motívum: az egyik az ún. általános emberi eszméje, az, hogy ezek a fiatal költők az egész emberiség szolgálatát állították a művészek elé például, s nem csak a nemzeti jellegű témákat keresték. A másik, hogy olyan új eszmeiséget is felfedezhetünk műveikben, amelyek egyáltalán nem vágnak össze a népies-nemzeti iskola eszmeiségével. Reviczky (és kezdetben Komjáthy is) Schopenhauerért lelkesedik, Szabó Endre a szocialisztikus tanok felé halad, Rudnyánszky Gyula pedig különös keverékét alakítja ki a szocialista eszméknek és a katolicizmusnak. Nem véletlen, hogy a népies-nemzeti iskolát dicsőítő Horváth János is éppen ebben a momentumban fedezte fel másságukat: „először Reviczky Gyula siklott le a nemzeti klasszicizmus eszményi pályájáról, amikor témájává tette a költészetnek a filozófiát”.¹ Habár erről a kapcsolatról már sokan írtak, úgy vélem, érdemes lenne megvizsgálni, vajon valójában milyen mélységben ismerte Reviczky Schopenhauert, és milyen szerepet játszott a német bölcselő Reviczky esztétikai elveinek a kialakításában. Erre szeretnék választ kapni az itt következő lapokon: valóban olyan nagy jelentőségű volt-e Reviczky és Schopenhauer kapcsolata, hogy valósággal leterelte az ifjabb nemzedékeket a „nemzeti klasszicizmus” ideális vonaláról?

Ha végigtekintünk a Reviczky Gyula költészetét vizsgáló munkák során, meglepődve tapasztaljuk, hogy a schopenhaueri filozófiához fűződő kapcsolatát mindenki kész tényként kezeli, méghozzá úgy, hogy a magyar poeta filozófiai felkészültségét és műveltségét erősen túlbecsülik (kivéve Vajthó Lászlót és a rá hivatkozó Varga Pált). Ez elsősorban azért történt, mert a kérdés korábbi kutatói nem végeztek filológiai vizsgálódásokat. Egy költő és egy bölcselő művei között ugyanis alapvető különbség, hogy a művész szabadon bánik az anyagával, legyen az bár a tudomány vagy a filozófia. Ezért, ha a filozofáló művészek alkotásait

¹ HORVÁTH JÁNOS, *Újabb költészetünk világnézeti válsága*. In *Károlyi- emlékkönyv*. Bp., 1933. 266–282.

olvassuk, azt fogjuk látni, hogy rendkívül sokszínű lehet ez az irodalmi interpretáció, a dogmatikus tankölteménytől kezdve, amely nem „esztétizálja” a bölcseleti témát, egészen a Hölderlin-féle poézisig, ahol a filozófiai alap gondolat egy autonóm költői nyelvben tűnik elő. Éppen ez a sokszínűség az oka annak, hogy nagyon óvatosan kell eljárunk akkor, ha egy ilyen kapcsolatot vizsgálunk, nehogy túlzó megállapításokat tegyünk vagy a hatás fokáról, vagy az adott költő ismereteiről. Reviczky életrajzíróitól tudjuk, hogy mikor ismerkedett meg először Schopenhauer műveivel: 1874-ben Garamújfalun nevelősködik, Liphay Ágost földbirtokos fiát tanítja, amikor annak gazdag könyvtárában olvassa a materialista, pesszimista, fatalista műveket, Lucretius *De rerum naturáját*, Schopenhauer *Etikáját*, Turgenyevet, Strausstól *Jézus életét*. Mélyebben azonban – életrajzírói szerint – csak 1878-ban ismerkedik meg a frankfurti bölcselet munkáival, amikor pesti nyomorúságában egy volt iskolatársa, Tocsek Sándor karolja fel. Tocsek ebben az időben kapta kézhez 100 000 forintos örökségét, s a kor „dekadenciájának” megfelelően minél hamarabb igyekezett elkölteni ezt a tetemes pénzüsszeget.² Nem szokatlan jelenség ez abban az időben: a Habsburg alattvaló válságérzékiségének egyik kifizési lehetősége. Claudio Magris elemzi ezt a jelenséget a *Habsburg-mítosz* c. művében: „Éljen őfelsége a Pezsgő! – kiáltanak fel a vigadozások tetőpontján; mámor őfelsége a múzsája ennek a könnyed, víg extázisnak. A felvonásvégeken minden operettnben fölhangzik a jókedvű kiáltás, valósággal jelszava e társadalomnak: pincér, pezsgőt!”³ Reviczky barátja is beleveti magát az élvezetekbe, s mindenhová magával hurcolja a pénztelen, rászoruló költőt; enni ugyan nem ad neki, de pezsgővel torkig itatja, téli kabátot nyáron vesz neki, míg télen hagyja, hogy „barátja” könnyű nyári felöltőben járkáljon. Ennek a bohém-ségnek keres filozófiai alapot Tocsek, s azt Schopenhauerben véli megtalálni, tulajdonképpen félreértve a német bölcselet, akitől a legtávolabb állt az ilyen fajta életmód. Reviczky is nála ismerkedik meg bővebben a schopenhaueri filozófiával, ám nem marad meg társa szállóige-filozofálásánál, hanem mélyebben tanulmányozza a bölcselet etikai és esztétikai részét. Ennél tovább azonban sohasem jut: még 1885-ös tanulmányában is, melyről később még bővebben fogok szólni, csak az etika és az esztétika területe az, amelyet értékesnek tart Schopenhauer műveiben.

Amint azt fentebb említettem, Reviczky már 1873–74-ben megismerkedik a frankfurti gondolkodó műveivel, saját műveiben azonban csak 1876 után fedezhetünk fel erre utaló momentumokat. Versei közül csak az 1877–78-as év termésében találhatunk schopenhaueri ihletésű dalokat. 1876-ban a Figyelőben jelenik meg tollából a *Szenvedély és világfájdalom* c. tanulmány, amely egy Schopenhauer-idézetrel kezdődik, s a későbbiekben is követi Schopenhauer gondolatmenetét a zseniről. Ezzel máris megcáfolhatjuk Komlós Aladár feltevését, aki azt írja Reviczky 1878-as *Schopenhauer olvasása* c. költeményéről: „olyan nézeteket tulajdonít Schopenhauernek, hogy azt kell hinnünk, ez időben még csak felületesen, talán csak hallomásból [!] ismerte a filozófust”.⁴ A költő tanulmányában teljesen átveszi a schopenhaueri fejtegetést a zseniről, sőt egy egészen hosszú idézetet is citál belőle: ez az idézet Schopenhauer főművének második kötetéből való, tehát

² KOMLÓS Aladár, *Reviczky Gyula*. Bp., 1955. 46.

³ Claudio MAGRIS, *A Habsburg-mítosz*. Bp., 1989. 35.

⁴ KOMLÓS Aladár, *i. m.* 37.

bizonyos, hogy a költő már ekkor olvasta a *Világ mint akarat és képzet* egyes részeit. A genie genealógiáját Reviczky így képzeli el:⁵

Világnézet	Szenvedély	Fantázia
<u>Egyéniség</u>	<u>Melancholia</u>	<u>Meggondoltság</u>
<hr style="border: 0.5px solid black;"/>		
Genie		

Az összetevőket Schopenhauer nyomán képzeli el így Reviczky; a fantázia szükségességét igazi schopenhaueri érveléssel magyarázza meg: „A fantázia az akarat egyhangú, de állandó világát tarka, változékony világgá varázsolja: létrehozza a szenvedélyt.”⁶ (Mindezt anélkül teszi a költő, hogy a tanulmányban másutt szót ejtene az akaratról, amely a schopenhaueri filozófiának fő kategóriája.) Schopenhauer taglalja a fantázia szükségességét a zseniről írott részletben: „A fantáziával megáldott olyan elméket idézhet, akik neki helyes időben feltárják az igazságokat, amelyek a dolgok pusztá valóságát csak gyengén, csak ritkán és többnyire akkor sem a megfelelő időben mutatják meg. Ehhez úgy viszonyul a fantázia nélküli, mint a szabadon mozgó, tehát szárnyakkal megáldott állatokhoz a sziklákhöz ragasztott kagyló, amelynek ki kell várnia, hogy mit hoz számára a véletlen.”⁷

Schopenhauer-től származik Reviczky tanulmányában a meggondoltság kategóriája is, igaz, csak közvetetten. A meggondoltságot, mint lángész-erényt először Jean Paul vezeti be az esztétikába, s tőle veszi át Schopenhauer: „Az itt leírtak értelmében fogom fel, ha Jean Paul (Vorschule der Aesthetik § 12) a zseni lényegét a meggondoltságba teszi.”⁸ A frankfurti filozófustól származik a melankólia szükségessége is. Reviczky így interpretálja ezt: „...van egy még nagyobb költő, aki éppúgy éli az életét, ezt a hiúságok hiúságát, aki nemcsak látja, de egyszerűsmind belátja az emberiség nyomorát s azt is tudja, hogy ezen változtatni nem lehet. Byron, Lenau nagy költők, de Cervantes, Molière még nagyobbak, mert megismerni a világ haszontalanságát csak nagy, kibékülni vele csak nagy és bölcs lélek képes.”⁹ Ugyanakkor Schopenhauer ezt írja: „Általánosságban a zseninek adatott melankólia abban áll, hogy az életakarát, minél fényesebb értelem világítja meg, annál világosabban látja meg létének nyomorát. A tehetséges elmék oly gyakran emlegetett borús hangulatának jelképe a Montblanc, amelynek csúcsai többnyire felhősek; de olykor, főleg kora reggel felszakad a felhőfátyol, és a hegy, a napfénytől vörösen, s felhők fölötti égi magasából lenéz Chamouni-ra, és az olyan látvány, amelynek láttán mindenkinek meghasad a szíve.”¹⁰ (A kép meglepő módon hasonlít Vajda János: *Húsz év múlva* c. versének képsoraira.) A szenvedélyt Reviczky az akarattal azonosítja: „A szenvedély amaz akarat, mely fájdalmat okoz...”¹¹ Ezen a ponton eltér Schopenhauer-től, aki ezt mondja: „A zseni gyakran emlegetett rokonsága az örültséggel főleg éppen ezen a zseni

⁵ REVICZKY Gyula, *Szenvedély és világfájdalom*. In *Reviczky Gyula összegyűjtött művei*. Bp., 1944. 504.

⁶ Uo.

⁷ Arthur SCHOPENHAUER, *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Wiesbaden, 1972. 433.

⁸ Arthur SCHOPENHAUER, *i. m.* 436.

⁹ REVICZKY Gyula, *i. m.* 502.

¹⁰ Arthur SCHOPENHAUER, *i. m.* 438.

¹¹ REVICZKY Gyula, *i. m.* 503.

számára lényeges, de egyébként természetellenes értelem-akarat szétválasztáson alapul... Az intellektus ama abnormális túltengése, amennyiben kellő túlsúlyban van, elszakad az akarattól, és eredetét elfeledve, saját erejéből és nyugalmasságából szabadon tevékeny lesz, amiből a zseni alkotásai keletkeznek.”¹² Ennél is nyilvánvalóbbak azok a hasonlóságok, amelyekről Vajthó László ír Reviczky esszéit elemezve: „Ha Schopenhauer a vadászéletből hoz fel példát, a zseni és a tehetség szembeállítására, akkor Reviczky azt mondja, a zseni nem vadászik népszerűsége. Schopenhauer a zseni lassú érését, késő beérkezését a füge, datolya példájával illusztrálja, Reviczky a borral. S amikor azt mondja, hogy csak a tehetség bolygó szellemének van szüksége a zseni napfényére: ennek önfénye van, a szép frázis csattanóját Schopenhauertől veszi: geborgtes Licht: eigenes Licht.”¹³

Ugyanebben az évben jelenik meg Reviczky *Humor és materializmus* c. cikke, amelyben bővebben kifejti sajátos esztétikai nézeteit, amelynek csírát már két évvel azelőtt leírta *A humor pszichológiája* c. esszéjében, több más írásával együtt, s ki is akarta adatni ezeket egy gyűjteményben.¹⁴ Érdekes egy pillanatra elidőzni ennél a humorfilozófiánál. Reviczky szellemi fejlődésére rendkívüli hatással volt az az élettrajzi esemény, amelynek során reményteljes nemesifjúból a periférián élő értelmiségi proletár lett. Tizenkilenc éves korában édesapja meghalt, s ekkor derült ki, hogy a nyugalmazott katonatiszt kicsalta a rábizott birtokokat az árvaszéktől, amelyek pedig – anyja végrendelete után – a fiát illették volna, sőt, el is adta ezeket. Ezzel azonban még nem értek véget a családott fiatalember hányattatásai: hamarosan kiderült, hogy tulajdonképpen jogtalanul viseli a nevét is, édesanyja nem Reviczky Kálmán felesége, Zmeskál Judit volt, hanem egy Bálek Veronika nevű kis cseléd lány, akitől erőszakkal vették el, s aki után őt is Bálek Gyulának hívják. Ettől kezdve válik életében, költészetében fontossá a szenvedés, az érzelmek kifejezése. Elméleti tanulmányait is ez irányban végzi. Ekkor alakítja ki humorfilozófiáját, amelynek elsődrendű forrásai Addison és főleg Jean Paul írásai. Ez a humorfilozófia a részvételmes emberi magatartást kívánja átültetni a művész gyakorlatába, rezignáció és értelgősség keverékét: „...Részemről bátran bevallom érzélgősségemet, hogy Shakespearenál és Boznál ott, ahol igazán humorosak, sohasem nevettem, s nem egészen lelki betegség és sirhatnamság jele, hogy én Arany Érzékeny búcsúját szentimentális, majdnem pityergő hangon szoktam olvasni...”¹⁵ Ehhez a humorfilozófiához kapcsolódik a *Humor és materializmus*ban a schopenhaueri filozófia és az a „materializmus”, amit Reviczky megismert a néhány év alatt. „Világnézetét” Reviczky az esszé végén pontokba foglalja, amelyek egy-egy szentenciózus megállapítást tartalmaznak, szám szerint ötöt: ezekkel akarja a költő megalapozni sajátos, eklektikus új morálját. Ezekben az elmélkedésekben a schopenhaueri tanok keverednek a materialista eszmékkel, pontosabban Büchner és Feuerbach gondolataival. Az első pontban azt szögezi le Reviczky, hogy „Minden halállal új élet kezdődik s minden élet egy halálba kerül.” Schopenhauer főművének „A halálról” c. fejezetében így fejezi ezt ki: „Minden újdonsült lény frissen és elevenen lép ugyan az új életbe, és ezt ajándékként élvez: azonban nem lehet semmiféle ajándékról szó. Friss létét

¹² VAJTHÓ László, *Reviczky Gyula*. Bp., 1939. 65–94.

¹³ ARTHUR SCHOPENHAUER, i. m. 443.

¹⁴ KOMLÓS Aladár, *Reviczky Gyula*. Bp., 1955. 26.

¹⁵ REVICZKY Gyula, *A humor pszichológiája*. Bp., 1944. 471.

megfizette valaki más öregsége és halála.”¹⁶ A második pontban az anyagmegmaradás elvét magyaráztatja Reviczky, s azonnal meg kell jegyeznünk, hogy ezt is a már említett helyről veszi át. Ő így fogalmaz: „Amit mi halálunk nevezünk, az visszatérés a természet ölébe.”¹⁷ Schopenhauer pedig ezt mondja: „Ha tehát a mindenség anyja gondtalanul és vigyázat nélkül küldi gyermekeit ezer veszély elé, ez csak azért lehet, mert tudja, ha elhullanak, az ő ölébe hullnak vissza, ahol meg vannak óva – hullásuk tehát csak tréfaság.”¹⁸ Reviczky így folytatja ezt a gondolatot: „A parányok, melyek összege az embert alkotó, számtalan részre válván, számtalan élet parányait képezendik. A parányok ezen örökké tartó kicserélésének, mint a betűk különféle összetevésének kombinációja végtelen. Az ember por és hamu, mely számtalan metamorphozison megy keresztül.”¹⁹ Schopenhauer a már idézett helyen ezt írja: „Ez az anyag, mely most mint por és hamu fekszik előttetek, nemsokára vízben feloldva kristállyá fog sűrűsödni, s mint fém fog csillámlani, majd elektromos szikrát hány, galvanikus feszülésénél fogva pedig oly erőt fejt ki, mely a legerősebb összeköttetéseket is szétbontván anyagföldet fémmé redulál; sőt ez az anyag magától fog növényé és állattá alakulni, s titokzatos méhéből fejlődik majd ki az élet, melynek elvesztésétől korlátoltságokban annyira remegtek.”²⁰ A harmadik szentenciásor a büchneri gondolatrendszer fontos részét is képezi: „Az agy a lélek”²¹ – de az állatokról írt rész, mely szerint az állatot kínozni ugyanúgy tilos, mint az embert, már a schopenhaueri etika egyik alkotó eleme a *Die beiden Grundprobleme der Ethik* c. művéből. Igen jellemző, hogy Reviczky itt még akkor is a materializmust emlegeti, amikor már a schopenhaueri filozofémákat építi be gondolataiba.

Tisztán schopenhaueri eredetű a negyedik gondolatcsoport, amely a tulajdonosságok örökléséről szól, s az idézet tanúsága szerint valószínűleg szintén a már idézett etikai műből származik, bár Schopenhauer főművében is kimerítően tárgyalja az öröklést, rengeteg példával alátámasztva különös elméletét, amely szerint az ember a jellemét apjától, az intellektusát anyjától örökli. Végül – habár a feuerbachi filozófiából hoz fel példát rá –, az emberszeretet, a részvét tana is fő szerepet kap a schopenhaueri életműben, mégpedig pontosan a már említett etikai munkában, amelyben a német bölcselő a részvéte nagy misztériumnak nevezi, az „etika egyetlen igazi hajtóerejének”.²² Ebből a műből idéz Koroda Pálról írott kritikájában is: „Das Schicksal ist grausam und die Menschen sind erbärmlich.”²³ Reviczkynek ez a tévedése, hogy a schopenhaueri filozófiát a metarializmussal egy címszó alatt tárgyalja, rámutat arra, hogy már ekkor is igaz rá Vajthó László mondása: „...ha kezünkbe kerülne Reviczky Schopenhauer-példánya, rongyosra olvasott oldalak váltakoznának felvágatlan lapokkal.”²⁴ Reviczky nyilván azért azonosítja a schopenhaueri eszméket a materialista gondolatokkal, mert nem ismeri Schopenhauernek a materializmusról alkotott lesújtó véleményét, amelyet a *Világ mint akarat és képzet* egyik „felvágatlan” oldalán így

¹⁶ Arthur SCHOPENHAUER, i. m. 577.

¹⁷ REVICZKY Gyula, *Humor és materializmus*, 514.

¹⁸ Arthur SCHOPENHAUER, i. m. 542.

¹⁹ REVICZKY Gyula, i. m. 514.

²⁰ Arthur SCHOPENHAUER, i. m. 539.

²¹ Ludwig BÜCHNER, *Erő és anyag*. Bp., 1905. 145–164.

²² Arthur SCHOPENHAUER, *Die beiden Grundprobleme der Ethik*, 239.

²³ REVICZKY Gyula, *Költői elbeszélések*. Bp., 1944. 523.

²⁴ VAJTHÓ László, *Reviczky Gyula*, i. m. 65–94.

foglalmaz meg: „Ezen eljárást próbálja a mai materializmus, amely bordély- és patikáriusinas-filozófiává lett.”²⁵ Későbbi tanulmányában, a *Századunk pesszimizmusában* már különválasztja Schopenhauert a materialistáktól: „Ez nagy és nemes erkölcsstan, méltó, hogy a jók vallása legyen, s érthetetlen azok előtt, akik a materializmus üres tanaiból tanulták meg gúnyolni a vallást és a filozófiát.”²⁶ Ez a műve azonban majd csak 1884-ben jelenik meg, addig viszont még egy sereg cikkében, tanulmányában felhasználja a schopenhaueri bölcséletet. Így például az ambícióról írott cikkében, amelynek maga az alap gondolata is schopenhaueri eredetű, de a közben felhasznált gondolatok is (anélkül, hogy megjelölné eredetüket) Schopenhauer-reminiszcenciák, vagy idéz a német filozófus műveiből, sőt, valószínű, hogy a Goethe-idézet is az esszé előtanulmányaiból eredhet. Schopenhauer ugyanis pontosan ilyen kontextusban használja főművének az esztétikáról szóló részében. A genie öntörvényűségének, önállóságának a bizonyítása hasonló a schopenhaueri elmélethez. Itt is felvillan azonban az, hogy Reviczky nem foglalkozik igazán ennek a filozófiának a metafizikai alapjával: idézetében csak azt említi meg, hogy a zseni alkotása öntudatlan, ám arról már nem beszél, hogy ez annak következménye, hogy a zseni alkotása pillanatában nem az akarat birodalmában él – holott ő maga idézi ezt a részt a lap alján: „...daß die künstlerische Unerkenntniß eine vom Willen ganz gesonderte und unabhängige, eine willensreine, willenslose ist”.²⁷ Ennélfogva Reviczky tanulmányaiban a zseni fogalma, amely a német filozófus bölcséletében olyan logikusan következik a metafizikai megalapozásból, csupán egyfajta arisztokratizmus lesz; később még visszatérek erre a jelenségre.

Reviczky kisebb esszéiben, cikkeiben is előfordulnak Schopenhauer-reminiszcenciák, amelyek közül Vajthó László egészen szép csokrot gyűjtött össze, mint például a *Valamit a könyvcímekről* c. írást, amelyben Reviczky egy Schopenhauer-idézet köré építi fel a jó címről írott fejtegetését. Legjelentősebb alkotása azonban ezen a témakörön belül a *Századunk pesszimizmusa* c. esszé, amely 1884-ben jelent meg a Magyar Szalon c. lapban. A cikk apropója Alexander Bernát hasonló című könyvének megjelenése és annak kedvező fogadtatása az akadémia részéről. Reviczkyt valószínűleg két dolog is felháborította ebben a tanulmánykötetben, amely Schopenhauer és Eduard Hartmann tanait mutatta be a magyar közönségnek: először is az, hogy az ő kedvenc filozófusát, akit félig-meddig művésznek tekintett, Alexander kantianus bölcselőként, rendszeralkotó gondolkodóként tárgyalja, másrészt pedig mindig is bizonyos ellenszenvet érzett a „hivatalos” elismeréssel szemben, s ez megmutatkozott az akadémia, az egyetemi katedra esetében is. Egyébként ennek is köze lehet Schopenhauerhez, legalábbis annyiból, hogy a német filozófus is sok helyütt ír lekicsinylően az egyetemi filozófia oktatásról, aminek egyik oka nyilvánvalóan a berlini egyetemen Hegeltől elszenvedett kudarc sorozat volt. (Schopenhauer és Hegel több mint tíz évig tanítottak egy egyetemen Berlinben, de ez alatt az idő alatt a „nagy pesszimista” óráit egyetlen hallgató sem látogatta, aminek az is oka volt, hogy a diákok Hegel óráira jártak, akit Schopenhauer mélységesen gyűlölt és lenézett, s óráinak időpontját úgy rendezte, hogy aki hozzá jár, az ne hallgathassa Hegelt.) Reviczkynek ekkorra már kiforrott világnézete van, amelyben Schopenhauernek egészen különös

²⁵ ARTHUR SCHOPENHAUER, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, id. kiad. I. 196.

²⁶ REVICZKY Gyula, *Századunk pesszimizmusa*, id. kiad. 557.

²⁷ REVICZKY Gyula, *Az ambícióról*, id. kiad. 522.

szerep jut. Az ő eszméi szerint a pesszimizmus nem filozófiai jelenség elsősorban, hanem pszichológiai, sőt (költői túlzással) patológiai. Elárulja ezt az esszé kezdő mondatában, amelyben mintegy tartalmi hors d'oeuvre-ben felsorolja a pesszimizmus képviselőit. „Mióta Jób kínos vonaglások közt az Istennel vetekedett, mióta Salamon király a hiúságok hiúságáról elmélkedett, mióta ismerjük Sophokles megható kesergését, hogy legjobb nem születni és mióta a monda ókori hajósai hallották ama kétségbeesett siránkozást, hogy 'meghalt a nagy Pán', mióta Jézus és Szákjamuni az ember gyöngeségét és a világi örömök hiábavalóságát hirdették; le egészen napjainkig, Schopenhauer buddaisztikus etikájáig, Byron erkölcsi csömöréig, Musset halhatatlan Solitude-jéig, Turgenyev fatalizmusáig, mindenhol voltak lelkek, akik a világot számonkérték szenvedéseikért, akik az érzékeny szívet szerencsétlenségnek mondták, akik mint az emberi szem a napba, nem bírtak nézni lelkük fényes álomvilágába anélkül, hogy ne könnyezzenek.”²⁸ Az alapképlet tehát az, hogy – Reviczky interpretálásában – a világban a nagy gondolkodóknál és művészeknél időről időre feltűnik a világbánat jelensége, amely nem azonos a logikai gondolkodás által elért kilátástalan nihilizmussal és a pesszimizmussal, hanem szomorú, belátó és rezignált lelkiállapot. A pesszimizmus Reviczky szerint az olyan elmélet, amely nem ismeri el a jó létezését, ezáltal nem is hisz benne.

Valójában azonban nem is a pesszimizmus a fontos a költő szemében, hanem az egyén, amely átéli ezt, s pesszimista, hiszen „...a pesszimizmus nem fáj a szívnek s azért a józan okosság világnézetének mondható: a világbánat ellenben kínozza a lelket”.²⁹ Schopenhauer azonban nehéz lenne ilyen érzékeny léleknek bemutatnia, ezért Reviczky keres egy eszmét, amely a német filozófust is szenvedélyre ragadtathatta: az igazság fogalmát. „Hogy világbánata a legsötétebb színekből áll, megengedem, de objektívabb szellemet, az igazság lelkesebb hívét alig szült még ez a vak csillag, a mi földünk. S éppen ez a mindenkit meggyőző tárgyilagosság, az igazság ez elragadó heve okozzák, hogy ez a nagy filozófus senkit se fog kétségbeejteni, aki közelebről megismeri, aki megérti tanait, átérzi mély etikáját.”³⁰ Azt veti Alexander Bernát szemére, hogy: „Az sem egészen helyes eljárás, hogy Schopenhauernek (és elődjeinek) filozófiai rendszeréről, az akaratról és képzetről, terjedelmesebben ír, mint etikájáról, melyből legvilágosabban olvasható ki Schopenhauer világnézete. Aki a világbánatról akar írni, annak nem szükséges a metafizika úttalan utain bolyongania, mert a pesszimizmus nem tartozik a transzcendentális ismeretek közé.”³¹ Nyilvánvaló, hogy a költő és Alexander Bernát másról és másról beszélnek: Reviczky képtelen megérteni, hogy egy filozófus más szemmel vizsgálja egy másik gondolkodó művét, mint egy költő-interpretátor. Igaz ugyan, hogy a schopenhaueri részvét-etika pompásan beleillik a Reviczky-féle humorfilozófiába, ám rendkívül egyoldalú lenne a témával foglalkozó tudós részéről, ha egy adott filozófiai rendszernek csak az etikáját vizsgálná. Ráadásul a schopenhaueri életmű „kritikus pontja”, amint azt már említettem, éppen a metafizikájában van: abban a gondolatban, hogy az emberi létet nem a szellem uralja, hanem az öntudatlan, az akarat, amely azonban nem az egyéni akaratot jelenti, hanem a kanti *Ding an sich* megfelelője, amely

²⁸ REVICZKY Gyula, *Századunk pesszimizmusa*, id. kiad. 555.

²⁹ Uo. 557.

³⁰ Uo. 558.

³¹ Uo. 561.

különböző alakokban jelenik meg: a természetben a fizikai és kémiai erők, a növényeknél az inger, az állatoknál az ösztön, míg az embernél az akarat ennek a neve. Az akarattal küzdő embert éppen ez teszi nemessé: felismeri, hogy az egész világban csupán az akarat a pozitív, minden más negatívum: Így aztán minden örömnünk csak negatív öröm lehet, hiszen: „A fájdalmat érezzük és nem a fájdalomnélküliséget, a gondot érezzük és nem a gondtalanságot, a félelmet és nem a biztonságot”³² – az életünk a vágyakozással telik, s amint elértük célunkat, rögtön elfog az unalom bennünket. Kristálytisztá logikával következik ebből a művészet szerepe és feladata is: mivel az ember esetében az akarat úgy próbálja elérni célját, hogy mindennél tökéletesebb fegyvert ad a kezébe, az értelmet, azonban az ember ezt a fegyvert pontosan az akarat ellen is képes fordítani. Egyes esetekben előfordul az, hogy „hiba csúszik” az öröklés természetes rendjébe, s vannak egyedek, amelyek kétszer akkora értelemmel megáldva születnek, mint az átlagember: ezek a zsenik, akik képesek arra, hogy olyan esztétikai vagy filozófiai műveket hozzanak létre, amelyek ráirányíthatják a tömegember figyelmét az akarat igazi mivoltára, s ezzel időlegesen kivonhatják azt a hatalma alól. Ugyanígy az etikum kérdéseit boncolgatva Schopenhauer éppen metafizikai elveivel összhangban fejt ki, hogy az igazi etikum azért alapszik a részvéten, mert pontosan a világ igazi lényege, a „rossz” akarat ellen fordítja az egyént, akinek végül is semmilyen érdeke nem fűződik ahhoz, hogy egy másik individuum balsorsán szánakozzzék, sőt, inkább az az érdeke, hogy a létezők könyörtelen harcában felül maradjon.

Schopenhauer rendszerének az akarat az alfája és omegája; a rendszer minden pontja közvetlen összefüggésben áll az akarattal, a schopenhaueri filozófia centrumával. Reviczkynek tehát ez esetben sincs igaza, amikor az etikát függetlennek mondja a metafizikától – sőt, éppen az ő interpretációja válik így következtelenné, alapot nélkülözővé. Ha ugyanis az akarattól megfosztjuk a schopenhaueri etikát, akkor kijelentései nem lesznek egyebek összetartó erő nélküli frázisoknál. Reviczky maga is elismeri, hogy a következtelenséget nem tartja hibának a filozófiában sem: „S ezért nagy dicséretére válik Schopenhauernek, amit Alexander is elismer, hogy egészen individuális. Azt bizonyítja ez, hogy szívével gondolkodott. Ellentmondások vannak benne, mint egy lírikusban: hevül és csapong, mint egy költő.”³³ Reviczky tehát a gondolkodótól is ugyanazokat az erényeket várja el, mint a lírikustól. Gondolatmenete így nem egyéb, mint az egyéniség autoritására törekvő lírikus védekezése, amelynek kohézióját nem annyira logikai, sokkal inkább szenzibilis elemek alkotják. Természetes tehát, ha a tudományos filozófia-vizsgálatot a költő nem tudta értékelni, s olyan hiányosságokat kér számon Alexander Bernáton, aminek az nem volt köteles megfelelni. Más szempontból viszont igaza is van Reviczkynek, amikor néhány szempontot kíván adni a filozófus tudós bírálóinak: a schopenhaueri bölcselet ugyanis valóban különbözik a hagyományos filozófiáktól, amint erről ő maga vall: „Filozófiámat, minden eddigitől, a platónit némiképp kivéve, az különbözteti meg legbelső lényege szerint, hogy ez nem tudomány, hanem művészet.”³⁴ Schopenhauer fiatalkorában írónak készült egy időben, s olyan tehetséges volt, hogy egy ízben Goethe azt nyilatkozta róla az anyjának, hogy egykor majd nem

³² Arthur SCHOPENHAUER, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, II. 545.

³³ REVICZKY Gyula, i. m. 559.

³⁴ Arthur SCHOPENHAUER, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, II. 439.

a fiú lesz híres anyjáról, aki korának kedvelt íróője volt, hanem a fia után fogják ismerni Johanna Schopenhauer nevét. Könnyed stílusa, lenyűgöző olvasottsága nem véletlenül váltották ki Babits Mihály dicsérő szavait sem: „Néha úgy tűnik föl, mintha Schopenhauer ezekből a századokon, sőt évezredekken át szétszórt írók és költők legmélyebb mondásaiból akarná összeállítani a maga mondanivalóját. A filozófia ismét emberi nyelven szól, mint valaha Hume idejében.”³⁵ Schopenhauer bölcselése éppen azért olyan nagy hatású az ötvenes évek után, mert aránylag széles olvasóközönség alakul ki. A schopenhaueri filozófia megértéséhez nem szükséges külön előtanulmányokat folytatni, mint a német klasszikus filozófia több alakjának műveivel – elsősorban Kant és Hegel nyelvezete nehéz ilyen szempontból – világos, érthető stílusban ír, s ami lényegesebb, rendkívül érzékletessé teszi a szövegét az a Lukács által olyannyira bírált analógiás módszer, aminek nem elsősorban bizonyító, hanem ábrázoló funkciója a lényeges vonása.

Reviczkynek igaza van akkor is, amikor az akadémikus bírálatának egyik pontját kifogásolja: „Persze nem csálthatatlan [ti. Schopenhauer], a halandók közül eddig csak a pápa az, s téves felfogást az ő műveiből is ki lehet mutatni.”³⁶ A korabeli filozófia-bírálatoknak arra a vonására utal itt a költő, hogy a teljesen szabatosan kimutatható logikai linearitást tekintették egy filozófiai mű fő érdemének. Maga Alexander is e szempontból ítéli meg Schopenhauert: „Az akarat metafizikája Schopenhauer rendszerében a sok logikai ellentmondás zátonyain teljesen fennakad. Mégis mi tartja életben? Miért ragaszkodik Schopenhauer oly erősen hozzá? Mi fődte el előtte a rendszeres ellentmondásait? Nem találunk egyéb feleletet e kérdésekre, mint azt, melyre Schopenhauer életének története, szellemének mivolta s fejlődése tanít. E fölfogás a természet bizonyos költői szemléletére nyújt módot. Az egész természet e fölfogás világában megelevenedik, minden, ami van, él, mert minden akar... Csakhogy a költői felfogás eleve sége nem ad kárpótlást a logikai összefüggés fogyatékoságáért. Amíg a logikai törvények életben maradnak, addig az ilyen felfogás lehet egyéni világnézet, melyet az egyén sajátos észjárása valahogy összetart, de általános érvényességre nem tarthat számot.”³⁷ Alexander azt nem képes itt felismerni, hogy egy filozófiai mű nem feltétlenül logikai építmény – sok esetben az allegória többet mond el, mint a szabatos kifejezés: és ez a fajta bölcsélet mindig is jelen volt a filozófia történetében, gondoljunk csak Platón vagy Szent Ágoston filozófiájára, vagy éppen a francia felvilágosodás alakjainak szellemes stílusára. Sok igazság van abban is, amit Reviczky Schopenhauer és Hartmann viszonyáról mond: „Ugyancsak az akadémia feleljen érte, hogy Hartmann, ezt a reklámfilozófot, Schopenhauer tanainak e higítóját, aki úgy hasonlít megtagadott nagy mesteréhez, mint Marziasz Apollóhoz, egy füst alatt tárgyalja a század legnagyobb gondolkodójával. A filozófia e széltelője, aki Schopenhauert dilettáns filozófusnak nevezi s önéletrajzában Schopenhauer műveivel való megismerkedését csak futólag említi egy sorban. Alexandernél csaknem egyenrangúnak tűnik föl Az élet [!] mint akarat és képzet c. mű halhatatlan szerzőjével, holott nem tett egyebet, mint Schopenhauer tanait variálta, s igazságait elferdítette.”³⁸ Ha nem is egészen így igaz, az mindenesetre biztos, hogy Hartmann és Schopenhauer közt

³⁵ BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Debrecen, 1979. 313–314.

³⁶ REVICZKY Gyula, *Századunk pesszimizmusa*, 559.

³⁷ ALEXANDER Bernát, *A XIX. sz. pesszimizmusa*. Bp., 1884. 74.

³⁸ REVICZKY Gyula, *Századunk pesszimizmusa*, id. kiad. 561.

nagy különbség van: Hartmann éppen azzal kevesebb mesterénél, amit Alexander Bernát olyan mellékesnek tartott: hiányzik belőle az a szuggesztívó, ami a schopenhaueri műveknek a sajátja, az az írói véna, amely elfedi a logikai következetlenségeket, amitől élményt nyújtanak a frankfurti bölcsező munkái, s maradandóvá váltak általa, míg utánzóját hamar elfeledték.

Láthatjuk tehát, hogy a kor Schopenhauer-vitájában egyik félnek sem tudunk maradéktalanul igazat adni, mégpedig éppen alapvető nézetkülönbségük miatt: amit az egyik értékesnek tart, azt szükségszerűen érdektelennek veszi a másik: különbözőségük szempontjaik teljes másságából adódik.

Próbáljuk meg most értékelni mindazt, amit Schopenhauer és Reviczky kapcsolatáról eddig megtudhattunk, a költő esszéit tekintve. A legfontosabb az, hogy amint láttuk, Reviczky esszéista mivoltában is lírikus marad: alapvetően az esztétikai és morális kérdések érdeklik, s ezekben sem annyira az általános érvényű elvek felkutatása vezérli, mint a személyiség autoritásának a fellelése. Már kezdeti műveiben is megtalálható ez a tendencia: első jelentős elméleti alkotása, a *humor psychológiája* lényegében már ezen elv alapján épül fel. A külvilág Reviczkynek csak érzelmi alapon megközelíthető objektum marad: objektivitását mindössze az a feltételezés bizonyítja, hogy érző és szenvedő szubjektumokból áll: „Látni kell ezt a rafinírozott romlottságot, s mert közülünk egyik sem Jézus Krisztus, érezzük, hogy nekünk is részünk van benne: kétkedni mindenben s csak megszeretni ezeket a nyomorult, szánandó sorsra kárhozott teremtéseket.”³⁹ Már 1874-ben tehát, amikor ez az írás születik, készen áll Reviczky alapteóriája, aminek egyik jelentős része a részvét-etika, amely forrásának már itt a schopenhaueri etikát tekinti: „A humor közege a keresztény vallás legtisztább hamisítatlan alakjában – hirdetőjének ajkairól – vagy Schopenhauer bölcsészete egész keserű kétségbeesésében, ki a világot uraló egoizmus öntudatában felállította az új etika alaptételeit, és sarkalatos erényeknek mondta az igazságosság, szánalom s emberszeretet érzelmeit.”⁴⁰ A humorista az az ember, aki átérzi a szenvedést, és műveiben megjeleníti azt: csakhogy magas színvonalon. Humoristává csak a legjelentősebb alkotók válhatnak, a zsenik: „Mindezeknél fogva ne képzelje a humorista, hogy akárki megérti. Ő, mint Shakespeare mondaná, kaviár a nép számára.”⁴¹ Ez a Reviczky-féle elmélet másik sarkalatos pontja: az „elitáriánus művészetfelfogás”, ahogyan Jurij Davidov nevezi a schopenhaueri, nietzschei, Ortega-féle esztétikát. Reviczky és köre kezdettől fogva azon igyekszik, hogy „zsenialitásukat” nem csak nemzeti keretek között, hanem világirodalmi szinten is kamatoztatni tudják. Kimondott céljuk a „világköltő” cím elnyerése. Reviczky és társai levelezésében gyakran találunk erre példát, sőt egymást dicsőítő kritikáikban is használják ezt a kifejezést. A meg nem értett egyéniség, a nagy művész példája tartja életben irodalmi becsvágyukat, amely ezekben az időkben a nép-nemzeti iskola vezető szerepe miatt nem kaphatott elismerést a közönségtől. Azt is mondhatnánk, hogy Reviczkynek mind a humor-elmélethez, mind pedig a zsenitudathoz valósággal kapóra jött Schopenhauer filozófiája, aki hasonló elveket vallott, s így a magyar költő elméleti megalapozását találta meg az új típusú művészegyéniség körvonalazásához. Sajnos azonban

³⁹ REVICZKY Gyula, *A humor pszichológiája*, id. kiad. 469.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 473.

Reviczky Schopenhauer esetében is úgy járt el, mintha Shakespeare-rel, Turgeyevvel, Arannyal kellett volna bizonyítania igazát: ahelyett, hogy megpróbált volna ezen filozófiai alapon egy elméletileg következetes esztétikai irányvonalat követni, elméleti írásaiban is lírai egyéniség marad, innen-onnan összeszedett gondolatai sokszor csak a szlogen szintjén maradnak, s ebből fakad „világnézetének tételessége” is, amint arra Bori Imre felhívja a figyelmet: „Reviczky [...] megmaradt a schopenhaueri „befogadó ember” magatartásánál, különösen pályája első tíz esztendejében, ezért újszerűsége elsősorban a témává vált filozófia költői előadásában szemlélhető.”⁴² Világnézete is megmarad lírai, önvallomások alkatának fénykörében, amit azért sajnálhatunk, mert Reviczky tehetsége és főként népszerűsége folytán alkalmassá válhatott volna egy modernebb, európai irodalomszellemet kialakítására már a századvég megelőző két évtizedben.

Az ilyen feladatra azonban a költők közül is csak kevesen vállalkozhatnak: Reviczkyból végül is éppen az a fajta rendszeresség és alaposság hiányzott, amelyet annyira idegennek érzett magától, s amelynek talán szintén életrajzában kell keresnünk az okait. Amint azt már említettem, a költő tizenkilenc évesen döbbsent rá arra, hogy ő nem „igazi” Reviczky, hanem egy cselédlány törvénytelen fia, akit apja, a könnyelmű huszártiszt még csak nem is adoptált. Addig apja a hagyományos dzsentri-szellemben nevelte, s ezzel együtt természetesen a származásával járó gögöt is „örökölte”. Életrajzi fogantatású művében, az *Apai örökségben* így ír: „Íly körülmények között Tiborban még gyerek korában az a homályos nézet támadt, hogy a világon csak kétféle emberek vannak; olyanok, akik semmit se tesznek, mulatnak és szórakoznak: ezek az urak, és olyanok, akik arcuk véres verejtékével keresik a mindennapi kenyeret: ezek a közönséges emberek.”⁴³ Ez az idézet is mutatja, hogy Reviczky az életben is bizonyos arisztokratizmussal viszonyult a többi emberhez, s ezt a magatartásmódot őrizte meg irodalmi ambíciói esetében is. Felsőbbrendűsége, zsenitudata aztán ahhoz vezetett, hogy költészetében, de különösen esszéiben hajlamos lett az individualitás túlhajtására, a zseni ösztönös tehetségének túlértékelésére, s ezzel együtt az alapos elméleti munka elvetésére. Lírai műveiben ez nem vezetett töréshez, elméleti munkáit viszont jelentősen befolyásolta: következetlenségei, önkényessége miatt nem tudta szervesen beépíteni a filozófiai alapokat esztétikájába, ami végül is így csak ígéretes kísérlet maradt, s hatását tekintve is inkább csak egzotikumával, különös hangvételével és témaválasztásával operált.

Mindezek ellenére vannak már a századvég modern irodalma felé mutató jellemzői is a Reviczky-féle esztétikum-felfogásnak. A lírikus-személyiség individualitása már Ady misztikus Énjének előképe, de legalábbis a Komjáthy-féle megváltó-szerep valamiféle előváltozata. A részvét-etika, a zsenitudat, az egyéniség szentimentális központba helyezése mind-mind közelebb vittek egy újfajta magyar költészet kiépüléséhez, s ebben ezek az esszék, tárcák is segítettek. A filozófia felbukkanása pedig, történjen az bármilyen felszínesen is, a Reviczky-oeuvre teoretikus részében valóban a modernitást és európai szellemet hangsúlyozta a kor szemében, mégha az esetek nagy többségében ellenséges lelkiületű kritikákat váltott is ki. Tétovázását, líraiságát a népies-nemzetit eszményítő irodalomtörténészek „gyöngöseségnek”, mi inkább specifikus jellemzőnek fogjuk fel. Egyszerűen nem válhatott Reviczky új Petőfivé, vagy Arannya – nemcsak

⁴² BORI Imre, *A magyar irodalom modern irányai*. Ujvidék, 1985. 173.

⁴³ REVICZKY Gyula, *Apai örökség*. In *Reviczky Gyula összegyűjtött művei*. Bp., 1944. 239.

önmaga, a kor sem engedte volna ezt. Horváth Jánoséknak abban nincs igazuk, hogy a történelmi korokban ugyanolyan fellépést és viselkedési sémákat vártak el minden költőtől: egy politikai és gazdasági szempontból is hőskornak tekinthető éra költő-személyiségeinek a jellemzőit keresik egy minden szempontból megváltozott világ művészen. Értékeit is ezért nem lelik fel: más értékeket keresnek, s a meglévők felett elsiklanak, még hozzá úgy, hogy nem veszik észre, pontosan ők azok, akik nem értik meg a korszak követelményeit. A filozófia bevitele a költészetbe szemükben megbocsáthatatlan véték, az egészséges magyar lelkület megmértelvezése.

Visszakanyarodva fejtegetéseink kezdetéhez, megállapíthatjuk: nem véletlen, hogy a magyar irodalom elveszett generációja nem „futotta ki” magát, nem élt lehetőségeivel: Értékelésükhöz feltétlenül hozzá kell számítanunk a kor szabta határokat is: ha, Varga Pál szavaival,⁴⁴ a népies-nemzeti iskola költői kettős kötöttségben éltek, úgy az elveszett nemzedék tagjai kettős szorításban: a hivatalos irodalom és saját, arisztokratikus esztétikai felfogásuk szorításában, amelyből nem tudtak menekülni: elvesztek valahol „Petőfi és Ady között.”

⁴⁴ VARGA Pál, *A népies-nemzeti irányú költői világgképének néhány problémája*. In It 1987/88. 402.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: HUNOK ÉS JEZSUITÁK

Fejezetek a magyarországi hősi epika történetéből. Budapest, Amfipresz Kiadó, 1993. 211 l.

A kötet 19 fejezetből áll, és majdnem ugyanennyi latinul író 18. századi, főleg jezsuita költőről és ezek egy-egy művéről szól. A fejezeteknek csaknem a fele (egészen pontosan 9 darab) 1974-ben, a Szauder József által még 1972-ben kezdeményezett *Irodalom és felvilágosodás* c. kötetben látott napvilágot, a többi 1973 és 1988 között készült, és került a monográfiává bővült tanulmányba; legkésőbbi a kötet előszava, amely 1993 húsvétján Rómában kelt, és ugyanekkor került a kötet élére az ajánlás „Klaniczay Tibor emlékének”: ő volt az, aki lehetővé tette, hogy az 1974-ben megjelent fejezetek után a többi is elkészülhetett, és a korábbi kötetben is meglévő koncepció monográfiává bővülhetett.

Szörényi László könyvének tárgya a magyarországi, főleg jezsuiták által megalapozott és – egy piarista és egy bencés szerző kivételével – általuk is művelt hun tárgyú, de a hun–magyar azonosságot valló történet szemléletnek megfelelően akkor honfoglalási témájúnak értelmezett epikus költészet. A tárgyalt művek legnagyobb része a jezsuita egyetemek és akadémiák filozófiai karán adományozott baccalaureusi és magisteri cím ünnepélyes odaítélésének alkalmára, ún. liber gradualisként, vagyis alkalmi kiadványként készült, amelyet a vizsgákon ingyen osztogattak. A kis kötetek címlapján, általános szokásnak megfelelően mindig a vizsgáztató professzor neve áll, soha nem a szerzőé, aki meghatározott gimnáziumi osztály (poétikai és retorikai) tanára

volt, s művét iskolai és rendi kötelességből írta. Helyzetéből következett, hogy az elődök műveit alaposan megismerte, és fiatal pályakezdő lévén, igen ambiciózusan dolgozott.

Mindezeket azért látszott szükségesnek itt elmondani, mert Szörényi – kutató lévén és kutatók körében élve – természetesen módon veszi tudottnak a fenti információkat. A jezsuiták 18. századi hazai történetéhez, ugyancsak kiegészítésképpen, az tartozik még, hogy a rend ebben az időben az egész hazai felsőoktatás túlnyomó részét kezében tartotta, és a harcos ellenreformáció évtizedei után – úgy a 30-as évektől kezdve – jól szervezett értelmiségi csoportként is felfogható már, amelynek körében a Rákóczi-szabadságharc után igen figyelemreméltó, roppant korszerű tendenciák kerültek előtérbe: a természettudósok és hivatásos történetírók mellett éppen azok, akik Szörényi László munkájában példás méltatásban részesülnek.

Mindeme információk aztán messzemenően hozzájárulnak a *liber gradualis*ok szerzői által már feltételezett közönség reális felméréséhez. Érdemes ezt szóba hozni azért is, mert a kutatásban mintha megint háttérbe szorulna a 18. századi, nálunk igen gazdag latin költészet, amely – a humanistákéhoz képest – még mindig nem kapott megfelelő méltatást: feltehetően mindig azért, mert egyesek csupán az anyanyelvi irodalom megkésett kialakulásának félreismerhetetlen és netán szégyellnivaló jelét látják benne, és ha is-

meretessé vált is belőle egy és más, a kutatások a témátörténet vizsgálatáig még nem jutottak el, még kevésbé a műfaj történetig. Szörényi könyvéből teljesen világossá válhat ugyanis, hogy ebben a korban a latin nyelvű poézis a közönség meghatározható rétegeiben együtt élt a vulgáris nyelvűvel, s csak a kettő tehet ki egy egészet, és teljesen igaz a szerző ama észrevétele, amely szerint a „neolatin irodalom mindenütt kapcsolódott a nemzeti nyelvű irodalmak adott fejlettségi fokához, nemcsak az antik előzményekhez, illetve más neolatin alkotásokhoz”.

Szörényi László könyvének tárgya a magyarországi latin epika témátörténeti módszerű vizsgálata Zrínyitől a 18. század végéig. E folyamatban az osztrák rendtartomány Lajtán inneni tagjai egyre inkább közeledtek a magyar nemesség mentalitásához, ami a Rákóczi-szabadságharc után igen figyelemreméltó folyamat. A Habsburg-hű Magyarország hős-epikai képét Ovidius *Metamorphoses*-ének mintájára az osztrák (bécsi) származású Schez Péter alkotta meg példamutatóan (1716), a köznemesi mentalitásnak megfelelő, Vergiliust követő művet Répszeli László írta (1731). Szörényi elemzése szerint eme bizonyos Schez alkotta meg „a Regnum Marianum korszerű értelmezését, a Habsburg-ház apológiáját”, melyben „minden magyar 'ősi dicsőség' csak a Habsburg világhuralom alárendelt eszköze, a bécsi trón számolya”. Művét állítólag többször újra nyomták, Stájerország „metamorphosisának” szerzője szolgálai utánozta művét. Répszeli viszont a korábban világhódító Attilát immár csak honfoglalóként ábrázolta. Nála válik a nép az eposz hősévé, melynek a magyar nemesség illő erkölcsi és egyéni szokásai: a magyarnak nemzeti étel és gyógyszer a savanyú káposzta, előtérben áll a hazai viselet kultusza, szembeszegül a tengeri kereskedelemmel és a divatos luxuscikkkel, más

szerzőnél a parókaviselettel, s Répszeli-nél és folytatóinál válik a magyar választott néppé, a pártoskodás pedig nemzeti bünné.

A könyv koncepciójának most ismertetett részletei Schez művének tárgyalásától Koptik Odó *Thaleis* c. művének (1744) tárgyalásáig terjednek. Ezek egyszerűsrimű azok a fejezetek, amelyeket az 1974-i változathoz képest elég gyakran újabb versbetétekkel bővített a szerző: nyilván maga is úgy érezte, hogy koncepciójának lényeges elemét foglalják magukban. Ezekhez képest tartalmaz aztán új elemeket az 1993-ban kelt bevezetés, amely tele van új ötletekkel, és további tervekkel. Ezek közé sorolnám a kor poétikáinak valamivel részletesebb ismertetését, talán tüzetes feldolgozását (Pontanus, Masenius, Juvencius), ide sorolhatónak vélem a magyarországi latin jezsuita elbeszélő költészet egész történetét, amelynek nyersanyaga a szerzőkkel és a művek listájával jórészt együtt is van, ide venném a barokk (későbarokk), a rokokó és a deákos klasszicizmus egyes jelenségeinek részletesebb leírását, talán elemzését, és ide sorolnám az egykorú elbeszélő költészet mellett egy másik műfaj, a tanköltemény majdani feldolgozását.

Valóban igaz, hogy valamikor – lehet vagy húsz esztendeje már – nem lelkesedtem kimondottan a témátörténeti kötetben álló Pray-fejezetért. No nem tartalma miatt, mert az bizony jó, és jól érzékelteti, „hogymilyen filozófiai tartalmakat vehetett fel egy tehetséges szerző kezén még egy hagyományos műfaj is”. Inkább arról lehetett szó, hogy Pray tankölteményt írt, amelynek ugyanúgy megvan a maga története; a történész-szerzőről magam is azt hiszem, hogy mellesleg kiváló költő volt, sőt azt is vallom, hogy érdemes volt kiemelezni nála, amit Szörényi megírt róla: azt nem hittem csupán, hogy az elbeszélő költészetéről szólva itt kellett róla fejezetet írni. Sokkal inkább azt

gondolom, hogy a hazai latin és magyar tankölteményről kellene egyszer monográfiát írni. Már csak azért is, mert nagyjából akkor indult meg, amikor a latin elbeszélő költészet elnyerte valóban hazai tónusát, mert érezhető benne a korai felvilágosodás szele, és mert a nemesi (úri) magatartást valló szerzők a solymászat mellett a bányászatról, az optikáról és elektromosságról verseltek, és nem egyszer kétnyelvűek már, sőt nyelvújításról spekulálnak.

Mindezt persze nem a kritikusi hév mondatja velem, hanem a magyarországi későlatin poézis feltárásának

jövője miatti aggodalom, és ez is Szőrényi szép és – nyugodtan mondhatom – nagyjelentőségű könyvét olvasva jutott újból eszembe, mely a magyar nyelvű 19. századi anyag feldolgozása után akár grandiózussá válhat. Befejezésül pedig egy megjegyzés: ha Szőrényi László mint szerző köszönetet mondott Csonka Ferencnek, hogy „élvezetes magyar versekben szólaltatta meg” a jezsuita költőket, hadd hangozzék el újból köszönet és elismerés munkájáért – ezúttal az olvasók nevében.

Tarnai Andor

ATTILA. THE MAN AND HIS IMAGE

Ed. by Franz H. Bäuml–Marianna D. Birnbaum. Budapest, Corvina Kiadó, 1993. 131 l.

A Los Angeles-i University of California még 1988-ban megrendezett egy nemzetközi konferenciát a történeti és mitikus Attila-képről az érintett szakterületek neves, s köztük számos magyarországi kutatójának részvételével. A magyar résztvevők akkor még nem sejtették, hogy mire a tanulmánykötet napvilágot lát, Magyarországon ismét divatba jön Attila, a közös hun–magyar eredet, s a hunok hódító uralkodója ismét bevonul a magyar őstörténet megálmódott panoptikumába. Ily módon a könyv mit sem veszített aktualitásából, bár sejthető, hogy közvéleményformáló ereje nem lesz nagyobb, mint Bóna István magyarul és németül megjelent összefoglaló monográfiájáé, vagy éppen terjedelmes ismeretterjesztő írásáé. (Rubicon, 1993. 6. sz.)

A történeti Attila és hunjai históriájának Denis Sinor és Herwig Wolfram tanulmányai nyújtják tömör összefoglalását. A szemet gyönyörködtető régészeti és művészettörténeti emlékmagyarat bemutató írások joggal utalnak arra a körülményre, hogy a hunok nyugatra vonulásukkal a sztyeppe népek legfon-

tosabb erőforrásaitól távolodtak el. Ennek eredményeként szenvedtek lovak és harcosok hiányától a 451 júniusában megvívott katalaunumi ütközetben, s zárulhatott a 452. évi itáliai bosszú-hadjárat is oly csekély eredménnyel. Észak-Itália természetföldrajzi viszonyai különösen alkalmatlannak bizonyulhattak a nomád lovastaktika számára, s végső soron egy hosszabb távon elkerülhetetlen katonai, politikai fiaskó árnyékát vetítették előre. (Az olvasónak talán még meghökkentő is lehet, hogy hatalma csúcsán az Attilának fizetett konstantinápolyi adó egy itáliai szenátor éves jövedelmének csak a harmadára rúgott). Azon pedig a legcsekélyebb mértékben sem csodálkozhatunk, hogy a hun birodalom felbomlásával a római birodalom keleti határainál a korábbi kezelhető hun veszéllyel szemben a politikai és katonai instabilitás vált általánossá.

A kötet számunkra, s valószínűleg az olvasók számára is legérdekesebb tanulmányai Attila irodalmi, néprajzi, zenei utóéletét, középkori és reneszánsz kultuszát tárgyalják. Rózsa György At-

tíla ikonográfiáját tekinti át a 15. századtól a 20. század elejéig. A *Thuróczykrónika* metszeteitől, a Mausoleum Attila képén át egészen a Gödöllői iskola alkotásaiig terjed az áttekintés, nem különben számba véve az egyetemes művészet emlékeit Memling Szent Orsolya ereklyetartójától Rafaello vatikáni faliképein át Delacroix *Pusztító Attila* festményéig. Nemcsak Attila alakját aktualizálhatta minden kor, hanem például a vele találkozó pápáét is: Rafaello vázlatán még II. Gyula arcvonásai tűnnek fel, míg ma I. Leót fedezhetjük fel a pápában.

Donald J. Ward elsősorban Attila népi alakját vizsgálja az elbeszélő hagyományban, a középkori elbeszélésektől Anthony Quinn Attila-filmjéig. Külön is foglalkozik a kutyafejű lények képzetével és népszerűségével, az itáliai vagy éppen a délnémet hagyományban napjainkig élő és kimutatható Attila-mitosszal. James W. Porter Verdi *Attila* operájának nyújtja zenei elemzését, kiemelve a velencei bemutató (1846) kapcsolódásait a helyi Attila hagyományhoz, illetve az „avrai tu l'universo, resti l'Italia a me” ária Risorgimento-szellemiségéhez.

Franz H. Bäuml ritka adatgazdag és lényegre törő tanulmányában Attila német középkori irodalmi utóéletét foglalja össze. Hildebrandslied, Waltharius, Nibelungenlied, Kaiserchronik, ónorvég epika st. Frutolf von Michelsberg kritikai megjegyzései (†1103) pedig a mítosz tudományos kritikájának a kezdeteit jelentik, a kronológiában és a lejegyzett latin nyelvű szövegekbe vett bizalom jegyében. Érdekes példákat említ, hogy miként vélekedtek a kortársak a latin és vulgáris nyelv által megörökített események forrásértékéről, a folyamatról, melynek során a társadalmatszervező funkciót is betöltő hősi énekek pusztán irodalmi, szórakoztató műfajjá alakultak.

Leena Löfstedt a francia nyelvű hagi-

ográfiái irodalmat tekinti át, s tárgyalja azokat a szenteket, akiknek attribútumává vált Attila (Geneviève, Loup, Troyes püspöke), s elsősorban nyelvészeti alapon vizsgálja a hun név lehetséges eredetét és értelmét. Egyfelől megállapítja, hogy a hun nevet a hunok odaérkezése előtt is használták, másfelől a Kézainál előforduló Mikolt név közeli megfelelőjét véli az ófrancia anglo-norman Maëlgut-ban megtalálni, aminek forrása a Hiltgunt alak lehetett. Thomas E. Vesce Nicola da Casola *La Guerra d'Attila* vérengző Attila-képéről, s a helyi, észak-itáliai családi, politikai hagyományokhoz való kapcsolódásáról értekezik.

Marianna D. Birnbaum a 15–16. századi magyarországi Attila-képről ad számot, gazdag kitekintéssel a hazai Attila-hagyomány kezdeteire. Szép betekintést nyerünk Thuróczy Mátyás-párti Attila-ábrázolásába, éppúgy mint Callimachus Mátyás-ellenes Attila-portréjába. Mégis a kedvező Attila-kép élt tovább a hazai historiográfiában, mint Oláh Miklós *Athilájában*, ahol Mohács megfelelőjévé válik a katalaunumi ütközet. Apró megjegyzések csak, hogy Anonymus miért éppen Péter esztergomi préposttal lenne azonos, és tényleg használta-e prágai Adalbert krónikáját? Komolyabb jelentőségű azonban, hogy Birnbaum Calanus *Vita Attilae*-jét – minden jel szerint fenntartásokkal, de mégis – visszadatálná a 12. század végére. Azonban Horváth János e korai datálással szemben annyi kifogást támasztott, hogy nyilván azok cáfolata túlnőne a tanulmány keretein. Addig azonban nehezen hihető, hogy Bél Mátyás kiadásában Anonymus egy kortársának a művét olvashatnánk. Ugyanakkor gyümölcsöző lett volna használni a Bäuml által ismert J. Williams *Etsel der Riche* (Bern, Frankfurt, Las Vegas 1981.) kötetet, amelynek hatodik fejezete a magyarországi forrásokkal foglalkozik, s számos érdekes, bár még senki által

nem ellenőrzött megjegyzést tesz Kézai művének egyes forrásaira (253–260.).

Az újkori Attila képpel foglalkozó fejezet Szörényi László tollából a 17–18. századi magyarországi Attila-képpel ismerteti meg olvasóit Zrínyi *Szigeti veszedelmétől* Mattyasovszky Ignác 1744. évi hős magyarokról szóló énekéig. Hallatlanul érdekes, hogy a hun-magyar rokonság körüli vitában miként jelennek meg a nyelvészeti szempontok, a finn rokonság, vagy a szibériai Juharia eredet problémája. Attila éppúgy feltűnik a magyar dicsőség előképéért (Timon Sámuel), mint a Rákóczi ellenes propaganda eszközeként (Varjú Zsigmond, Petrus Schesz).

A zárófejezetben Dimitri Segal a 20. század eleji oroszországi Attila-recepciót vázolja. A szépirodalmi művekben maguk az oroszok jelennek meg hunokként, Attila a *Russia triumphans* metaforájává válik. A számos árnyalatban feltűnő metaforában a pusztító hunok éppúgy jelenthetik a bolsevik forradalmárokat, mint Attila magát Sztálint. A történeti irodalomban pedig ugyan-

ebben a szellemben jelennek meg romlatlan szkíta vagy éppen turáni erőként, miként a híres történetíró, George Vernadsky műveiben az eurázsiai területeket egyesítő és uralmuk alá hajtó modernkori Oroszország és az oroszok karizmatikus vezetőinek előképeként. Sőt, korábban Savickij még a napóleoni háborúk Nyugat-Európát megjárt orosz csapataiban is a hódító Attila leszármazottait látta. Ha a jórészt emigráns értelmiségiek ideáját az orosz kommunista propaganda magáévá tette volna, akkor e sorok írója is már az általános iskolában többet tanult volna a hunokról, s ma itt senkinek sem jutna eszébe musicalt készíteni Attiláról.

A kötet igényes és gondos kiállítása, a jórészt színes és jól válogatott képanyag kiváló reprodukálása – az elkerülhetetlen sajtóhibák ellenére is, mint pl. Heinrich v. Rügeln H. v. Mügelin helyett – dicséretére válik a kötetet közreadó Corvina kiadónak.

Veszprémy László

FELSŐNYÉKI HALOTTI BÚCSÚZTATÓK

A szöveget gondozta, a jegyzeteket és a bevezetőt írta Kríza Ildikó. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1993. 287 l.

Az irodalomtörténet és a folklorisztika egyik közös, hosszú időn át kedvelt köztes műfaja és szeriális forrása a halotti búcsúztató. Ezek a temetés szokás-sorának részét alkotó prózai, verses és énekelt szövegek a történeti forrásokban rendszerint más szövegekkel együtt, így elsősorban halotti beszédek önálló szerkezeti egységeként, temetési kántákon és kéziratot énekeskönyvekben fordulnak elő. A kéziratok anyagban a szerző és a keletkezési idő sokszor ismeretlen. A szerzők és előadók között a lelkészek mellett kántorok, kántortanítók, rokonok, köszöntőmondók és temetkezési társulatok is találhatóak. Az

eredetiség mértéke különböző: legtöbb esetben az egyénített szövegek és a formulák, közhelyek változó arányú, együttes alkalmazása jellemző. A szó szerinti átvétel, az alkalomnak megfelelő átdolgozás, aktualizálás és variálás mellett gyakori jelenség az ismert szerzők műveinek (pl. Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulumának*) parafrázisa, más halotti búcsúztatók elemeinek beépítése, valamint az antik mitológiai és bibliai utalások, kifejezések használata. A szorosan személyhez kapcsolódó szövegek mellett társadalmi csoport-hoz tartozás szerinti típusok is készültek, s megfigyelhető az a XVII. század

közepétől a XIX. század közepéig tartó folyamat, melynek során a műfaj a felsőbb rétegek használatából fokozatosan átkerült az alsóbb rétegek temetkezési gyakorlatába. A műfajhoz kapcsolódó szokások a XVII–XVIII. században a felolvasás és kinyomtatás mellett a kinyomtatott szöveg szétosztása, valamint templomi kifüggesztése és megőrzése. Az érintkező folklór műfajok és szokások között van például a nemzetséglevél, a virrasztóének, a halottsjáték, a menyasszonybúcsúztató, a búcsús ének és a sirató.

Kríza Ildikó forráskiadványa a Tolna megyei Felsőnyéken élő katolikus kántortanító család három egymást követő tagja által készített halotti búcsúztatókat tartalmazza. Az 1857-től 1950-ig terjedő időszakból származó, mintegy háromszáz darabos gyűjteményből 276 szöveget és három dallamot közöl. A szövegeket bevezető tanulmány, bő jegyzetanyag, kezdősormutató és angol nyelvű összefoglaló kíséri. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy segítségével egyetlen falu hagyományában száz éven át nyomon követhetjük a műfaj alakulását.

A bevezető vázolja a műfaj magyarországi történetét, bemutatja a kézirat keletkezési körülményeit, forrásait és a szövegek variálódását. Elemzi az énekek szerkezetét, vers és dallam viszonyát, a műfaj társadalmi szerepét, s szót ejt a szokás utóéletéről. A felsőnyeki búcsúztatók számának alakulását az évi halálozások száma és a jelentős történelmi események mellett elsősorban a kántortanítók alkotókedve befolyásolta. A szövegek alapja többnyire a kántor vagy a rokonok által készített rövid feljegyzés a szükséges személyi adatokkal. A források másik csoportja részben tisztázatlan, mivel a versek szerzői szabadon éltek a különféle helyekről, így pl. az énekeskönyvekből, a ponyvairodalomból és a félnépi költészet más műfajaiból származó fordula-

tokkal. A XVII–XVIII. századi egyházi énekeskönyvek, temetési énekek motívumkincsének hatását Kríza Ildikó több példával igazolja. Túlsúlyban vannak az egyetlen alkalomra készült szövegek, ezeket aztán kisebb változtatásokkal, rögtönzött átalakítással, a kulcsszavak kicserélésével többször is felhasználták. Viszonylag nagy számban található a másoktól átvett szövegek, szövegrészek. A különböző területek búcsúztatói közti kapcsolat egyik magyarázata, hogy a kántortanítók a változtatásra utaló megjegyzések kíséretében rendszeresen megküldték egymásnak új szerzeményeiket.

A felsőnyeki énekek szerkezetét általában hármass felépítés jellemzi. A közhelyekből összeállított kezdőkép, a halotttól szóló rövid bevezető után a fő részben következik az egyes szám első személyű búcsúzás, azaz a rokonok megszólítása meghatározott sorrendben, amely egyben a temetés legfontosabb része a közösség számára. A zárórész végső búcsúzásra szólít, áldást mond vagy a temetőbe hív. A terjedelem többnyire a megrendelő igénye és fizetőképessége szerint alakult, néha azonban ingyen is készült búcsúztató. A szövegeket nótajelzéssel látták el és saját vagy kompilált dallam mellett az országosan legelterjedtebb halotti énekek dallamára adták elő. A búcsúztatók legfontosabb szerepe az érzelmi hatáskeltés, a társadalmi, családi kapcsolatterendszer erősítése, fenntartása és átrendeződésének hírüladása a tágabb közösségnek. A szövegek további jellemzője az érzelmi telítettség szintje, a közösségi elvárások figyelembevétele, valamint az elhunyt személyiségének és sorsának formulaszerű bemutatása, melynek következtében a szövegtípusok a nem, az életkor, a halál oka, az életút meghatározó mozzanata stb. szerint is elkülöníthetők. A műfaj átalakulása során a hosszadalmas, részletező versmondás egyszerűsödik, a hármass

szerkezet megmarad, a rokonoktól való búcsúzás lerövidül, az egyes szám első személyű formák helyét harmadik személyű igealakok veszik át, s megjelenik az ún. kántori kommentár, melyben a kántor beszél a halott nevében. A szokás elhalásában szerepet játszott az egyházi tiltás és a kántortanítók tevékenységének megszüntetése.

További módszeres vizsgálatot igényel annak eldöntése, hogy a helyi sajátosságok alapján született megfigyelések és a más tájegységek búcsúztató hagyományaira vonatkozó alkalmoszerű utalások mennyiben általánosíthatók. Ellenőrzést igényelnek az olyan általános megfogalmazások is, hogy például „ma ez a hagyomány nem él” (9.), mert a verses búcsúztatók írását az ország eldugodtabb vidékein, az erős közösségi elvárás és egy vállalkozó személy összetalálkozása következtében még az 1990-es évek elején is élő hagyományként rögzíthettük. A folklórsztkára vár az eddig összegyűjtött terjedelmes anyag feldolgozása, a gyűjtés egyenetlenségeinek kikü-

szöbölése, valamint az érintkező műfajokkal (pl. siratóballada, 29.) való történeti összefüggések és a nemzetközi kapcsolatok tisztázása. Az irodalomtörténet és a folklórsztkika közös feladata a megkezdett szövegkiadó munka folytatása, a kéziratok és nyomtatott búcsúztató szövegek rendszeres áttekintése, valamint a történeti énekeskönyvek összevetése a folklór gyűjtések és a vegyes műfajú népi halottaskönyvek anyagával. Jórészt tisztázatlan a halotti búcsúztató eredete, a műfaj alakulása, elterjedtsége, utóélete, formakincsének forrásvidéke, továbbá viszonya az egyházi énekirodalomhoz és más műfajokhoz. Feltárára várnak az egyházi tiltás hatásai, a személyes vonatkozások és a formulák összekapcsolási technikái, valamint a regionális fejlődés különbségei. A XIX. századi műköltészet halotti verseinek módszeres áttekintésétől és a búcsúztatókkal való összevetésétől is új eredmények remélhetők.

Tüskés Gábor

ISKOLADRÁMA ÉS FOLKLÓR

A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások. Szerk. Pintér Márta Zsuzsanna, Kilián István. Debrecen, 1989. 207 l. (Folklór és etnográfia 50.)

AZ ISKOLAI SZÍNJÁTÉK ÉS A NÉPI DRAMATIKUS HAGYOMÁNYOK

A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások. Szerk. Pintér Márta Zsuzsanna, Kilián István. Debrecen, 1993. 204 l.

Az utánpótlás nevelése, az alapkutatások elvégzése, a bibliográfiai nyilvántartás és a szövegemlékek kiadása nélkül meglehetősen nehéz bármelyik irodalomtörténeti korszak bármely műfajának történetéről tanulmányokat írni, konferenciákat szervezni, s azok anyagát kiadni. Létezik persze egyszerűbb út is: le kell mondani az irodalom történetéről (vagy általában a történetiségéről), s az eddig kiadott szövegek, feldol-

gozások, elméleti munkák alapján nagyszerűen lehet érdekes, szellemű újabb elméletet megfogalmazni, s ráadásul közben (szerencsés esetben) még jól is érezheti magát a kutató. A dolgok azonban nem ilyen egyszerűen, egyértelműen elválaszthatók. Más nemzetek feltárt irodalomtörténetére (kiadott szövegemlékeire) alapozva több, hatásában jelentős elméleti munka született, s ezek tanulságai, igazság-

tartalma megmérendő saját irodalmunk történetén is. De ha ezt nem ismerjük? – El kell végezni azt a munkát, amit a legtöbb európai nemzet már egy évszázada elvégzett, s amelyet nem lehet kihagyni, elkerülni: fel kell tárnunk irodalomtörténeti emlékeinket akkor is, ha sokan közülünk lekicsinylően csak újpozitivistá jelenségről beszélnek e munka kapcsán. El kell végezni ezt a munkát, hiszen amíg Európa nemzetei a múlt század utolsó harmadában és a századforduló rendre adták közre irodalomtörténetük, történelmük írott emlékeit, addig nálunk az azóta is állandósult „ez talán nem olyan fontos” szemléletből táplálkozó szűkösség azt eredményezte, hogy a régebbi magyar irodalomtörténet forrásainak nagyobb részét kéziratban olvasták egyes szakemberek, a XIX–XX. század kutatóinak nagy többségében pedig még az igénye sem alakult ki annak, hogy az irodalmi termés túlnyomó többségét jelentő manuscriptumokat kézbevegyék.

Napjainkra az is világossá vált, hogy jól szervezett, megfelelően támogatott csoportmunkával lehet csak előbbre jutni. Intézmény, támogatási rendszer, szervező egyéniség(ek), filológus szakemberek kellene tehát. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete történetében régi hagyomány, hogy sikeres vállalkozásokat a fenti módon valósítanak meg. Klaniczay Tibor törekvései, szervező ereje, szakmai tekintélye befolyásolni tudta az országos művelődéspolitikai elképzeléseket, s jelentős mértékben koncentrálni tudták az erőket (utánpótlás nevelése, filológiai prómunka, pénzeszközök megtalálása stb.) a rendszeres és módszeres forrásfeltárára, bibliográfiai- és kiadó munkákra. A jól megszervezett „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program keretében számos vaskos kötet jelent meg. Lendületet vett több alapvető könyvsorozat.

A magyarországi drámairodalom a XVI–XVIII. században szinte kizárólag az iskolai színjátékokra korlátozódott. A török kiűzése utáni évszázad sem volt elég ahhoz, hogy az iskolán kívüli színjátszás intézményrendszere kialakuljon. Iskoladráma azonban rengeteg maradt ránk, az előadások számát tizenötezer körülire becsülik. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének a XVIII. századi irodalom kutatását szervező és kézben tartó csoportja – Bíró Ferenc, Hopp Lajos, Kilián István vezetésével – jól össze tudta és tudja fogni a drámai emlékek kutatását is. A sok éves tervszerű kutatásnak most mutatkozik eredménye. 1984–1988-ban megjelent Staud Géza háromkötetes bibliográfiája (*A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai 1561–1773. I–III. köt.*), amelyet Varga Imréné követett (*A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma. 1988.*). 1992-ben ezeket egészítette ki Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna és Varga Imre kötete (*A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*). Ugyanez a munkaközösség sorra publikálta a *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. századi sorozatának* vaskos kiadványait: a protestáns iskoladrámákat két kötetben (RMDE XVIII/1/1–2.), majd a minorita (RMDE XVIII/2.) és a pálos (RMDE XVIII/3.) iskolai színjátékokat és a jezsuita iskoladrámák első kötetét (RMDE XVIII/4/1.).

A feltárt források mennyisége egyre több feldolgozás megjelenését tette lehetővé, illetve megszervezhetővé váltak a noszvaji iskoladráma konferenciák. A kötetek előszavai az eddigi kutatások történetét összegzik. A második noszvaji összejövetel (1991) alkalmával előadott, Kilián István által megvont részmerleg már a feldolgozás súlypontjait, irányait jelölte ki.

Egy-egy irodalomtörténeti korszakról úgy érdemes konferenciát rendezni, hogy a korszak művelődéstörténetének

lehetőleg valamennyi szakembere ott legyen; a történetírás, az irodalomtörténet, a művészettörténet stb. nézőpontjai szembesülhessenek egymással. Ugyanígy fontos ez az iskoladráma történetének kutatásában, illetve művelődéstörténeti helyének, szerepének kijelölésekor. A szerkesztők előszavának is ez a központi gondolata – a tudományágak együttműködése –, s a konferencia is ezért lehetett jó: együtt voltak az irodalom-, a zene-, a művészettörténet, a történelem és a folklór kutatói. Az első konferencia (1988) anyagát közreadó kötetben a tanulmányok és a közlemények elrendezése részben követi az említett szakmai csoportokat, természetesen úgy, hogy ezek létjogosultsága a dráma- és színjátszástörténet oldaláról legyen indokolható.

Az „Elvi kérdések” blokk 1988-ban még csak két előadást tartalmazott (Kilián István, Szabó Ferenc), a három évvel későbbi találkozón már csaknem valamennyi előadásnak volt közvetlen elméleti (irodalomelméleti, művelődéselméleti) tanulsága is (Pintér Márta Zsuzsanna, Sepsi Andrea, Berecz Ágnes stb.) Az 1988-as konferencia – az *Iskoladráma és folklór* címmel némileg ellentétben – az iskoladráma színre vitelének kérdéseit (díszlet, zene), a liturgia és a dráma összefüggéseit, illetve az iskolai színjátszásnak egyéb színjátékokhoz való viszonyát (udvari színjáték, hivatásos színjátszás) állította a vizsgálódás előterébe.

A második noszvaji összejevetel kötetete mutatja igazán azt az eredményt, amelyet a bevezetőben említett szervezett kutatásnak köszönhetünk. Ahogy megjelentek a bibliográfiai számbavétel eredményeit közlő kötetek, az első for-

ráskiadványok, a feldolgozás szempontjai gazdagodtak, tartalmasabbá váltak. A határterületek is a vizsgálódás szemszögébe kerültek (zenés, allegorikus ceremónia (Bitskey István), megkezdődött a feltárt drámai emlékek műfaji vizsgálata (közjáték – Sepsi Andrea; nézőjáték – Demeter Júlia stb.). Az iskolai színjátszásnak az iskolán kívüli világgal való kapcsolatában beállt változásoknak sok szempontú átgondolása (a mecénás személye és az iskolai színjátszás – Knapp Éva–Tüskés Gábor; az elvilágiasodási tendenciák megrajzolása – Varga Imre) is lehetővé vált. Időben és tematikában is kitágulhatott a feldolgozás szempontrendszer: Kerényi Ferenc a hivatásos színészet történetének kezdeteit az iskolai színjátszás oldaláról világította meg, a népi dramatikus hagyományok és az iskoladráma kapcsolatát pedig öt tanulmány elemezte. Az európai dráma-, illetve drámaelmélet-irodalom hazai recepciójának vizsgálatára is több példát találunk e két kötetben: Sugár István az egri jezsuita rendház könyvtára katalógusának e témával összefüggésbe hozható tételeit elemezte, Kiss Katalin pedig a XVIII. századi Plautus-recepció történetének egy fejezetét írta meg a Mostellária-változatok vizsgálatával.

A két kötetben kiadott negyven tanulmány tanulsága számunkra – túl az egyes előadások önmagában vett értékein – az, hogy tanúbizonyiságként értelmezhetők. Tanúbizonyiságai annak, hogy a közös kutatások, egy-egy művelődési intézmény (felsőoktatási kutatóhely, akadémiai intézet, könyvtár stb.) termékei megvalósíthatóak. A megvalósításhoz átgondoltság, s valóban közös munka szükségeseltetik.

Monok István

BATSÁNYI JÁNOS ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI

Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993. 87 l. (Felfedezett klasszikusok.)

E könyvsorozat, mint szerkesztője Madarász Imre írja bevezető soraiban: klasszikus irodalmi alkotásokra hívja fel a figyelmet: „A klasszikus irodalmi alkotások éppen azért azok, mert az olvasók az idők során mindig újra felfedezik őket maguknak.” Ha akadémuszkodni akarnánk, a klasszikus jelző előbbi értelmezését akár vitathatnánk is, ám a sorozat, s így a kezdeményezés érdemei ettől függetlenül tiszteletre méltóak. Annyi a sorozat jellegéből a megjelent, illetve megjelenésre váró kötetek címéből már most kiviláglik, hogy nem csupán, mint a Batsányi-kötet esetében, régen napvilágot látott, netán elfeledett művek közlésére vállalkozik a sorozat, hanem különböző témájú, nyilván kisebb terjedelmű monográfiák, sőt irodalomtörténet(ek) megjelentetésére is. Példa erre Madarász Imre könyve az olasz irodalom történetéről, illetve egy (V. Tóth László) a Dosztojevszkij-hőstípusokkal foglalkozó tanulmány. Érdekesnek mondható az *Attila alakja a magyar drámai irodalomban* című kötet, mely Bessenyei, Vajda János, Márkus László, Bánffy Miklós, Harsányi Kálmán eltérő időben keletkezett rokon témájú munkáiból áll össze. Hasonlót persze más történelmi figurák köré is lehetne szerkeszteni, bár nem vagyok biztos abban, hogy az ilyen típusú szervezőelv hosszabb távon igazán hasznosnak bizonyulna. Kétségtelen viszont, hogy az ilyen sokfelé nyitó sorozat igazi jellege egy-két tucatnyi kiadvány megjelenése után rajzolódik ki igazán.

Az a körülmény, hogy miért éppen Batsányi költeményeivel indul a sorozat, nem tudható, de mindenképpen helyeselhető. Függetlenül attól, hogy mennyire tekinthető a költő elfeledettnek. Az utóbbi fél évszázadban, a progresszív költők közé történt besorolás

okán, inkább a kitüntetettek, mintsem az elhanyagoltak között tarthatjuk számon. Műveinek kritikai kiadásával is rendelkezünk Keresztury Dezső és Tarnai Andor fáradozásai nyomán, minden nemű irodalmi tankönyvben helyet kapott (kivált tíz-húsz évvel ezelőtt), néhány esztendeje Keresztury Dezső gondozásában verseinek faksimile kiadása is napvilágot látott. A Tankönyvkiadónál (mely akkor még nem volt nemzeti) megjelent *Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából* (1982) című kiadvány igen bő (szinte a teljességet megközelítő) válogatást ad költeményeiből, sőt prózai írásaiból. Közli a Magyar Museum bevezetőjét, a műfordításról szóló írását, leveleket ad közre, sőt a Martinovics-perben elmondott önvédelmi beszédét is. Így nézve tehát teljesebb képet ad Batsányi pályájáról, mint ez a kötet, mely Batsányi magyar nyelvű költeményeit és az Ossián-fordításokat tartalmazza.

Érdekes módon azonban a jelzett tények sem teszik szükségtelemmé e kötet megjelentetését. Kétségtelen ugyanis, hogy minden tisztes erőfeszítés mellett sem lett igazán népszerű, *A franciaországi változásokra* című költeményén kívül a kufsteini elégiák egyike-másika szívódott fel az irodalmi köztudatba. Egy ilyen típusú sorozatban való szerepeltetése újra s talán hatásosabban hívhatja fel a figyelmet az ismert, de nem kellően megismert költő jelentőségére. A teljes költői pálya kontextusában hitesebb lehet a kép, mint ha pusztán a felvilágosodás eszméinek költői hirdetőjét látjuk benne. Bizonyos ugyanakkor, mint erről az előző szerzője, Debreczeni Attila ír, hogy Batsányi éppen ebben a tekintetben meglehetősen körülhatárolt költői életművet hozott létre, verseiben dominálnak a közösségi és gondolati elemek, a magánszemély,

netán a személyes líra gyakorlatilag nem kap szerepet költészetében. Rendkívüli életsorsa, sajátos helyzete – ami önmagában is érdeklődésre tarthat számot – indokolhatja, hogy hosszú életéhez képest igen csekély terjedelmű, de jelentékeny életművet hagyott maga után. Tulajdonképpen e körülmények megvilágosítására való az a tömör előszó, melyben Debreczeni Attila mintaszerű pontossággal és jó arányérzékkel összefoglalja a Batsányira vonatkozó lényeges tudnivalókat. A szakmai alaposág mellett, a „felfedező” szán-

dék jegyében talán nem ártott volna a bevezető szövegének némi színesség, elevenség, hiszen, gondolom, e kiadványok címzettje nem pusztán a szűkebb szakma. A versek szövegével kapcsolatosan – kritikai kiadás birtokában – különösebb gond nincs.

A „Felfedezett klasszikusok” sorozat (s benne ez a kötet) lehetőséget ad olyan publikációkra, melyek másutt aligha, vagy csak nehezen jelenhetnének meg, ezzel pedig hiányt pótol, ami nem csekélység.

Wéber Antal

TAXNER-TÓTH ERNŐ: REND, KÉTELYEK, NYUGTALANSÁG

A *Csongor és Tünde* kérdései. Budapest, Argumentum Kiadó, 1993. 201 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 133.)

A *Csongor és Tünde* recepciója a magyar irodalomtörténet-írásnak azokhoz a témáihoz tartozik, amelyen az irodalommal foglalkozó tudomány paradigmaváltásainak története különösen láthatóvá válik és lemérődik. Taxner-Tóth Ernő munkájára ugyanakkor elkerülhetetlenül rányomja bélyegét az, hogy könyve átfedéseket mutat a kritikai kiadás munkálatainak eredményeivel, és ez felhívja a figyelmet a két szöveg kapcsolatára. Rendkívüli haszna vállalkozásának, hogy a nehézkes, elsősorban csak szakemberek által használt jegyzetanyag eredményei így olvashatók, jól megszerkesztett, az érdeklődők számára is hozzáférhető és élvezhető formában válhatnak közzismertté. Ugyanakkor elkerülhetetlenül beszívárognak ebbe a munkába is a kritikai szövegfeldolgozás módszertanának sugallatai és a metodikája, illetve az adott mű 'kritikai' olvasatának látens jelenléte mint központi szervező erő. A kritikai kiadás ugyanis a szakirodalom eredményeit körültekintően, a tudósi elfogulatlanság jegyében, a különféle megközelítések eredményeit egyenértékűnek tekintve dolgozza fel. Egy mo-

nografikus vállalkozásnak azonban koherens nézetrendszer és állásfoglalást kell kidolgoznia, és ki kell békíteni egymással a különböző nézeteket. A szakirodalommal szembeni értékítéleteket kevésbé érvényesítő, nem elsődlegesen szelektáló, inkább a könyv koncepciójával egybecsengő megállapításokat felhasználó közelítés magában rejt Taxner-Tóth Ernő munkájának problematikáját: egyszerre teszi láthatóvá eredményeinek forrását és vállalkozása nehézségeinek természetét.

A könyv vállalt célja, a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetének végigkövetése (és elkerülhetetlenül a megalkotása), illetve ennek analízise által megvilágítani, új fénybe állítani a mű néhány vitás és vitatott mozzanatát – végső soron a szöveg értelmezésének újragondolása. Az, hogy a szöveg (ezt bizonyos mértékig kiterjesztve az adott alkotás műfajára is) monografikus tárgyalást kívánt meg, szükségessé tette a keletkezéstörténet, a hatáskutatás, a motívumtörténet, a mentalitástörténet, a szövegfilológia, az eszmetörténet együttes használatát, olyan széles és nehezen uralható területeket vonva be

ezzel vizsgálatának terébe, amely a szerteágazó és izgalmas kérdésfelvetéseket áldozatok árán volt csak képes egységben tartani. Egész pontosan fogalmazva, úgy érzem, ennek az egységnek az volt az ára, hogy a könyv meg- (illetve újra)alkotja Vörösmarty életrajzát (a rész által az egészet), és mindközben létrehoz egy látens biográfiát.

A pesti tanulóévektől kezdve követi nyomon a szerző Vörösmarty életrajzát, de a fejlődésrajz kiteljesítéséhez szüksége van a gyerekkortól kezdődően az egész személyiség kialakulásának áttekintésére. Az életrajznak, amely Taxner-Tóth Ernő minden jó szándéka ellenére, a tények hiánya, kideríthetlensége és pontosíthatatlansága miatt, sok helyütt kiegészítésre szorul, csak feltételezések által lehetséges a helyreállítás. Ennek vitatható következményeit különösen a jellemrajz megalkotásának kell viselnie. Az így kialakuló kép hitelessége még akkor is megkérdőjelezhető, ha, ahogyan az Taxner-Tóth Ernőnél rendkívül rugalmasan és invenciózusan, az életrajz és a szövegek együttes felhasználásával, egymást továbbépítve és korrigálva, egymás folyamatos ellenőrzésével konstruálódik meg. Még így is, úgy tűnik fel számomra, az elkerülhetetlenül szükségeshez képest talán többször él a szerző olyan feltételezésekkel, amelyeket nem lehetőségek fölötti lamentációként vagy a közülük történő választás szabadságának felkínálásaként vet fel, hanem gondolatmenete folytatásában már tényként kezel. Erről árulkodik a mondatokban elő-előforduló feltételes mód, és az olyan kapcsolóelemek, mint 'alighanem', 'szinte', 'valószínűleg', 'talán', 'nyilvánvalóan' stb.

A könyv eredményei közül különösen fontos kiemelni azokat a megállapításokat, amelyek a Gyulai Pál monográfiája által megalapozott, patetikus, magasztos Vörösmarty-kép helyesbítésére vonatkoznak; valamint a *Csongor és Tünde* megalkotásához vezető ösztön-

zések felvázolásában a vásári komédiák, a népkönyvek, a korabeli olvasóközönség izlésének, illetve igényének való megfelelési szándék kiemelése mint a művet alakító és jelentésmódosító erő jelenléte; továbbá Vörösmartynak azt a szándékát, hogy ponyván akarta árusítani művét. Aztán van még egy másik, az előzőektől is izgalmasabb vonulata Taxner-Tóth Ernő vizsgálódásainak: Vörösmarty erőteljes erotikus képzelete, valamint szövegeinek ilyen irányú érzékenysége és kapcsolata a népkönyvek világával, általában a népi kultúrával. Mindezek új és izgalmas kérdéseket vetnek fel, amelyek a *Csongor és Tünde* értelmezését termékeny szempontokkal gazdagíthatják. A magyar irodalmat és nem kevésbé az irodalomtörténet-írást ebben a vonatkozásban eléggé terheli a túlzott szemérmesség, ám Jan Kott híressé vált vizsgálódásai – épp a *Szentivánéji álommal* kapcsolatban – még inkább felbátoríthatták volna a szerzőt feltevései radikálisabb végiggondolására és következtetéseinek határozottabb kifejtésére.

A Vörösmarty szövegének értelmezését is azok az erények és nehézségek jellemzik, melyek az életrajzi és keletkeztörténeti bevezető fejezetekkel kapcsolatban felvethetőek voltak. Ezek azonban olyan elvárásokra vonatkoznak, amelyek alig érintik a könyv ön-maga elé állított feladatai teljesítését. Taxner-Tóth Ernő munkája jól használható kézikönyv lesz a *Csongor és Tünde* szakirodalmában, valamint a rá vonatkozó vizsgálódásokban való tájékozódáshoz.

Azoknál a kutatóknál, akik hosszú ideig foglalkoznak egy alkotó életművével, az évek során bensőséges kapcsolat alakul ki a vizsgálat tárgya és a vizsgálat alanya között, és e kapcsolatot a kutató személye teremti meg. Ennek a sajátos kapcsolatnak az eredménye az, hogy benyomul a vizsgálódás menetébe egy bizonyos látens paradigm-

marendszer, amely nem a kutatás tényeiből, a különféle vélekedések vitájából és ütköztetéséből, nem is a szövegek vizsgálatából és latolgatásából alakul ki, sokkal inkább megérzés ez, valamiféle szimat, amely azint vezeti az irodalomtörténészt. Mindez elkerülhetetlen és nem megrovandó, sőt; hiszen a kutatót már eleve az affinitás megléte, homályos vagy öntudatlan sejtése vezette kutatása tárgyához. Ennek a látens paradigmarendszernek a rejtőző jelenléte teszi lehetővé, véleményem szerint, hogy az életrajz bizonytalanságai ki-

egészíthetők és feloldhatók legyenek. (Ilyen, nem nyilvánossá tett, megfontolások befolyásolták a könyv szerzőjét például a 35–39. lapokon.)

Taxner-Tóth Ernő könyvének egyedül ezt a kettősségét (a kritikai kiadás kívánalmainak még érezhető jelenléte, illetve a közvetlen tárgyára koncentrááló monografikus megközelítés igénye) kellett e recenzióknak szóvá tennie, minden más szempontból elismerőleg nyilatkozhat a Vörösmarty-szakirodalom legújabb jelentős eredményéről.

Borbély Szilárd

FÓNOD ZOLTÁN: ÜZENET. A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR IRODALOM 1918–1945

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993. 317 l.

A pozsonyi Irodalmi Szemle hasábjain néhány éve többmenetes, személyeskedésbe forduló vita zajlott le Fónod Zoltán *Kötéltábláink* című tanulmánykötetéről (Irodalmi Szemle, 1991/5. 6. 11. szám). A kritikusok elsősorban Fónod *Kisebbségi szerepkörben* című igen terjedelmes dolgozatát bírálták, melyben a szerző a szlovákiai magyar irodalom 1918 utáni két évtizedének fejlődési pályáját mintegy hosszmeteszben ábrázolja. A szóban forgó tanulmány kisebb-nagyobb eltérésekkel megjelent már az Irodalmi Szemle 1984-es évfolyamában és a szerző *Tegnapai önismeret* (1986) című kötetében, de ugyanakkor a most kiadott monográfia alapvetésének is tekinthető, mert jelentős részben szó szerint azonos vele.

A kritikusok erkölcsi és szakmai szempontból egyaránt súlyos – mondhatni: diszkvalifikációval felérő – vádakat fogalmaztak meg. Szerintük Fónod szellemi termékét tulajdonít el, gátlástalanul kisajátítja, szóról szóra, vagy saját elmondású formában veszi át a szakirodalom korábbi megállapításait. A kompiláció tényét a szerző ráadásul igyekszik eltüntetni: jegyzeteiben több-

nyire nem az általa használt feldolgozásokra, hanem az azokban megadott forráshelyekre hivatkozik. Eme bírálatok jelentőségét külön is alátámasztja, hogy egyikük szerzője az a Turczel Lajos, aki a legkiterjedtebb forrásfeltáró munkát végezte az 1945 előtti szlovákiai magyar irodalom témájában (*Két kor mezsgyéjén* című, 1967-ben megjelent könyve mindmáig irányadónak számít). Fónod másik felháborodott kritikusa annak az időközben elhunyt Csanda Sándornak a fia, aki *Első nemzedék* (1968) című – korántsem hibátlan – könyvében először rajzolta meg a korszak íróinak a portréit.

A vitában Fónod azzal az – elvileg méltányolható – védekezéssel élt, hogy egy összefoglaló jellegű tanulmányt csak a korabeli források és a legfontosabb feldolgozások alapján lehet megírni, így elkerülhetetlen az eddig feltárt eredmények „megisméltése”. Szerinte nincs szó szellemi termékek kisajátításáról és tudatos plagizációról, mert amit egyszer már felfedeztek, azt nem kell újra felfedezni. Úgy véli, hogy a „kompiláció” szót nem helyes csupán megbélyegzésként emlegetni, mert ezt

a módszert a „szakma” rendszeresen használja az ismeretterjesztő, de a kifejezetten tudományos igényű munkák esetében is. Fónod persze itt csúsztat és ködösít, hiszen az ismeretterjesztő munkák esetében nem szokás számokkérni az egész témakört érintő alapkutatások elvégzését, ám a szerző már 1984-ben tudományos „szintézisként” aposztrofálta a maga művét. (Vö. Irodalmi Szemle, 1984/3. 239.) A dolog azonban mégiscsak azon fordul meg, hogy a mondott témakörben Fónod nem végzett semmiféle érdemelesnek minősíthető alapkutatást (s ezt publikációi alapján bárki megállapíthatja). Így kevés kétségünk lehet afelől, hogy könyvének első változataiban Fónod az illendőség határait messze túllépve használta Kemény G. Gábor, Arató Endre, Csanda Sándor és Turczel Lajos alapozó és forrásfeltáró tanulmányait.

A szerző mostani, minden eddiginél átfogóbb igényű könyvének megítélését tovább nehezíti az a körülmény, hogy kéziratát a pozsonyi Madách Kiadó három alkalommal is visszautasította. A sokadik átdolgozás után lépett közbe a budapesti Akadémiai Kiadó, bár nem egészen világos, hogy a pénzsűkével küszködő anyaországi tudományos műhely miért éppen Fónod munkáját tartotta közlésre érdemesnek. Mi több, még a könyv kirendelt magyarországi bírálóinak a nevét sem tartották szükségesnek feltüntetni. Ez az eljárás elfogadható lenne, ha tényleg csupán ismeretterjesztő munkáról volna szó (bár ez nem kifejezetten illik a Kiadó profiljába). A fülszöveg ügyesen oldja fel az ellentmondást: „A tudományos igényű, de népszerűen megírt kézikönyv a témának eddigi legteljesebb képét adja”. Ez a formula aztán kellőképpen variálható: ha arra van szükség, akkor „tudományos”, de az akadémikus szakmai kritikával szemben persze „népszerű kézikönyv”. De hogy ez a „népszerűség” voltaképen

mit is jelent, azt csak találgatni lehet, mert azt biztosan nem, hogy a könyv gördülékeny, élvezhető stílusban lenne megírva. A szöveg ugyanis hemzseg a suta megfogalmazásoktól és a hamisan csengő politikai műszavaktól („cseh burzsoázia”, „osztálykorlátai” stb.). Kifejezetten bántó, hogy a „haladó szellemű” kitétel szinte minden második oldalon felbukkan (ám a szókapcsolat közelebbi tartalma mindvégig homályban marad). A könyv stílusán sajnos folyamatosan érezhető az egykori szocialista újságírók bikkfanyelvének a beszüremkedése.

Célkitűzése szerint Fónod Zoltán hossz- és keresztmetszetet rajzol a korszak szlovákiai magyar irodalmáról. A történeti körülményeket is számba vevő áttekintés azonban meglehetősen elnagyoltra sikeredett, kizárólag a népszerű ismeretterjesztés feladatát tölti be. Ugyanakkor a szerző javára írhatjuk, hogy igyekezett kijavítani és átírni a vitapartnerei által korábban pellengérré állított szövegrészeket, a leginkább kirívó „vendégszövegeket” (s egyúttal törölte a kommunista ideológusoktól vett idézetek túlnyomó részét). Hiányosnak és különösen szerénynek mondhatjuk azonban az irodalomhoz szorosan kapcsolódó sajtó- és tudománytörténet bemutatását.

Az egyes írókról rajzolt kisebb-nagyobb portrék esetében nehéz eldönteni, hogy mekkora hányaduk tekinthető a folyamatos – a többszöri áttétel miatt szinte már követhetetlen – kompiláció eredményének. Tény, hogy a Csanda Sándortól korábban átvett pályaképeket a szerző lényegesen kibővíti; új szövegvariánsokkal jelentkezik a leginkább kifogásolt helyeken. Művének ez a második része betölt egyfajta lexikonpótló szerepet (használhatóságát ennyiben nem is kívánom kétségbe vonni). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Turczel Lajos egyik vitairatában azzal vádolta meg a szerzőt, hogy a kézirat-

ban lévő szlovákiai magyar irodalmi lexikon egyes címszavait jogosulatlanul is felhasználta...

A kötet belső arányait tekintve megállapítható: túlságosan nagy súllyal szerepelnek a korszak jelentéktelen, említésre is alig méltó költői, de ugyanakkor felületesen van elintézve a viszonylag színvonalas írói esszé és politikai közírás (pl. Szvatkó Pál, Szalatnai Rezső és Peéry Rezső munkássága). Amíg verselemzés címén Fónod bőven idézi a jobbára feledésbe merült költők gyengécske műveit, addig az értekező próza maradandóbb értékű alkotásait legfeljebb egy-két mondatos ismertetéssel intézi el. Az időhatárok kijelölésében is érezhető némi bizonytalanság: alkalmanként, néhány szóval kitér az egyes

szervezők 1945 utáni munkásságára, de nem említi a visszacsatolt területen élő írók 1938 és 1945 közötti tevékenységét (pedig a kassai Új Élet 1939/40-es évfolyama, vagy az ugyancsak kassai Új Magyar Museum vastag füzetei ugyancsak beletartoznak a felvidéki magyar műveltség kontextusába). Végül is nemcsak az paradox, ahogy Fónod könyve elkészült és megjelent, hanem az általa betöltött szerep is: összefoglaló jellegénél fogva ugyan hiányt pótol, s vélhetőleg tankönyvként fogják használni, ám ennek ellenére nem kínál lényegesnek mondható tudományos eredményeket, s nem is idézi láttató erővel a felföldi magyar műveltség egykori gazdagságát.

Berkes Tamás

FOTOGÁFIÁK KASSÁK LAJOSRÓL 1915–1967

Szerkesztette: Csaplár Ferenc. Budapest, Kassák Múzeum, 1992.

Milyen egy ember?

Amíg élnek azok, akik ismerték, elmondják. Ha csak egyet hallgat meg valaki, azt hiszi maga elé tudja képzelni, ha többet, egyre jobban zavarba jön.

Milyen is egy ember? Valószínűleg olyan, amilyenek megmaradt fényképei mutatják. Ha csak egy fotográfia maradt róla, biztos az ítélet: ilyen. Ha több, ha sokkal több, elbizonytalanodunk.

Milyen ember volt Kassák?

Aki még személyesen ismerte, azt mondja: ilyen. Akinek nem sikerült látni őt húszévesnek, kétszer, háromszor húsz évesnek, mind mást mond. Segíthet-e egy könyv, egy kiállítás, egy megszállott muzeológus, aki összeszedett minden fellelhető fényképet Kassákról és élénk teszi: dönts el magad, ki van a fényképek mögött?

Szerintem nem egy ember, hanem annyi, ahány fénykép. Persze mind-egyiket Kassák Lajosnak hívták, mind-egyikük költő volt és festő és Kassák.

221 tétel fénykép. Ezek készültek reggel, délben, este, az egyikén fiatal, a másikon öreg, szomorú vagy még szomorúbb. Mindegyiken Kassákat látjuk, amint Kassákat játszik. Lapozzák át a könyvet, nem találnak egyetlen egy képet sem, ahol kiesne szerepéből. Nem volt buta ember, tudta, a fénykép az örökkévalóságnak készül, és ő szinte minden expozíció előtt megformázta a szigorú, kérlelhetetlen, meg nem alkuvó művészt, akinek hitte és hitette magát.

Ahhoz, hogy ezek a fényképek új életre keljenek, hogy kelljenek, azaz betölthessék azt a feladatukat, amiért létrejöttek, hogy odaálljanak a mindenkori néző elé, és azt mondják pökhendi göggel: én vagyok Kassák Lajos, kell még valami. Sőt, több valami. Először is egy Csaplár Ferenc, aki megszállottként foglalkozik Kassák életművével, s kell a kiállítás és kell a könyv, ami által az egy fényképből sok fénykép lesz, a 221 Kassákból annyi ezerrel több, ahány pél-

dányban kinyomták és eladták a katalógus-könyvet, s amely által 1 x 221 Kassák most itt ül, áll, néz Hévízgyörkön az íróasztalomon, s én mindőjükkel szembenézve kutatgatom a képek mögött a gesztust, a szándékot, hogy ha én most odaállok és ő meg odaáll... akkor ő 80 év múlva mit fog látni.

A kötetből csak az utolsó fénykép lóg ki. Rédner Márta felvételén a halotti maszkot látjuk. Ő már nem Kassák! Azokat a vonásokat nem ő rendezte Kassákivá, ott egy nála is tehetségesebb pozór működött. Nem kell ez a kép! Pont az ellenkezőjéről szól, mint az előző kétszázhusz. Emitt az örök élet, azon az örök halál és még az is csak a másolat másolataként...

Ha nyílna egyszer egy olyan kiállítás, ahol élő vagy élt emberek halotti vagy élőhalotti maszkjai lennének a falon sorbarendezve, biztos hogy nem mennek el oda, mint ahogy azokat sem értem meg, akik önmaguk vagy szeret-

teik gipszmaszkjait lakásuk falán, az ágyuk fölött tartják. A fénykép, az igen! Egy könyv, ami egy ember valamennyi megtalált fotóját felsorakoztatja, az igen! A könyv, ami nem szól másról csak a fotográfiáról, csak Kassákról, és nem tesz különbséget a félmilliót érő André Kertész kép és a negyven forintos FÉNYSZÖV fotó között, de meg kell venni és végig kell nézni. Ezután ha valamit olvasunk, látunk Kassáktól, azonnal szembesíteni kell akkori képével, és dühönghetünk, hogy ha egyszer egy könyv Kassák minden fényképét számbaveszi, leírja, akkor miért csak száztízet mutat meg? Lesz-e több fotóikonográfia Kassákról, amelyben minden képével szembesülhetünk? És lesz-e egyáltalán több fotóikonográfia? Egy könyvtípus, ami ki van találva, melyből megjelent már tíz kötet, s nincs tovább. Pedig akad még fénykép és akad méltó személység is.

Kincses Károly

Keresztury Dezső kilencvenedik születésnapjára

Keresztury Dezső kilenc évtizedében korszakok váltották egymást, s irányzatok küzdelme, tündöklése és elmúlása zajlott le, életműve mégis állandóság a változásban. A *mindvégig* parancsát Arany János hagyta utókorára, s életének és életművének belső következetességét őrizve ő egyesítette a költői és az erkölcsi értéket, ő sugallta a hűséget önmagunkhoz, s ő ösztönözte az elszántakat a soha fel nem adásra. Keresztury Dezső, aki egy évszázadon átívelő életet áldozott nagy elődje titkának, nem csupán irodalomtörténeti tárgyát elemezve jutott el a *mindvégig* eszményéhez, hanem abban önnön életelvét, történelemszemléletét és irodalomfelfogását is megtalálta.

1937-ben adta ki első Arany János-könyvét, amelyben egyszerre vállalta tudós mestere, Horváth János irodalomszemléletét és az Arany János költészetében testet öltött példaértéket. E kettős vonzásban, amelyet áthatott a huszadik századi magyar irodalmi megújulás hatása is, egyensúlyt akart teremteni az *eszményítés és meglevenítés erőjátékában*, hogy megnyugtatóan megrajzolja az egyéniség és a mű változásait, s e változások belső összefüggését. Arany János nemzeti klasszicizmusát ezért nem tekinti időtlen normának: *A szellemi nagyság... írja – kinőhet a történelmi folyamat összefüggéseiből és állandóan ható jelenné változhatik. De a múlt csak akkor születhetik új életre, ha a magunk vérével, a magunk élményével és öntudatával átítatva mintegy újjáteremtjük.* Így Aranyt nem is állítja szembe a Nyugat irodalmi forradalmával, sőt az *Őszikéből* a századforduló modern költészetének hangját hallja ki. Látja, hogy hőse a valóság zűrzavaros anyagát formálta át költészetté, s hogy műveiben a kor párázata csapódott le. Amikor azonban több évtizedes munkával megalkotja nagy kétkötetes Arany János pályaképét is, (1967, 1987) fiatalkori művének gondolatait bonthatja ki. Megőrzi annak sajátos történetiségét, s hatalmas ismeretanyagából az életrajz menetét követve mintegy előttünk építi fel Arany-képét. S ebben már nemcsak az egyensúly és a szilárd értékrendszer található meg, mely Arany Jánost a nemzeti klasszicizmus példaképévé tette, hanem a belső küzdelmek lenyomata is: a virtuális erő megtorpanása, a nagy tervek töredékekre hullása, s az önkínzó feladatvállalások felörlő hatása.

Mindezzel párhuzamosan szervesen bontakozik ki Keresztury Dezső életművében a klasszicizmus eszményének magyar előtörténete, a Nyugat nagy értékeinek elemzése, a világirodalom összefüggésének feltárása és a társművészetek szeretetéből és ismeretéből fakadó összehasonlító művészetszemlélet alkalmazása. Keresztury Dezső irodalomtörténeti és tanári munkájával párhuzamosan a Nyugat és a Magyar Csillag kritikusa, a modern magyar irodalom alakjainak és problémáinak elemzője, s a kortársi dráma méltatója. A konzervatív Magyar Szemlében öröksége és nemzedéke eredményeinek közelítésén munkálkodik. Külföldnek szánt írásaiban a Nyugat magaslatáról nyújt tájékoztatót a magyar irodalomról. S amikor válogatott tanulmányait is kiadja, szenvedélyesen kereső, a nemzeti, társadalmi és irodalmi problémákat együtt vizsgáló kötetekkel lép elő.

A *Helyünk a világban két kiadása* (1946, 1984) és a magyar önismeret útját bemutató áttekintése (1985) nemcsak irodalomtörténeti összefoglaló igényét fejezi ki, hanem a magyarság problémáinak tágasabb megközelítését is.

Önelemző és önéletrajzi visszatekintéseiből úgy tudjuk, hogy első költői kísérleteit a kedvezőtlen kritikai fogadtatás egy időre megakasztotta. Pedig amikor költőként újra jelentkezett, valamennyi műfajának szemléleti azonosságát bizonyította. Értő kortársi kritikusi hamar felfigyeltek rá, hogy az ő bölcsessége és latin hangulata már modern, tépett és zaklatott. Az ő klasszikus szigete nem zárt, hanem utak hálója szövi össze a messzi földek városaival, s az olykor torz és riasztó idegenséggel. S van olyan méltatója, aki az örökkévalóság részének tekinti Keresztury sajátos dunántúli világát, s a kozmikus elkötelezettségre vezeti vissza a *hasznos akarát* szolgálatát is. S mindennek megfelelően Keresztury hexameterait és klasszikus formáit sem tekintik pusztán *külsőségek*nek. Éppen ezért emelik ki e formák egybeépülését a mai folyó beszéddel, a keserűbb, fájdalmasabb és harmóniátlanabb világképpel, valamint a közvetlenséggel. S az értő kortársi kritikusok végkövetkeztése nem is lehet más, mint Keresztury Dezső és a nyugatos *harmadik nemzedék* rokonságának felismerése: mindkét költői világban egyszerre jelent meg az idill és a fenyegetettség, s a természet törvényszerű pusztulása mindkettőben a fölrémlő történelmi pusztulás szimbóluma.

Ez a világ- és irodalomszemlélet azonban szükségképpen kilép az irodalmi műfajokból. A tudós és a költő Keresztury tudatos nemzetnevelő is, s képeskönyvsorozataiban, valamint történelmi könyvtárainkat bemutató előadásaiban közvetlenül akar kapcsolatba lépni még az irodalom virtuális közönségével is, hogy művelődéstörténeti ismeretekkel tartalmasabbá tegye annak nemzeti és kulturális azonosságtudatát. Ezért egyik fő műfaja kétségtelen a tanárság, s szellemiségének történetéhez szervesen hozzátartoznak azok a fejezetek, amelyek az Eötvös Collegium igazgatójaként és a második világháború utáni koalíciós kormány kultuszminisztereként mutathatnák be.

A század nagy tanúja hát Keresztury Dezső, vagy a nemzet örlekeinek örököse? A klasszikus álmok álmodója, vagy a huszadik századi filozófiai költészet újjáteremtője? Egy értékes réteg, a dunántúli nemesség és lateinerség bensőséges emlékirója, vagy szaktudós, s érvényes bemutatója a német irodalomnak és elsüllyedt értékek textológus megmentője? Keresztury Dezső hosszú pályájának nagy eredménye, hogy életműve ezeket a *vagy-vagy*-okat és-ekkel cserélte fel. S irodalmi és életműfajainak változatosságát nemcsak feladatvállalásainak nemességé igazolja, hanem közös nevezőjük, a koherens szemlélet is.

Bodnár György

Az irodalomértés horizontjai

(Tudományos konferencia, Pécs 1994. április 21–22.)

Az irodalomtudomány önreflexiójának sürgető igénye nemcsak a konferencia alcímében nyert megfogalmazást (– *Párbeszéd irodalomtudományunk modern hagyományával* –), de az előadások java is az összegzés és számvetés igényével lépett fel, némelyikük a polemikus élt sem nélkülözte.

A Janus Pannonius Tudományegyetem Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékének és az MTA Irodalomtudományi Intézetének szervezésében a Művészetek házában megrendezett konferencián az első napon egy szekcióban kilenc,

a másodikon két szekcióban tizenkilenc előadás hangzott el. Rohonyi Zoltán nyitóbeszéde után Szegedy-Maszák Mihály nagy anyagot felölelő előadásában görcső alá vette mindazokat a módosulásokat, melyek az irodalom összehasonlító vizsgálatának koncepciójában bekövetkeztek mind a kutatás tárgyának kijelölésében, mind a történetírás narratívájának s a hozzárendelt kánonnak funkcionálásában. A klasszikus német filozófia némely esztétikai kérdésének újrafelvételével Kulcsár Szabó Ernő már címében is alludáló előadása (*Hogyan és mivégre tanulmányozzuk az irodalomértelmezés hagyományát?*) azokra a válaszokra világított rá, melyek a történelem szubsztancializmusával, az esztétikai kontemplációval és a tetszőlegesség allegorizálásával szemben a kanti esztétikából és Schillernek az univerzálhistorikushoz címzett intéseiből nyerhetők. Bori Imre Németh László kodifikátori ténykedéséről beszélt, a délután egy más helyszínen az Egyetem díszdoktorává avatott Kibédi Varga Áron pedig a realizmusigényről mint különleges megértéshorizontról, áttekintésében a barokk hipotézistől Vattimo mozgás-felfogásáig jutva. Rohonyi Zoltán a tudományszak funkció- és struktúraváltásáról szólt, míg Thomka Beáta a metaforaelméletek egy lehetséges tipológiáját taglalta. Veres András saját értelmezői tapasztalataira támaszkodva boncolgatta szöveg és olvasó viszonyát. Cs. Gyimesi Éva a romániai monologikus intézményi, egyetemi hagyományról szóló előadásába sajnos fájdalmasan aktuális intézkedések példáit is beleszőhette, a nap utolsó előadójaként Dobos István pedig arra reflektált, hogyan alakult az elmélet szerepének megítélése a magyar irodalomkritikában.

Az A-szekció ülése másnap Németh G. Béla előadásával kezdődött. Gazdag eszmetörténeti áttekintésének középpontjában az a kérdés állt, mi módon válik tárggyá századunk fontos irodalomkutatóinak munkásságában az irodalmi mű és annak kultúrkörnyezete. Az elméletíróknak a szociológiához való viszonya tárgyalása közben Németh G. Béla hangsúlyozta a létértelmező vonatkozás szükségességét. Bogoly József Ágoston a többféle eszmei áramlat összefüggésében kibontakozó pozitívizmus hozadékait mérlegelte, Tolcsvai Nagy Gábor pedig – a konferencia egyetlen nyelvész résztvevőjeként – a hazai stilisztikai hagyomány determináló tényezőiről, nyelvfelfogásáról, a sztenderdizációnak az irodalomszemléletre gyakorolt hatásáról, egy lehetséges korszerűbb stílusfelfogásról beszélt. Angyalosi Gergely a Roland Barthes *Racine*-könyve körüli francia akadémiai- és sajtóviták tanulságait ismertette, Kabdebó Lóránt a modernség második hullámának klasszicizáló eljárásairól adott elő. Bodnár György előadásának témája Fülep Lajos, Bányai Jánosénak Schöpfung Aladár és Lengyel Balázs volt. A B-szekció délelőtti ülésén nagy érdeklődés nyilvánult meg a dekonstrukció hazai képviselői iránt, itt tartott előadást ugyanis Odorics Ferenc a „poszthagyományról”, Orbán Jolán filozófia és irodalom dekonstrukció-átmeneteiről, Kovács Sándor a „posztmodern: olvasásról”. Később Fried István ismertette a magyar komparatistikának a két világháború közti alakulástörténetét, Bókay Antal mutatott rá a nyelv megszüntethetetlen retoricitására Joseph Conrad *The Heart of Darkness* című regényének példáján, Szili József pedig Simon Andornak, az elfeledett avantgárd költőnek igyekezett igazságot szolgáltatni verseit August Stramméival összehasonlítva.

A konferencia egy létező pluralitás képét mutatta. Hogy e sokféleség elvezet-e tényleges dialógusokhoz, az majd a szakmai nyilvánosság egyéb fórumain mutatkozik meg, az ülésszak kérdései iránt érdeklődők mindenestre a reménybeli könyvformában történő kiadás előtt is találkoznak a dolgozatokkal az irodalmi folyóiratok lapjain.

Katona Gergely

A kegyelet az irodalmi életben

(Tudományos ülésszak. Veszprém, 1994. május 13–14.)

Nagyszabású konferenciának adott otthont a mostanában bölcsészkarral terebélyesedő Veszprémi Egyetem. A Petőfi Irodalmi Múzeum, az MTA Irodalomtudományi Intézetének Kultusztörténeti Kutató Csoportja és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Veszprém megyei Tagozata szervezésében *A kegyelet az irodalmi életben* című kétnapos előadássorozatot hallhatták az érdeklődők.

Az előadások egy része közvetlenül kapcsolódott a temetési szertartásokhoz, szokásokhoz, magától értetődően íróemberekéihez. A halál utáni órákhoz kapcsolódó művészi mesterkedésről, az utolsó pillanat arckifejezését őrző halotti maszkokról szolt Kovács Ida előadása. Az előadó egy majdani kiadvány reményében a teljesség igényével térképezte fel a magyarországi gyűjteményekben fellelhető halotti maszkokat. Még járatanabb úton haladt Kalla Zsuzsa, aki XIX–XX. századi írók koszorúszalagjainak üzeneteit értelmezte. Egy kiadásra váró nagyon érdekes antológia volt a fundamentuma Ambrus Lajos *A sírbeszéd változatai a magyar kultúrában* című munkájának. E téma már az egy híres-hírhedt ember körüli, történeti korszakok szerint változó tartalmú kultuszok bemutatására is lehetőséget adott. Elemezte a magyar történelem és kultúrtörténet során oly gyakori újratemetéseket. A reformkori sírköltészet gazdag anyagából Keresztesné Várhegyi Ilona ezúttal Kölcsey Ferenc emlékkerseit vizsgálta.

Sajátos műfaja a magyar irodalomtörténetnek az író halála után a kortársak által rendszerint hamarosan összeállított emlékkönyv – a veszteség első gyors konstatalása. Elsősorban költő-, íróársak, barátok tisztelgése a nagy halott előtt. Kelevéz Ágnes a *Babits emlékkönyvről* értekezett. A vizsgált emlékkönyv fogadtatásáról is kaptunk adalékokat.

Eltávolodva a halál időpontjától, a kiemelkedő személy hátrahagyott tárgyai (kéziratok, könyvek, személyi dokumentumok, tárgyak) kultikus jelentőségre tesznek szert, gyűjteni kezdik őket, kiállítják. Ezzel egy időben megkezdődik a faragott képmások, emléksobák, múzeumok felállítása és elkészülnek az első értékelések, amelyek ugyancsak lehetnek kultikusak, mint például az évfordulós emlékbeszédek többsége, de lehet kultikus egy életrajz, sőt monográfia is. E tárgykörben mozgott Praznovszky Mihály, Kerényi Ferenc, Ratzky Rita, Szilasi László, Császtvay Tünde, Taxner-Tóth Ernő dolgozata.

A kultusz mint a valláson túli és a tudomány előtti megközelítés – tehát a kultusz helye – volt a témája Kozák László munkájának, amelyet a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig húzódó filozófiailag átmeneti kor gondolkodástörténetén mutatott be.

Az immáron IV. kultuszkonferenciáról nem hiányoztak a kultuszkutatás „doyen”-jei sem: Dávidházi Péter elsősorban lélektani fogantatású előadása Kazinczy Ferenc és Toldy Ferenc kapcsolatának kegyeleti motívumait leplezte le, Takács Ferenc pedig egy Csokonai emlékker-vers-gyűjtemény szerkesztésében érte tetten a kultikus mozzanatokot.

A második napon az előadások jó része az emlékünnepeknek, jubileumoknak, társaságoknak a vizsgálatával foglalkozott. Mezei Márta a keszthelyi Helikon ünnepéleit elevenítette fel, amelyeken – ritka eset – még életükben élvezhették a kortársi tiszteleti gesztust az alkotók, a faültetés rítusával átélhették a halhatatlanságra jelölés örömét. (Az előző napról egyetlen munka kapcsolható az író életbeli meg tiszteléséhez – az emlékkönyvbe íratás szokásáról szóló Fehér H.

Kataliné.) Az emlékünnepek, egyesületek bemutatásával több előadó is foglalkozott: Leblancné Kelemen Mária, Horváth Júlia, Szilágyi Márton és Karafiáth Judit.

Szajbély Mihály előadása egy nagyszabású Vajda János értékelés ígéretével örvendeztette meg a hallgatóságot, mely közelebb állt az irodalom-, mint a kultusztörténethez. Botka Ferenc pedig a Déry-hagyaték sorsának, feldolgozásának bemutatásával arra hívta fel a figyelmet, hogy az irodalomtörténésznek a tényekből kell kultuszt teremtenie.

Ratzky Rita

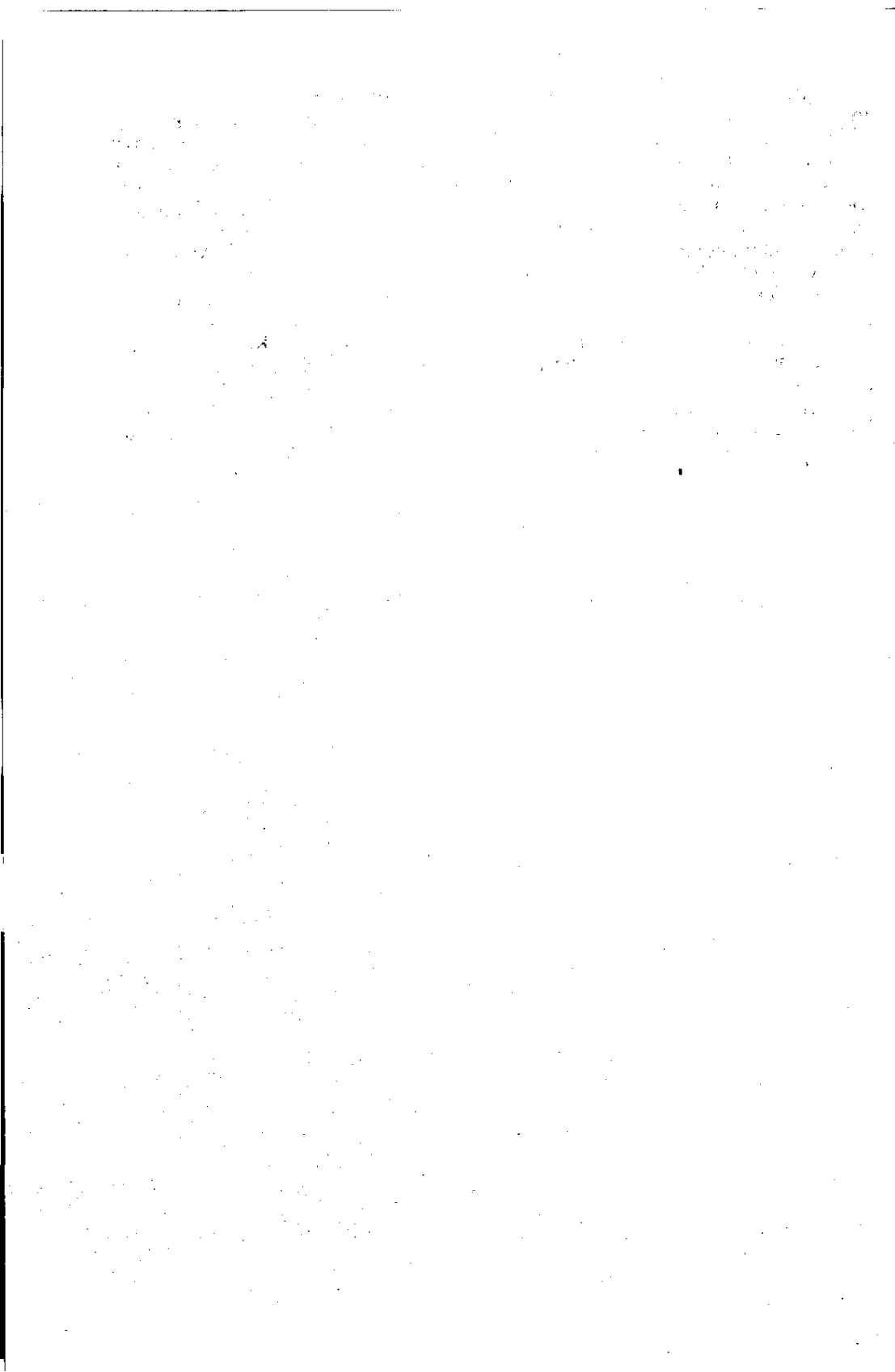
Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1994. május 9-i üléséről

Május 9-én tartotta ez évi második ülését a Textológiai Munkabizottság, a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Az ülésen tizenhat tag és három meghívott vett részt. Először a megjelentek néma felállással búcsúztak a nemrég elhunyt Benda Kálmántól, majd a meghirdetett napirendi pontok előtt Bíró Ferenc a tudományos könyvkiadás helyzetének kérdéseit vázolta. A szöveg- és forráskiadásokat illetően három kiadó áll egyenrangúan a kutatók rendelkezésére, az Akadémiai Kiadó, az Argumentum és a Balassi. Az utóbbi időben több irányból is jelzés érkezett, hogy ez az előnyös helyzet megszűnőben van. A teendők végiggondolására, állásfoglalás kialakítására lenne szükség, s bár a Textológiai Munkabizottság nem közvetlenül illetékes e kérdésben, mégis indokoltnak tartja a téma napirendre tűzését.

Első napirendi pontként került sor a textológia helyzetének vizsgálatára a felsőoktatásban. Előbb Péter László, majd Kovács Sándor Iván számolt be oktatási tapasztalatairól. Péter László az újvidéki egyetem meghívására tartott először textológiai előadásokat, majd 1989–90 óta már Szegeden is rendszeresen ad elő e tárgyban. Röviden ismertette az általa vezetett kurzusok tematikáját, s végül kitért arra, hogy az egyik legnagyobb problémát ma is egy korszerű, magyar kézikönyv hiánya jelenti. Ezt követően Kovács Sándor Iván beszámolt arról a munkáról, mely a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézetében kezdődött el, ahol Kabdebó Lóránt felkérésére egy interdiszplináris típusú textológiai oktatást szeretne megszervezni. Ő is a megfelelő kézikönyvek hiányát hangsúlyozta. Majd a nyolc félévre tervezett oktatási program tematikáját foglalta össze, melynek középpontjába a filológiai alapismeretek elsajátítását helyezte. A hallgatói munka nemcsak dolgozatok megírásából, hanem szövegkiadások készítéséből, helytörténeti hagyományok feldolgozásából állna. Külön foglalkoznának a nyomdatechnikai ismeretek, valamint a szerkesztési, könyvkiadói tudnivalók elsajátításával is, hogy gyakorlati szempontból is felkészült szakemberek hagyhassák el az egyetemet. Végül kitért arra, hogy gyümölcsöző lenne a miskolci egyetem és a sárospataki kollégium együttműködése. Kabdebó Lóránt hozzászólásában a lehetőségekről beszélt, és reményéről, hogy e lehetőségek valóra is válnak majd. Több hozzászólás után mindenki egyetértett, hogy komoly utánpótlási gondokkal küzd a szakma, ezért minden helyi oktatási kezdeményezést támogatni kell. Fontos lenne, hogy a szegedi, debreceni és budapesti szemináriumok mellett Miskolc beindítsa a szervezett képzést. Az alapos oktatás érdekében egy korszerű *Bevezetés az irodalomtudományba* c. alapmű, és egy textológiai kézikönyv elkészítése égető feladat.

Az ülés záró napirendi pontjaként egy új előadássorozat kezdődött, melynek címe: *Átvett sorozatok*, s témája a valamilyen okból gazdátlanul maradt kritikai kiadások átvételéből adódó problémák számbavétele lesz. Elsőként Kerényi Ferenc ismertette a Petőfi Kritikai kiadás helyzetét. Lényegében 1985-ben leállt a kritikai kiadás munkája, mert a két szerkesztő, Martinkó András és Kiss József véleménye több módszertani kérdésben eltért. A kronológiai problémák megoldása érdekében Kiss József a Petőfi-adattár elkészítésébe kezdett, Martinkó pedig alkotáslélektani kutatásokkal vélte megoldani az időrendi dilemmákat. Monografikus igénnyel dolgozva óriási anyagot hozott létre, mely azonban a kötetek továbbvitelekor csak megrostálva használható fel. Vannak azonban kronológiai kérdések, melyek egyik módszerrel sem oldódnak meg. A két kiváló szakember halála után ebben a helyzetben vette át a sorozatszerkesztést Kerényi Ferenc, jelenleg Ratzky Ritával együtt a harmadik kötet befejezésén dolgoznak. A feladat nehéz, mert a meglévő anyag szelektálása, átdolgozása után új jegyzetelési módszer kialakítására van szükség. A kötet befejezéséhez és további kötetek készítéséhez OTKA pályázatot adnak be. Ezzel párhuzamosan folyik a Petőfi-bibliográfia anyagának átvétele és kiegészítése is, a cédulák adatai számítógépre kerülnek.

Kelevéz Ágnes

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1994

Megjelent 13 A/5 ív terjedelemben

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája

Felelős vezető: Zöldi Gyula

Munkaszám: 1089/94

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapolváltási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

Ára: 110 Ft

INHALTSVERZEICHNIS

<i>Péter Nagy</i> : Miklós Bethlen und seine <i>Önéletírás</i> (Autobiographie)	445
<i>Antal Wéber</i> : Die Trauer- und Denklieder von Petőfi (<i>Cipruslombok Etelke sírjáról</i>) (Zypressenblätter vom Grab von Etelke)	479
<i>Mihály Szajbély</i> : Bild und Schattenbild: János Vajda und die Nachwelt	492

Kleinere Mitteilungen

<i>Dóra Naszályi-Pantó</i> : Bemerkungen zu einem Tropus von Balassi	507
<i>Katalin Németh S.</i> : War Ádám Batthyány fromm oder nicht?	510
<i>Sándor Lukácsy</i> : Zur Geschichte eines Topos (Von Sodoma bis Sidon)	512
<i>Gábor Sánta</i> : Viktor Cholnoky und der ungarische Shakespeare-Kult	521
<i>Ferenc Botka</i> : Konkordanzen in der Tätigkeit von Attila József und Tibor Déry	538

Werkstatt

<i>István Bartók</i> : Die Rhetorik des Gebets in der ungarischen Literaturtheorie des 17 ^{ten} Jahrhunderts	548
<i>Gyula Varga</i> : Die Philosophie von Arthur Schopenhauer in den theoretischen Arbeiten von Gyula Reviczky	558

Überlick

László Szörényi: Hunok és jezsuiták (Hunnen und Jesuiten) (<i>Andor Tarnai</i>)	570
Attila. The Man and His Image (<i>László Veszprémy</i>)	572
Grabreden aus Felsőnyék (<i>Gábor Tüskés</i>)	574
Schuldrama und Folklore-Schauspielerei in der Schule und die volkstümlichen dramatischen Traditionen (<i>István Monok</i>)	576
Sämtliche Gedichte von János Batsányi (<i>Antal Wéber</i>)	579
Ermő Taxner-Tóth: Ordnung, Zweifel, Unruhe. Die Fragen des <i>Csongor és Tünde</i> . (<i>Szilárd Bordély</i>)	580
Zoltán Fónod: Botschaft. Die ungarische Literatur in der Tschechoslowakei (1918–1945) (<i>Tamás Berkes</i>)	582
Photographien über Lajos Kassák (19115–1967) (<i>Károly Kincses</i>)	584

Chronik

Zum 90 ^{ten} Geburtstag von Dezső Keresztury (<i>György Bodnár</i>)	586
Horizonte der Literaturkunde. Wissenschaftliche Konferenz, Pécs, 21–22, April 1994 (<i>Gergely Katona</i>)	587
Die Ehrfurcht im literarischen Leben. Wissenschaftliche Tagung. Veszprém, 13–14 Mai 1994 (<i>Rita Rátzky</i>)	589
Bericht über die Sitzung des Arbeitskomitees für Textologie der MTA von 9 ^{ten} Mai 1994 (<i>Ágnes Kelevész</i>)	590

BALASSI KIADÓ • BUDAPEST